

STUDENCKIE ZESZYTY NAUKOWE UNIwersytetu Jagiellońskiego

Czasopismo multidyscyplinarne RKN UJ | Nr 1/2026

Olga Łucek

Kurdyjskie równouprawnienie:
znaczenie kobiet dla funkcjonowania
Autonomicznej Administracji
Północnej i Wschodniej Syrii | 61

Mikołaj Napieralski

Projektowane dla demokracji
ludowej? Architektura sejmowa
Bohdana Pniewskiego... | 71

Anita Pająk, Iga Zamroczyńska

Muzyka jako filar procesów
kształtujących tożsamość
młodych osób z wykształceniem
muzycznym... | 85

ISSN 2084-2120

STUDENCKIE ZESZYTY NAUKOWE UNIwersytetu Jagiellońskiego

Czasopismo multidyscyplinarne
Rady Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Numer 1 / Lipiec 2026

Studenckie Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego

Czasopismo multidyscyplinarne Rady Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Nr 1/2026 | ISSN 3071-6632

Czasopismo ma charakter recenzowany.

Pełna lista recenzentów znajduje się na końcu publikacji.

REDAKCJA

Redaktor naczelna: Aleksandra Sędziak

Redakcja naukowa: Patryk Dziewa, Tola Jamka, Paweł Jarosz, Klaudia Jurkowska, Aleksandra Kulig, Krzysztof Lubrzyński, Emilia Maśłowska, Edyta Matoga, Adriana Olbromska, Jan Rola, Julia Tworogowska, Szymon Urbanek, Dominik Wrześniak

Korekta: Borys Basiński, Magdalena Koral, Alicja Kropidłowska, Łucja Marczevska, Marta Maśłowska, Kinga Moskal, Aleksandra Piestrak, Julia Podolska, Weronika Rojtek, Martyna Szawara, Adrianna Ustjanowska

Skład i projekt okładki: Karolina Śliwa, Aleksandra Sędziak

Fotografia na okładce: Wiktor Kita

ADRES REDAKCJI

ul. Czapskich 4/208, 31-110 Kraków

<https://szn.journal.uj.edu.pl/>

Copyright © 2026 by Uniwersytet Jagielloński i osoby autorskie artykułów

WYDAWCA

Rada Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 24, 31-007 Kraków

Spis treści

Od Redakcji | 5

PAWEŁ CZARKOWSKI

Esencjalizm czy hipoteza podobieństwa płci? Różnice między kobietami a mężczyznami w cechach Wielkiej Piątki i paradoks równości – przegląd literatury | 7

BARTOSZ JONIAK

Consent jako symulakrum. Feministyczna krytyka pojęcia „zgody” | 15

JULIA JURECZKA

Śmierć przyrody, śmierć duszy. Reymontowskie ekologie | 27

ALEKSANDRA KORZEC

Konfederacja w pamięci zbiorowej Południa: geneza i trwałość narracji *Lost Cause* | 39

ALEKSANDRA KULIG

Rozmieszczenie i preferencje siedliskowe *Koeleria macrantha* (Poaceae) w Polsce | 49

OLGA ŁUCEK

Kurdyjskie równouprawnienie: znaczenie kobiet dla funkcjonowania Autonomicznej Administracji Północnej i Wschodniej Syrii | 61

MIKOŁAJ NAPIERAŁSKI

Projektowane dla demokracji ludowej? Architektura sejmowa Bohdana Pniewskiego wobec zmieniających się systemów politycznych | 71

ANITA PAJĄK, IGA ZAMROČZYŃSKA

Muzyka jako filar procesów kształtujących tożsamość młodych osób z wykształceniem muzycznym – perspektywa biograficzna | 85

KACPER PĘCZKIEWICZ

Dobro dziecka jako negatywna przesłanka rozvodu – psychologia a dogmatyka i orzecznictwo | 97

WIKTORIA POJASEK

Zakres tajemnicy dziennikarskiej i jej ochrona w polskim procesie karnym | 107

DAWID RADZISZEWSKI

Statutowe ograniczenia wolności zgromadzeń na terenie krakowskich uczelni | 115

ALEKSANDRA ROSIEK

Aptamer-Based Optical Imaging for Early Cancer Detection | 125

GABRIELA SATORA

Estrogeny – więcej niż żeńskie hormony płciowe | 135

KAMIL SOBIESZEK

Psychobiotyki, mikrobiota i stan zapalny: nowe perspektywy leczenia nieswoistych zapaleń jelit przez modulację osi mikrobiota-jelito-mózg | 145

MARIA STOLA

Konstytucyjne i instytucjonalne modele sprawiedliwej transformacji energetycznej. Analiza prawnoporównawcza Polski i Niemiec | 159

WIKTOR TRZECINA

Relacje pomiędzy Czarnogórką Cerkwią Prawosławną a Serbską Cerkwią Prawosławną jako katalizator wewnętrznych napięć w społeczeństwie czarnogórskim | 169

KAROLINA TUREK

Głusi i ich język w Imperium Osmańskim i Republice Turcji | 183

Lista recenzentów | 193

Lista autorów | 195

Od Redakcji

Drodzy czytelnicy, Drogie czytelniczki,

oddajemy w Wasze ręce pierwszy w 2026 roku numer „Studenckich Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego” – numer, który po raz kolejny pokazuje, jak różnorodna i żywa jest dziś aktywność naukowa studentek i studentów z całej Polski.

Na zaproszenie do publikacji odpowiedziało w tej edycji aż 39 autorek i autorów, spośród których – po starannym procesie recenzyjnym – do druku zakwalifikowano 17 tekstów. Nad ich jakością merytoryczną i redakcyjną czuwało grono 27 osób reprezentujących niemal wszystkie obszary kształcenia na Uniwersytecie Jagiellońskim, co samo w sobie jest chyba najlepszym dowodem na to, że nauka rodzi się w dialogu między dyscyplinami.

Interdyscyplinarny charakter naszej działalności widać już na pierwszy rzut oka w spisie treści. Obok prac z pogranicza biomedycyny znalazły się w nim teksty prawnicze, humanistyczne i społeczne – od studiów historycznych i literaturoznawczych, przez zagadnienia z zakresu prawa i psychologii, po tema-

ty z biologii i historii sztuki. Autorki i autorzy nie boją się przy tym pytań trudnych czy niszowych: sięgają po perspektywę feministyczną, analizują pamięć zbiorową i relacje międzywyznaniowe, a także pochylają się nad losem mniejszości i grup marginalizowanych w różnych częściach świata.

Taka różnorodność tematyczna to dla Redakcji zarówno wyzwanie, jak i powód do satysfakcji – pokazuje, że studenckie środowisko naukowe myśli szeroko i odważnie, nie boi się przekraczać granic jednej dyscypliny.

Dziękuję wszystkim Autorkom i Autorom za zaufanie, Recenzentkom i Recenzentom za rzetelność i poświęcony czas, a całemu Zespołowi Redakcyjnemu – za wspólną pracę nad tym numerem.

Mamy nadzieję, że lektura tego wydania zainspirowe kolejne osoby do podzielenia się swoimi tekstami na łamach naszego Czasopisma.

Aleksandra Sędziak
Redaktor Naczelna „SZN UJ”

O Wydawcy

Rada Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego (RKN UJ) jest organizacją studencką zrzeszającą 145 Kół Naukowych działających przy Uniwersytecie Jagiellońskim (z wyłączeniem Collegium Medicum). Jej celem jest wspieranie studenckiej działalności naukowej oraz tworzenie warunków sprzyjających rozwojowi inicjatyw badawczych, dydaktycznych i popularyzujących naukę.

RKN UJ wspiera Koła Naukowe i ich członków na wielu płaszczyznach. Do najważniejszych form działalności należą: przyznawanie dofinansowań na realizację projektów naukowych i dydaktycznych, pomoc w finansowaniu działalności bieżącej Kół, a także prowadzenie konsultacji i szkoleń dotyczących przygotowywania wniosków o dofinansowanie oraz zarządzania projektami. Ważnym elementem

działalności Rady jest organizacja cyklicznych wydarzeń, jakimi są Studencko-Doktoranckie Salony Naukowe oraz wyjazdy szkoleniowo-integracyjne. Członkowie Kół Zrzeszonych mogą również korzystać z zaplecza organizacyjnego Rady, obejmującego specjalnie przeznaczoną przestrzeń, możliwość wypożyczania sprzętu konferencyjnego oraz otrzymania materiałów promocyjnych.

Od 2024 roku RKN UJ ponownie wydaje „Studenckie Zeszyty Naukowe UJ”, kontynuując tradycję wspierania studenckiej aktywności naukowej. Czasopismo jest przestrzenią prezentacji osiągnięć studentów oraz jednym z elementów realizacji misji RKN UJ, której celem jest rozwój studenckiego ruchu naukowego oraz promocja działalności studentów na Uniwersytecie.

Esencjalizm czy hipoteza podobieństwa płci? Różnice między kobietami a mężczyznami w cechach Wielkiej Piątki i paradoks równości – przegląd literatury

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie przeglądu badań dotyczących psychologicznych różnic w osobowości między kobietami a mężczyznami, ze szczególnym uwzględnieniem pytania badawczego: czy dostępne dane empiryczne wspierają hipotezę podobieństwa płci, czy raczej wskazują na istnienie stabilnych i istotnych różnic między płciami. Analiza skupia się na modelu Wielkiej Piątki i obejmuje zarówno ogólne wymiary osobowości, jak i ich bardziej szczegółowe aspekty. Z dotychczasowych wyników wyłania się dość spójny obraz: najbardziej wyraźne i stabilne różnice pojawiają się w neurotyczności oraz ugodowości, w których kobiety zwykle osiągają wyższe wyniki. W przypadku ekstrawersji, otwartości na doświadczenie i sumienności różnice są z reguły niewielkie, ponieważ poszczególne aspekty tych wymiarów często wykazują odmienne kierunki efektów, co prowadzi do ich wzajemnego zniwelowania się w analizach ogólnych. Artykuł porusza także zjawisko znane jako paradoks równości płci, zgodnie z którym różnice psychologiczne między kobietami a mężczyznami bywają większe w społeczeństwach bogatszych i bardziej egalitarnych. W podsumowaniu podkreślono, że choć różnice między płciami przyjmują małą lub średnią wielkość efektu, ich interpretacja często zależy od przyjętej perspektywy badawczej, co może prowadzić do rozbieżnych wniosków.

SŁOWA KLUCZOWE: różnice między kobietami a mężczyznami, osobowość, Wielka Piątka, hipoteza podobieństwa płci, paradoks równości płci.

ABSTRACT

The aim of this article is to present a review of research on psychological personality differences between women and men, with particular emphasis on the research question of whether existing empirical evidence supports the gender similarities hypothesis or instead points to stable and meaningful sex differences. The analysis focuses on the Big Five model, encompassing both the broad personality dimensions and their more specific aspects. The existing findings reveal a fairly consistent pattern: the most pronounced and stable differences emerge in neuroticism and agreeableness, where women typically obtain higher scores. In the case of extraversion, openness to experience, and conscientiousness, differences are generally small, as the individual aspects of these dimensions often show effects in opposite directions, which leads them to cancel each other out in overall analyses. The article also addresses the phenomenon known as the gender-equality paradox, according to which psychological differences between women and men tend to be larger in wealthier and more egalitarian societies. The

conclusion emphasizes that although sex differences typically fall within the small to medium range of effect sizes, their interpretation often depends on the adopted research perspective, which may lead to divergent conclusions.

KEY WORDS: differences between men and women; personality; Big Five; gender similarities hypothesis; gender-equality paradox.

Wprowadzenie

Przez dekady dyskurs naukowy ewoluował od esencjalistycznego postrzegania kobiet i mężczyzn jako fundamentalnie różnych¹ w stronę modeli akcentujących podobieństwa. Nie ma jednoznacznej zgody co do tego, jaki zakres lub rozmiar różnic można uznać za błahy lub wysoce istotny. Na podstawie jednych badań (np. Janet Hyde) stawiano hipotezy o przeważających podobieństwach płci², natomiast w innych (np. Del Giudice i in.) wyciągano wnioski, że jest to fałszywe przeświadczenie wynikające z kwestii metodologicznych³. Analiza i zrozumienie różnic między płciami może mieć kluczowe znaczenie w konstruowaniu przyszłych badań i ich interpretacji, a nawet w budowaniu przekonań społecznych⁴.

Poniższy przegląd ma na celu analizę literatury w oparciu o dominujący w obecnych badaniach osobowości model tzw. Wielkiej Piątki. Współczesne analizy pozwalają na dekompozycję głównych czynników na bardziej szczegółowe aspekty (*facets*). Umożliwia to porównywanie konkurencyjnych hipotez: hipotezy podobieństwa płci (*gender similarities hypothesis*) postulowanej przez Janet Hyde⁵, sugerującej, że różnice są znikome, oraz wyników badań wskazujących na znaczące, stabilne i możliwe do replikacji różnice między płciami.

W ramach przeglądu postawiono również pytanie badawcze: w jakim stopniu badania nad strukturą osobowości przy użyciu Wielkiej Piątki oraz analizy międzykulturowe pozwalają rozstrzygnąć spór między hipotezą podobieństwa płci a teoria-

mi zakładającymi trwałe różnice psychologiczne?

Dobór literatury był podyktowany dążeniem do uwzględnienia szerokiego spektrum perspektyw badawczych – od klasycznych metaanaliz po bardziej aktualne badania międzykulturowe. Szczególny nacisk położono na badania o dużej liczbie prób i zasięgu globalnym. Przegląd w dużej mierze opiera się na pięcioczynnikowym modelu osobowości jako dominującym paradygmacie we współczesnej psychologii osobowości i został uzupełniony o wybrane doniesienia wykraczające poza ten standard. Proces gromadzenia literatury polegał na przeszukiwaniu elektronicznych baz danych (m.in. EBSCO, Google Scholar, PubMed) pod kątem publikacji z lat 1987–2026. Tak szeroki zakres czasowy był uzależniony od uwzględnienia klasycznych badań i metaanaliz istotnych dla współczesnego dyskursu o różnicach w osobowości między płciami. Strategia wyszukiwania wykorzystywała kombinacje słów kluczowych w języku angielskim i polskim, obejmując takie terminy jak: „sex differences in personality”, „gender differences in personality”, „Big-Five differences between men and women”, „gender similarities hypothesis” oraz „gender-equality paradox”.

W pierwszej części przeglądu omówiono różnice w obrębie każdego z pięciu czynników osobowości: neurotyczności, ekstrawersji, otwartości na doświadczenie, ugodowości i sumienności. Następnie przedstawiono badania wykraczające poza standardowy model Wielkiej Piątki. W ostatniej sekcji artykułu zostaje podjęta próba integracji tych danych w per-

1 S. Shields, *Functionalism, Darwinism, and the Psychology of Women*, „American Psychologist” 1975, vol. 30, iss. 7, s. 739–754.

2 J.S. Hyde, *The Gender Similarities Hypothesis*, „American Psychologist” 2005, vol. 60, iss. 6, s. 581–592.

3 M. Del Giudice, T. Booth, P. Irwing, *The Distance Between Mars and Venus: Measuring Global Sex Differences in Personality*, „PLOS ONE” 2012, vol. 7, no. 1, e29265.

4 J.S. Hyde, *Gender Similarities and Differences*, „Annual Review of Psychology” 2014, vol. 65, s. 373–398.

5 Tamże.

spektrywie globalnej za pomocą analizy tzw. paradoksu równości płci – zjawiska, w którym różnice psychologiczne między kobietami a mężczyznami zdają się być największe w bogatych i egalitarnych społeczeństwach⁶.

Wielka Piątka

Neurotyczność

Neurotyczność (ang. *neuroticism*) opisuje tendencję do doświadczania negatywnych emocji oraz powiązanych z nimi procesów. Do cech konstytuujących neurotyczność należą m.in. lęk, gniew czy chwiejność emocjonalna⁷. Osoby, które osiągają wysokie wyniki w zakresie tego czynnika, mają tendencję do zamartwiania się i są podatne na łatwe zranienie uczuć⁸.

W badaniach nad neurotycznością kobiety konsekwentnie osiągały wyższe wyniki niż mężczyźni. Na poziomie aspektów (ang. *facets*) stwierdzono, że kobiety częściej niż mężczyźni wykazują wysokie poziomy depresji, samoświadomości i wrażliwości⁹. Feingold w obszernej metaanalizie wykazał, że jedną z większych rozbieżności między płciami jest również ogólny lęk (ang. *anxiety*), ale nie lęk społeczny (nie wykazano różnicy)¹⁰.

Choć w ogólnych wynikach kobiety częściej osiągały wysokie wyniki, w aspekcie złości (ang. *anger*)

mężczyźni na ogół wykazywali wyższe nasilenie tej cechy. Jednak Costa i współpracownicy twierdzą, że różnica ta może wynikać z różnych sposobów operacjonalizacji, w których część z nich podkreśla doświadczanie gniewu, podczas gdy inne akcentują samą postawę antagonistyczną¹¹.

Neurotyczność jest jedną z najbardziej różnicujących płcie cech. Wielkość efektu oscyluje wokół $d = 40$ w różnych badaniach¹².

Ugodowość

Ugodowość (ang. *agreeableness*) jest związana z utrzymywaniem harmonii społecznej. Obejmuje takie cechy jak empatia, życzliwość, uprzejmość. Osoby, które osiągają wysokie wyniki w ugodowości, częściej lubią współpracować z innymi i wykazują się większą empatią¹³. Cecha ta obejmuje swoim zakresem również prostolinijność, altruizm, uległość, skromność i delikatność. Feingold wyróżnił dwa główne aspekty ugodowości: zaufanie (ang. *trust*) i wrażliwość (ang. *tender-mindedness*)¹⁴.

Podobnie jak w przypadku neurotyczności, ta cecha jest czynnikiem, w którym znacząco wyższe wyniki osiągają kobiety. Choć dane są zróżnicowane, wykazują stałą tendencję: płęć żeńska deklaruje wyższy poziom zaufania (ang. *trust*; $d = 0,25$), a w największym stopniu – wrażliwości lub troskliwości (ang. *nurturance*; $d = 0,97$)¹⁵. Lippa utrzymuje, że ugodowość, obok neurotyczności,

6 D.P. Schmitt i in., *Why Can't a Man Be More Like a Woman? Sex Differences in Big Five Personality Traits Across 55 Cultures*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2008, vol. 94, iss. 1, s. 168–182.

7 Y.J. Weisberg, C.G. DeYoung, J.B. Hirsh, *Gender Differences in Personality Across the Ten Aspects Of The Big Five*, „Frontiers in Psychology” 2011, vol. 2, no. 178.

8 J.S. Hyde, *Gender Differences in Personality and Social Behavior*, w: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, ed. N.J. Smelser, P.B. Baltes, 2001, s. 5989–5994.

9 P.T. Costa Jr., A. Terracciano, R.R. McCrae, *Gender differences in Personality Traits Across Cultures: Robust and Surprising Findings*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2001, vol. 81, iss. 2, s. 322–331.

10 A. Feingold, *Gender Differences in Personality: A Meta-Analysis*, „Psychological Bulletin” 1994, vol. 116, no. 3, s. 429–456.

11 P.T. Costa Jr., A. Terracciano, R.R. McCrae, dz. cyt., s. 322–331.

12 P.J. Kajonius, J. Johnson, *Sex Differences in 30 Facets of the Five Factor Model of Personality in the Large Public (N = 320,128)*, „Personality and Individual Differences” 2018, s. 126–130; R.A. Lippa, *Gender Differences in Personality and Interests: When, Where, And Why?*, „Social and Personality Psychology Compass” 2010, iss. 11, s. 1098–1110; D.P. Schmitt i in., dz. cyt., s. 168–182; B. Rammstedt i in., *Revisiting Gender Differences in Personality: New Evidence on Big Five Domains and Facets With Large-Scale Samples From 27 Nations*, SSRN 2024, s. 5.

13 Y.J. Weisberg, C.G. DeYoung, J.B. Hirsh, dz. cyt.

14 A. Feingold, dz. cyt., s. 429–456.

15 J.S. Hyde, *Gender Differences in Personality...*, dz. cyt., s. 5989–5994; S.C. South, A.M. Jarnecke, C.E. Vize, *Sex Differences in the Big Five Model Personality Traits: A Behavior Genetics Exploration*, „Journal of Research in Personality” 2018, vol. 74, s. 158; B. Rammstedt i in. dz. cyt., s. 5; H.R. Slobodskaya, O.S. Kornienko, *Age and Gender Differences*

jest jedną z największych różnic (według wielkości efektu) między mężczyznami a kobietami w zakresie Wielkiej Piątki¹⁶. Natomiast w niektórych badaniach nie zaobserwowano żadnych znaczących różnic¹⁷.

Sumienność

Sumienność (ang. *conscientiousness*) jest związana z samodyscypliną, organizacją i kontrolą impulsów, a także zdaje się odzwierciedlać zdolność do samokontroli w celu przestrzegania zasad lub dążenia do celu¹⁸.

Kobiety uzyskują nieco wyższe wyniki niż mężczyźni w niektórych aspektach sumienności, takich jak porządek, obowiązkowość i samodyscyplina¹⁹. Różnice te nie są jednak obserwowane we wszystkich kulturach, a w innych aspektach nie są znaczące.

Ekstrawersja

Ekstrawersja (ang. *extraversion*) odzwierciedla towarzyskość, poszukiwanie doznań, odczuwanie pozytywnych emocji i asertywność²⁰. Na poziomie całej tej domeny różnice między płciami są niewielkie, choć kobiety zazwyczaj uzyskują wyższe wyniki.

Przyczyną niewielkiego efektu mogą być równoważące się różnice na poziomie pewnych aspektów ekstrawersji. Kobiety mają tendencję do uzyskiwania wyższych wyników niż mężczyźni w zakresie ciepła, towarzyskości i pozytywnych emocji, podczas gdy mężczyźni uzyskują wyższe w zakresie poszukiwania emocji oraz asertywności²¹.

Feingold przypuszcza, że różnica w asertywności może wynikać z wieku (różnica w wynikach była znacząca jedynie u dorosłych) lub operacjonalizacji asertywności, lub obu tych czynników²².

Otwartość na doświadczenie

Otwartość na doświadczenie (ang. *openness to experience*) odzwierciedla wyobraźnię, kreatywność, ciekawość intelektualną i docenianie doświadczeń estetycznych oraz odnosi się do zdolności zwracania uwagi na złożone bodźce i ich przetwarzanie²³.

Zwykle nie stwierdza się znaczących różnic między płciami w zakresie otwartości, prawdopodobnie ze względu na to, że zarówno kobiety, jak i mężczyźni osiągają wysokie wyniki w różnych aspektach tej cechy²⁴. W większości badań płęć żeńska uzyskuje wyższe wyniki niż męska w kwestii estetyki (wrażliwość na piękno) i uczuć (otwartość na emocje), podczas gdy w aspektach pomysłów i intelektu jest odwrotnie²⁵.

Otwartość na doświadczenie jest również silnie związana z wiekiem – wzrasta w okresie późnej adolescencji, a następnie maleje w środkowej i późnej części dorosłości zarówno u kobiet, jak i mężczyzn²⁶.

Różnice spoza Wielkiej Piątki

Wielu badaczy sądzi, że pięcioczynnikowy model osobowości nie jest wystarczająco precyzyjny, dlatego proponują alternatywne modele oraz modyfi-

in *Personality Traits From Early Childhood Through Adolescence*, „Journal of Personality” 2021, vol. 89, iss. 5, s. 933.

16 R.A. Lippa, dz. cyt., s. 1098–1110.

17 L. Rey, N. Extremera, *Agreeableness and Interpersonal Forgiveness in Young Adults: The Moderating Role of Gender*, „Terapia Psicológica” 2016, vol. 34, no. 2, s. 103–110; Dur Khan, *Gender Differences in Personality Traits in Relation to Academic Performance*, „MIER Journal of Educational Studies Trends and Practices” 2020, vol. 10, no. 1, s. 124.

18 Y.J. Weisberg, C.G. DeYoung, J.B. Hirsh, dz. cyt.

19 P.T. Costa Jr., A. Terracciano, R.R. McCrae, dz. cyt., s. 322–331; S. Iimura, K. Taku, *Gender Differences in Relationship Between Resilience and Big Five Personality Traits in Japanese Adolescents*, „Psychological Reports” 2018, vol. 121, no. 5, s. 920

20 Y.J. Weisberg, C.G. DeYoung, J.B. Hirsh, dz. cyt.

21 A. Feingold, dz. cyt., s. 429–456.

22 Tamże.

23 Y.J. Weisberg, C.G. DeYoung, J.B. Hirsh, dz. cyt.

24 Tamże.

25 P.T. Costa Jr., A. Terracciano, R.R. McCrae, dz. cyt., s. 322–331.

26 R. Lehmann i in., *Age and Gender Differences in Motivational Manifestations of the Big Five From Age 16 to 60*, „Developmental Psychology” 2013, vol. 49, no. 2, s. 365–383.

kacje konkretnych aspektów Wielkiej Piątki, bądź w ogóle badanie innych cech²⁷.

Weisberg i współpracownicy przeprowadzili badanie z wykorzystaniem 10 innych, a według autorów bardziej szczegółowych, aspektów pięcioczynnikowego modelu osobowości. Badanie wykazało wyższe wyniki kobiet we współczuciu, rozumianym jako tendencja do emocjonalnego inwestowania w ludzi i nawiązywania relacji na poziomie emocjonalnym. Kobiety częściej wykazywały również uprzejmość (okazywanie szacunku innym) oraz uporządkowanie (cechę związaną z utrzymaniem porządku i organizacji, w tym perfekcjonizmu). Natomiast u mężczyzn wykazano wysokie natężenie asertywności (cech związanych z dominacją).

Różnice, które wykraczają poza Wielką Piątkę, można odnaleźć również w samoocenie. Choć w ogólnej samoocenie nie obserwuje się znaczących różnic²⁸, płcie różnią się w konkretnych podtypach samooceny. Największą różnicą jest ta związana z samooceną wyglądu fizycznego, w której znacznie wyższe wyniki osiągają mężczyźni²⁹.

Różnice w perspektywie globalnej

Różnice psychologiczne w osobowości między kobietami a mężczyznami nie są jednakowe – zależą również od kultury, w której występują. Badania jednoznacznie wskazują, że w niektórych krajach rozbieżności są bardziej znaczące niż w innych³⁰.

Międzykulturowe badania różnic między płciami implikują następujące wnioski – największe

dysproporcje mają miejsce w bogatych, prosperujących, egalitarnych kulturach. Wyniki te, choć nieintuicyjne, są dobrze przebadane w licznych badaniach o wysokich liczebnościach prób³¹.

Efekt ten jest częścią zjawiska nazywanego *gender-equality paradox* – w krajach bardziej egalitarnych znajduje się większe różnice między płciami w zakresie osobowości, samooceny i wielu innych cech³². Jest to wynik nieintuicyjny, ponieważ można by się spodziewać, że w bardziej równościowych społeczeństwach dysproporcje będą maleć, a nie powiększać się.

Jeśli chodzi o ogólne, międzykulturowe różnice między płciami Costa i inni przeanalizowali wyniki z 26 różnych kultur ($N = 23\ 031$)³³. Największe rozbieżności pojawiły się w neurotyczności, ugodowości i asertywności – w większości kultur w obu pierwszych czynnikach wyższe wyniki osiągały kobiety, natomiast w trzecim – mężczyźni. Autorzy analizują możliwe teorie i zgadzają się, że modele ról społecznych (sugerujące, że większość różnic płciowych wynika z przyjęcia roli płciowej) i ewolucyjne (suponujące, że rozbieżności między płciami pojawiają się w tych dziedzinach, w których w toku ewolucji napotykały odmienne problemy adaptacyjne) zdają się być niewystarczające w obliczu uzyskiwanych wyników. Zgodnie z modelem ról społecznych dysproporcje między płciami w krajach postępowych i egalitarnych powinny być mniejsze niż w innych, jednak jest odwrotnie. Model ewolucyjny zakłada, że kultury mają bliźniaczo odzwierciedlać różnice płciowe, natomiast tak się nie dzieje. Są również badacze, którzy nie zgadzają

27 Y.J. Weisberg, C.G. DeYoung, J.B. Hirsh, dz. cyt.; M. Del Giudice, T. Booth, P. Irwing, dz. cyt.; G. Saucier, L.R. Goldberg, *What is Beyond the Big Five?*, „Journal of Personality” 1998, vol. 66, iss. 4, s. 495–524; J.S. Hyde, *Gender Differences in Personality...*, dz. cyt., s. 5989–5994.

28 J.S. Hyde, *Gender Differences in Personality...*, dz. cyt., s. 5989–5994.

29 B. Gentile i in., *Gender Differences in Domain-Specific Self-Esteem: A Meta-Analysis*, „Review of General Psychology” 2009, vol. 13, no. 1, s. 34–45.

30 R.A. Lippa, dz. cyt., s. 1098–1110.

31 P.T. Costa Jr., A. Terracciano, R.R. McCrae, dz. cyt., s. 322–331; S. Guimond, *Psychological Similarities and Differences Between Women and Men Across Cultures*, „Social and Personality Psychology Compass” 2008, vol. 2, iss. 4, s. 494–510; D.P. Schmitt i in., dz. cyt., s. 168–182; D.P. Schmitt i in., *Personality and Gender Differences in Global Perspective*, „International Journal of Psychology” 2017, vol. 52, no. 1, s. 45–56.

32 F.F. Connolly, M. Goossen, M. Hjerem, *Does Gender Equality Cause Gender Differences in Values? Reassessing the Gender-Equality-Personality Paradox*, „Sex Roles: A Journal of Research” 2020, vol. 83, no. 1–2, s. 101–113; M. Balducci, *Linking Gender Differences With Gender Equality: A Systematic-Narrative Literature Review of Basic Skills and Personality*, „Frontiers in Psychology” 2023, vol. 14, s. 1.

33 P.T. Costa Jr., A. Terracciano, R.R. McCrae, dz. cyt., s. 322–331.

się z tym wnioskiem, twierdząc, że ewolucyjne wyjaśnienie dalej jest możliwe w świetle tych różnic³⁴.

Schmitt i in. uzyskiwali podobne wyniki, analizując 55 różnych kultur ($N = 17\ 637$)³⁵. Różnice między płciami były większe w zależności od stopnia rozwoju danego społeczeństwa. Najlepszymi predyktorami różnic były: równy dostęp do wiedzy i edukacji, długie i zdrowie życie, dobrostan ekonomiczny.

W obliczu tych wyników stawiane są różne hipotezy. Jedne bardziej akcentują rolę czynników biologicznych³⁶. Inne natomiast starają się wyjaśnić różnice na poziomie czysto społecznym³⁷. Większość jednak stara się łączyć oba te modele.

Wnioski końcowe

W psychologii stale toczy się spór o to, czy różnice między mężczyznami a kobietami są znaczące (*gender essentialism*), czy raczej błahe, a to podobieństwa są fundamentalne w analizie płci (*gender similarities hypothesis*). W świetle klasycznych metaanaliz oraz współczesnych badań można wyciągnąć następujące wnioski: różnice w osobowości między płciami występują, choć nie są duże – te największe często osiągają małą lub średnią wielkość efektu. Najsilniejsze i najbardziej stabilne międzykulturowo rozbieżności pojawiają się w zakresie neurotyczności i ugodowości. Kobiety zdecydowanie częściej osiągają wyższe wyniki w obu tych cechach. W innych czynnikach różnice mogą się pojawiać, jednak często zanikają przez znoszenie się wyników w konkretnych aspektach, tj. wyniki na poziomie ogólnej cechy mogą być identyczne, choć w podwymiarach znacząco różne. Przykładowo, nie znaleziono różnic w otwartości na doświadczenie, natomiast zaobserwowano różnice w estetyce czy intelekcie. To zjawisko wskazuje na możliwość potrzeby analizy na wyższym poziomie szczegółowości (może to jednak prowadzić do sztucznego wyolbrzymiania zaobserwowanych różnic).

Dodatkowo analiza kobiet i mężczyzn w zakresie osobowości w perspektywie globalnej potwierdza istnienie efektu, w którym największe dysproporcje pojawiają się w krajach najbogatszych i najbardziej egalitarnych (*gender-equality paradox*). Wielu badaczy w związku z tym odrzuca hipotezę określonych funkcji społecznych, w świetle której różnice miałyby być wynikiem przyjmowania społecznych ról płciowych. Nie ma zgody natomiast co do tego, czy w obliczu takich wyników model ewolucyjny się utrzymuje, czy nie.

Wyniki opisanych w powyższym przeglądzie badań nie rozstrzygają jednoznacznie sporu między podejściem esencjalistycznym a hipotezą podobieństwa płci. Z jednej strony różnic nie odnajduje się na poziomie wszystkich cech Wielkiej Piątki (lub są one niewielkie) – co wspiera hipotezę podobieństwa płci. Z drugiej strony część podobieństw może być wynikiem znoszenia się realnych różnic na poziomie aspektów (*facets*) danych wymiarów – co wspiera podejście esencjalistyczne. W świetle badań zdaje się, że (do pewnego stopnia) oba stanowiska opisują rzeczywisty obraz płci. Różnice w cechach Wielkiej Piątki między kobietami a mężczyznami istnieją, ale nie są znaczące – wielkość efektu często nie przekracza $d = 0,25$ – nie wyklucza to jednak istnienia konkretnych różnic psychologicznych wewnątrz ogólnych cech osobowości.

Możliwym rozwiązaniem sporu byłoby uznanie, że oba stanowiska mogą współwystępować na różnym poziomie analizy – podejście esencjalistyczne zdaje się odnosić do szczegółowej analizy podwymiarów cech Wielkiej Piątki, gdy hipoteza podobieństwa płci oddaje ich ogólną strukturę. Takie rozwiązanie wymaga natomiast dokładnej weryfikacji empirycznej. Dodatkowo przedstawiony w przeglądzie paradoks równości płci ukazuje, że egalitarność środowiska społecznego nie zmniejsza różnic, lecz jest powiązana z ich wzrostem, co potęguje złożoność problemu i utrudnia formułowanie ostatecznego wyjaśnienia. Dalsze badania i analizy są zatem konieczne.

34 R.A. Lippa, dz. cyt., s. 1098–1110.

35 D.P. Schmitt i in., *Why can't man...*, dz. cyt., s. 168–182.

36 Tamże.

37 S. Guimond, dz. cyt., s. 494–510.

BIBLIOGRAFIA

- Balducci M., *Linking Gender Differences With Gender Equality: A Systematic-Narrative Literature Review of Basic Skills and Personality*, „Frontiers in Psychology” 2023, vol. 14.
- Connolly F.F., Goossen M., Hjerem M., *Does Gender Equality Cause Gender Differences in Values? Reassessing the Gender-Equality-Personality Paradox*, „Sex Roles: A Journal of Research” 2020, vol. 83, no. 1–2.
- Costa P.T. Jr., Terracciano A., McCrae R.R., *Gender Differences in Personality Traits Across Cultures: Robust and Surprising Findings*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2001, vol. 81, iss. 2.
- Del Giudice M., Booth T., Irwing P., *The Distance Between Mars and Venus: Measuring Global Sex Differences in Personality*, „PLOS ONE” 2012, vol. 7, iss. 1, e29265.
- Dur Khan, *Gender Differences in Personality Traits in Relation to Academic Performance*, „MIER Journal of Educational Studies Trends and Practices” 2020, vol. 10, no. 1.
- Feingold A., *Gender Differences in Personality: A Meta-Analysis*, „Psychological Bulletin” 1994, vol. 116, no. 3.
- Gentile B. i in., *Gender Differences in Domain-Specific Self-Esteem: A Meta-Analysis*, „Review of General Psychology” 2009, vol. 13, no. 1.
- Guimond S., *Psychological Similarities and Differences Between Women and Men Across Cultures*, „Social and Personality Psychology Compass” 2008, vol. 2, iss. 4.
- Hyde J.S., *Gender Differences in Personality and Social Behavior*, w: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, ed. N.J. Smelser, P.B. Baltes, 2001.
- Hyde J.S., *The Gender Similarities Hypothesis*, „American Psychologist” 2005, vol. 60, iss. 6.
- Hyde J.S., *Gender Similarities and Differences*, „Annual Review of Psychology” 2014, vol. 65.
- Kajonius P.J., Johnson J., *Sex Differences in 30 Facets of the Five Factor Model of Personality in the Large Public (N = 320,128)*, „Personality and Individual Differences” 2018, vol. 129.
- Lehmann R. i in., *Age and Gender Differences In Motivational Manifestations of the Big Five From Age 16 to 60*, „Developmental Psychology” 2013, vol. 49, no. 2.
- Iimura S., Taku K., *Gender Differences in Relationship Between Resilience and Big Five Personality Traits in Japanese Adolescents*, „Psychological Reports” 2018, vol. 121, no. 5.
- Lippa R.A., *Gender Differences in Personality and Interests: When, Where, And Why?*, „Social and Personality Psychology Compass” 2010, vol. 4, iss. 11.
- McCrae R.R., Costa P.T., *Validation of the Five-Factor Model of Personality Across Instruments and Observers*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1987, vol. 52, iss. 1.

- McCrae R.R., Costa P.T., *The NEO Personality Inventory: Using the Five-Factor Model in Counseling*, „Journal of Counseling & Development” 1991, vol. 69, no. 4.
- Rammstedt B. i in., *Revisiting Gender Differences in Personality: New Evidence on Big Five Domains and Facets With Large-Scale Samples From 27 Nations*, „SSRN” 2024.
- Rey L., Extremera N., *Agreeableness and Interpersonal Forgiveness in Young Adults: The Moderating Role of Gender*, „Terapia Psicológica” 2016, vol. 34, no. 2.
- Saucier G., Goldberg L.R., *What is Beyond the Big Five?*, „Journal of Personality” 1998, vol. 66, iss. 4.
- Schmitt D.P. i in., *Why Can't a Man Be More Like a Woman? Sex Differences in Big Five Personality Traits Across 55 Cultures*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2008, vol. 94, iss. 1.
- Schmitt D.P. i in., *Personality and Gender Differences in Global Perspective*, „International Journal of Psychology” 2017, vol. 52, no. 1.
- Shields S., *Functionalism, Darwinism, and the Psychology of Women*, „American Psychologist” 1975, vol. 30, iss. 7.
- Slobodskaya H.R., Kornienko O.S., *Age and Gender Differences in Personality Traits From Early Childhood Through Adolescence*, „Journal of Personality” 2021, vol. 89, iss. 5.
- South S.C., Jarnecke A.M., Vize C.E., *Sex Differences in the Big Five Model Personality Traits: a Behavior Genetics Exploration*, „Journal of Research in Personality” 2018, vol. 74.
- Weisberg Y.J., DeYoung C.G., Hirsh J.B., *Gender Differences in Personality Across the Ten Aspects of the Big Five*, „Frontiers in Psychology” 2011, vol. 2, no. 178.
- Zuckerman M., Li C., Hall J.A., *When Men and Women Differ in Self-Esteem and When They Don't: A Meta-Analysis*, „Journal of Research in Personality” 2016, vol. 64.

Consent jako symulakrum. Feministyczna krytyka pojęcia „zgody”

STRESZCZENIE

Consent – „zgoda” jest pojęciem aktualnie wszechobecnym w debacie dotyczącej form ochrony prawnej ofiar przestępstw seksualnych. Mogłoby się wydawać, że model konsensusalny ma ostatnie słowo w tej dyskusji i stanowi narzędzie ostateczne. Celem niniejszej pracy jest wykazanie problemów i zagrożeń powiązanych z posługiwaniem się pojęciem „zgody” w kontekście regulacji przestępstwa zgwałcenia. Zdaniem autora „zgoda” wpisuje się w pojęcie symulakrum zaproponowane przez Jeana Baudrillarda – stanowi ono „kopię bez oryginału”, znak pozbawiony realnego zaplecza, będący jednocześnie efektem relacji władzy, jak i służący ich utrzymaniu. Zgoda jest pojęciem pustym, które nie przyjmuje żadnej konkretnej postaci w praktyce społecznej. Właściwą treścią napełnią je dopiero realia patriarchalnego państwa, zaciemniające istniejące nierówności społeczne i tworzące ułudę zupełnie autonomicznego wyboru, pozwalając tym samym na seksualną eksploatację mężczyzn i podtrzymanie tych nierówności.

SŁOWA KLUCZOWE: zgoda, symulakrum, przestępstwa seksualne, patriarchat, feminizm

ABSTRACT

Consent is an omnipresent concept in today's debate on the forms of criminal-law protection for victims of sexual offences. It may seem that the consensual model represents the final word in this discussion and the ultimate legal tool. The aim of this paper is to demonstrate the problems and risks associated with the use of the concept of consent in the context of regulating the crime of rape. According to the author, consent fits into the notion of the simulacrum proposed by Jean Baudrillard – it is a “copy without an original”, a sign devoid of any real foundation, simultaneously produced by power relations and serving to maintain them. Consent is an empty concept that does not take any specific form in social practice. It is only filled with meaning by the realities of a patriarchal state, obscuring existing social inequalities and creating the illusion of completely autonomous choice, thus allowing for the sexual exploitation of men and the perpetuation of these inequalities.

KEY WORDS: consent, simulacrum, sexual offences, patriarchy, feminism

Wstęp

Za sprawą noweli z 13 lutego 2025 r.¹ pojęcie „zgody” po raz pierwszy zostało *explicite* wprowadzone do art. 197 polskiego Kodeksu karnego² (k.k.) typizującego przestępstwo zgwałcenia. W efekcie wprowadzonej zmiany znacznie zwiększyło się zainteresowanie problematyką „zgody” – zasadnością jej wprowadzenia do ustawy karnej – oraz modelem, który powinien zostać przyjęty. Celem niniejszego artykułu jest zabranie głosu w tym dyskursie poprzez wskazanie problemów i zagrożeń związanych z posługiwaniem się tytułowym pojęciem w praktyce społecznej i prawnej oraz przeprowadzenie jego krytyki z perspektywy radykalno-feministycznej. Zasadnicza część pracy zawiera cztery najpoważniejsze argumenty wyprowadzane przeciwko *consentowi* w literaturze. Jednocześnie, jako ramą konceptualną pozwalającą na zespolenie powyższych argumentów w całość, posłużę się w pracy zaczerpniętym od Jeana Baudrillarda pojęciem symulakrum.

Pierwsza część tekstu będzie miała zatem charakter teoretyczny – najpierw zostanie przybliżona czytelnikowi treść art. 197 Kodeksu karnego, znaczenie pojęcia symulakrum oraz wskazane zostaną funkcje, jakie symulakra mają spełniać. W części drugiej znajdą się konkretne argumenty przeciwko modelowi konsensualnemu oraz wnioski, w jaki sposób „zgoda” wypełnia znamiona symulakrum. Na sam koniec rozważone zostaną opcje alternatywnego ujęcia przestępstwa zgwałcenia wobec modelu opartego na „zgodzie”.

Przedstawiona w niniejszej pracy krytyka ma na celu problematyzację pojęcia „zgody”, zachęcając do udoskonalania aktualnego modelu oraz poszukiwania rozwiązań alternatywnych, które zapewniłyby jeszcze skuteczniejszą ochronę partnerów seksualnych.

Art. 197 k.k.

W brzmieniu sprzed nowelizacji z lutego 2025 roku art. 197 § 1 k.k. miał następującą treść: „Kto przemocą, groźbą bezprawną lub podstępem doprowadza inną osobę do obcowania płciowego, podlega karze pozbawienia wolności od lat 2 do 15”. W doktrynie panowała zasadniczo zgoda, że przedmiotem ochrony analizowanego przepisu jest wolność seksualna – rozumiana negatywnie jako wolność od nacisków w przedmiocie decyzji odnoszącej się do zachowań ze sfery życia seksualnego człowieka³. Dla przedstawionego wyżej ujęcia rzeczowego typu czynu zabronionego charakterystyczna była konieczność wystąpienia skutku w postaci doprowadzenia do obcowania płciowego przy jednoczesnym zastosowaniu przez sprawcę jednego z trzech wymienionych przez ustawę sposobów – przemocy, groźby bezprawnej lub podstępu⁴. Zatem ustawa nie posługiwała się wówczas *expressis verbis* pojęciem „zgody” w kontekście prawnokarnej regulacji przestępstwa zgwałcenia – wymagała posłużenia się przez sprawcę określonym sposobem i doprowadzenia przez niego do wskazanego skutku. Mimo to w ówczesnej doktrynie przyjęto, że brak zgody pokrzywdzonego stanowił dodatkowe, „niewypowiedziane” znamię przestępstwa zgwałcenia⁵, które również musiało zostać spełnione.

Brak zgody przestał być tylko „niewypowiedzianym” znamieniem wraz z wejściem w życie z dniem 13 lutego 2025 roku nowelizacji Kodeksu karnego, która zmodyfikowała treść analizowanego przepisu poprzez dodanie nowego znamienia w postaci „innego sposobu mimo braku zgody”. Tym samym ustawodawca postanowił wprost posłużyć się pojęciem „zgody” w kontekście regulacji przestępstwa zgwałcenia. Jednak nie uczynił on z niej wyłącznego znamienia, co zakładał oryginalny projekt ustawy nowelizującej⁶, zachował bowiem wspomnianą koincydencję braku

1 Ustawa z 28.06.2024 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U., poz. 1228).

2 Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2025 r., poz. 383 z późn. zm.).

3 M. Bielski, w: *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część I. Komentarz do art. 117–211a*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017, art. 197; R. Krajewski, *Nowa definicja zgwałcenia*, „Palestra” 2025, nr 8, s. 47.

4 Wyrok SN z 2.09.2014 r., WA 24/14, LEX nr 1504769.

5 J. Bojarski, N. Daško, *Zgoda na czynność seksualną w świetle art. 197 Kodeksu karnego*, „Ius Novum” 2024, nr 3, s. 23; Wyrok SA w Białymstoku z 2.12.2010 r., II AKa 183/10, OSAB 2010, nr 3, poz. 66–75.

6 Druk nr 209. Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny.

zgody oraz przemocy, groźby bezprawnej lub podstęp, dodając jedynie do tego katalogu „inny sposób”, którym ma się posłużyć sprawca przy doprowadzaniu do obcowania płciowego.

Blizsza analiza poszczególnych znamion zostanie w tym miejscu pominięta jako nieistotna z punktu widzenia celu artykułu, zawierającego krytykę posługiwania się pojęciem „zgody” w kontekście stosunków seksualnych (także prawnokarnej regulacji tychże), niezależnie od przyjętego modelu i całości kształtu przepisu. Powyższa charakterystyka art. 197 k.k. pokazuje jednak, jak silnie zakorzenione jest, także wśród dogmatyków, myślenie o seksie w kategoriach zgody lub jej braku. Do 2025 r. przedstawiciele doktryny i orzecznictwa posługiwali się tym pojęciem niejako intuicyjnie, tworząc z niego „niewypowiedziane” znamię zgwałcenia, które wynikać miało z samego charakteru czynu. Ostatecznie polski ustawodawca zdecydował się wprost posłużyć modelem konsensualnym, czyniąc to jednak w ograniczonej formie.

Symulakrum

Baudrillard wprowadził przedmiotowe pojęcie w *Simulacres et Simulation* z 1981 roku. Już na samym wstępie pracy znajdujemy cytat: „Symulakrum nie jest czymś, co ukrywa prawdę. Ukrywa ono fakt, że prawdy nie ma”⁷. Symulakrum jest znakiem, który nie reprezentuje już żadnej rzeczywistości, zamiast tego funkcjonuje sam w sobie, w obiegu innych znaków. Jest pozbawiony realnych desygnatów, a zamiast tego symuluje samo istnienie odniesienia, tworząc wrażenie realności bez faktycznego zaplecza. Symulakra to kopie, które albo od początku nie miały oryginału, albo już pierwotny, źródłowy oryginał zatraciły⁸.

Dla Baudrillarda symulakra to nie są po prostu fałszywe obrazy, które ukrywają prawdę za sztuczną

fasadą – ich funkcją jest ukrycie faktu nieistnienia prawdy⁹. Za sztuczną fasadą nie kryje się bowiem nic. Sam autor posługiwał się tym pojęciem m.in. do analizy fenomenu Disneylandu, stanowiącego dla niego symulakrum „amerykańskości”:

Disneyland istnieje po to, aby ukryć, że to właśnie on jest prawdziwym krajem, całą „prawdziwą” Ameryką (podobnie jak więzienia istnieją po to, aby ukryć, że to całe społeczeństwo [...] jest więzieniem). Disneyland jest przedstawiany jako wyobrażony, abyśmy wierzyli, że reszta jest prawdziwa¹⁰.

Jak widać, symulakrum nie stanowi zwykłej iluzji – tj. fałszywego odbicia rzeczywistości. Zamiast tego całkowicie zastępuje rzeczywistość. Fragment przeprowadzonej przez Baudrillarda analizy Disneylandu wskazuje, iż jest to proces celowy – symulakrum jest bowiem systemem znaków i obrazów, który nie tylko wynika z relacji władzy, ale też sam je wytwarza i utrwała, zastępując rzeczywistość własnym porządkiem sensu.

W ujęciu autora pojęcie „zgody” w kontekście relacji seksualnych stanowi właśnie takie symulakrum – znak bez desygnatu, który ukrywa fakt, że nic się za nim nie kryje, a jednocześnie pozwala reprodukować się normom i postawom charakterystycznym dla patriarchalno-liberalnego porządku społecznego. Jest to pojęcie stojące na straży tego porządku, dające iluzję autonomii i równości wszystkich jego uczestników.

Poprzez reprodukcję postaw *consent* jako symulakrum spełnia także inną funkcję. Można by ją nazwać seksualną ekspiacją. W kontekście religijnym ekspiacja oznacza „zakrycie grzechu” lub jego „oczyszczenie”¹¹. Taka jest właśnie funkcja *consentu* – wyrażenie zgody przez partnera ma oczyszczać akt seksualny z jakichkolwiek wątpliwości co do jego moralności. Skoro bowiem obie strony

7 J. Baudrillard, *Selected Writings*, red. M. Poster, Stanford 1988, s. 166 [tłum. własne].

8 M. Głazewski, *Edukacja jako symulakrum*, „Forum Pedagogiczne” 2018, t. 8, nr 1, s. 147.

9 W. Pawlett, *Simulacra + simulacrum*, w: *The Baudrillard Dictionary*, red. R.G. Smith, [online] https://baudrillard.en-academic.com/135/simulacra___simulacrum [dostęp: 11.11.2025].

10 J. Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, tłum. S.F. Glaser, Ann Arbor 1994, s. 12–14 [tłum. własne].

11 G. Ravasi, *Ekspiacja*, „Przewodnik Katolicki” 2010, nr 14, [online] <https://www.przewodnik-katolicki.pl/Archiwum/2010/Przewodnik-Katolicki-14-2010/Przewodnik-liturgiczny/Ekspiacja> [dostęp: 11.11.2025].

wyraziły na coś zgodę (w domyśle – w swobodny, nieprzymuszony sposób), to nie możemy mieć do czynienia z czynnością zasługującą na potępienie lub karę. Jeżeli padła zgoda, apriorycznie wykluczyć można w zasadzie jakąkolwiek konieczność interwencji. W realiach społeczeństwa patriarchalnego służy to przede wszystkim dobrze sytuowanym mężczyznom, których przekonania odnośnie do interpretacji zachowań seksualnych wypełniają pozbawione realnych desygnatów pojęcie „zgody”. Jej uzyskanie od partnera pozwala im na moralne oczyszczenie dowolnej czynności seksualnej.

Pora zatem zagłębić się w konkretne argumenty wysunięte przeciwko *consentowi* w literaturze feministycznej.

Argument 1 – „Zgoda” to puste pojęcie

Oczywiście nie sama „zgoda” jako pojęcie oznaczające „pozwolenie na coś”, lecz jej użycie w kontekście relacji seksualnych. Zgoda nie znajduje bowiem w tym przypadku żadnego konkretnego desygnatu ani w obserwowalnej rzeczywistości, ani nawet w świecie przeżyć o charakterze intrapsychicznym. Badania wprost wskazują, że nie jest przyjętą praktyką wyrażanie zgody w sposób werbalny przed lub w trakcie stosunków seksualnych, co więcej, nie istnieje nawet żaden powszechnie przyjęty sposób jej wyrażania w sposób niewerbalny¹². Sposoby te pozostają silnie zróżnicowane, a często następuje to zupełnie pasywnie. Za tym pojęciem nie kryje się zatem nic konkretnego, „zgoda” nie przyjmuje żadnego zewnętrznego kształtu, o którym można by w sposób jednoznaczny powiedzieć, że stanowi uniwersalną reprezentację tego pojęcia.

Nie można także powiedzieć, by istniało jakieś powszechne wyobrażenie tego, czym zgoda ma być,

ponieważ nie występuje ona w ogóle w tym kontekście w psychice uczestników relacji seksualnych. Ludzie nie myślą o seksie w kategoriach zgoda/brak zgody, a raczej przyjemny/nieprzyjemny, chciany/niechciany. Jak zauważa MacKinnon: „Seks, którego pragną kobiety, nigdy nie jest opisywany przez nie same, ani nikogo innego jako konsensualny. Nikt nie mówi: «Spędziliśmy wspaniałą, gorącą noc, ona (lub ja lub my) wyraziła zgodę»”¹³. O stosunkach seksualnych myślimy po prostu w innych kategoriach, także wtedy, gdy odbywają się one w sposób, który nam nie odpowiada – wówczas są one po prostu nieprzyjemne lub niechciane (a nie „pozbawione zgody”).

Mamy tutaj zatem do czynienia z prawniczą fikcją¹⁴ – pojęciem sztucznie przeniesionym na grunt regulacji przestępstwa zgwałcenia, które nie znajduje żadnego konkretnego odzwierciedlenia, i którego zakres znaczeniowy jest niejasny. Ma co najwyżej charakter preskryptywny, formułując pewne wskazówki co do pożądaných zachowań w kontekście seksualnym. Z całą pewnością nie ma jednak charakteru deskryptywnego.

Na nienaturalność posługiwania się pojęciem „zgody” na płaszczyźnie regulacji przestępstw seksualnych wskazuje także fakt, że model ten implikuje dość konserwatywny obraz seksu jako aktu z natury niemoralnego¹⁵, który dopiero poprzez uzyskanie zgody może zostać uznany za pozytywny i przyjemny.

Zachodząca w tym przypadku empiryczna niezgodność z rzeczywistością i praktyką społeczną pozwala na wpisanie „zgody” w ramy pojęcia symulakrum. Jest to znak ukrywający fakt, że zbiór jego desygnatów pozostaje pusty. Nic konkretnego za tym pojęciem się nie kryje, nie przyjmuje ono żadnej szczególnej postaci – jest jedynie fasadą stwarzającą wrażenie, że obrazuje faktyczne relacje społeczne.

12 S.E. Hickman, C.L. Muehlenhard, *By the Semi-Mystical Appearance of a Condom: How Young Women and Men Communicate Sexual Consent in Heterosexual Situations*, „Journal of Sex Research” 1999, t. 36, s. 258–263; M.K. Righi i in., *A Qualitative Analysis of Beliefs About Sexual Consent Among High School Students*, „Journal of Interpersonal Violence” 2021, t. 36, nr 15–16; A. Gruber, *Consent Confusion*, „Cardozo Law Review” 2016, t. 38, s. 442–443.

13 C.A. MacKinnon, *Rape Redefined*, „Harvard Law & Policy Review” 2016, t. 10, s. 450 [tłum. własne].

14 R.A. Owen, *“A New Kind of Death”: Rape, Sex, and Pornography as Violence in Andrea Dworkin’s Thought*, „Political Theory” 2024, t. 52, nr 5, s. 761.

15 G. Couvret, *Affirmative Consent is Not Enough: A Feminist Critique of the NSW Reforms and the Limits of Consent under Patriarchy*, „Australian Feminist Law Journal” 2024, t. 50, nr 2, s. 138.

Argument 2 – To patriarchat ostatecznie decyduje, czym wypełnić pojęcie „zgody”

Fakt, że „zgoda” nie znajduje żadnych konkretnych desygnatów, oznacza, że to praktyka sądowa wypełni rzeczony pojęcie właściwym znaczeniem. Czym w zasadzie zgoda jest, zostanie ustalone w procesie interpretacji przez osoby sprawujące odpowiednie funkcje w wymiarze sprawiedliwości – tj. przede wszystkim sędziów i prokuratorów opierających się na poglądach komentatorów, w głównej mierze mężczyzn, często starszych¹⁶. To do nich będzie należała ostateczna decyzja o tym, jakie zachowania pozwalają na ustalenie, że zgoda została wyrażona lub kiedy sprawca mógł w uzasadniony sposób przyjąć, że ofiara zgadza się na odbycie stosunku.

Tymczasem problem niekorzystnej dla ofiar wykładni znamion zgwałcenia dokonywanej przez funkcjonariuszy wymiaru sprawiedliwości już od dłuższego czasu stanowi przedmiot krytyki. Jednym z istotniejszych problemów praktyki sądowej przy wykładni art. 197 k.k. w jego poprzednim brzmieniu stanowiło częste przenoszenie ciężaru z ustalenia, czy zachowanie sprawcy spełniało znamię przemocy, na konieczność wykazania, że ofiara podjęła odpowiednio zdecydowany opór wobec działań sprawcy. Standardową praktyką polskich sądów stało się dociekanie, czy ofiara na pewno w wystarczający sposób (a zatem ekwiwalentny wobec powagi zarzucanego sprawcy czynu) przeciwstawiła się napastnikowi¹⁷. Jeżeli, zdaniem sędziego, tego nie uczyniła, przyjmowano brak popełnienia czynu zabronionego mimo wystąpienia przemocy.

Co więcej, mieliśmy w praktyce do czynienia z często zauważanym w literaturze feministycznej¹⁸ problemem zagłębiania się przez sąd w życie seksualne ofiary i wyprowadzania na tej podstawie domniemań co do udzielania zgody w danej sprawie – np. w oparciu o fakt, że inne zbliżenia z oskarżonym miały charakter konsensualny¹⁹.

Podkreślić w tym miejscu należy, że obiektywizm państwa i jego prawnych instytucji to mit – fasada, za którą kryją się osoby dysponujące władzą w aktualnym stanie rzeczy, dodatkowo sankcjonująca ich poglądy jako obiektywne i uniwersalne. Nie istnieje jedna interpretacja rzeczywistości, do której mógłby odwołać się sąd przy rozstrzyganiu sprawy – za bezstronnym „sądem” lub „ustawodawcą” kryją się konkretni ludzie, a ich poglądy, ukształtowane przez aktualną kulturę, m.in. nierówności płciowe, stanowią kanwę, na której wydawane są nowe regulacje prawne i wyroki²⁰. Za każdym razem, gdy zajdzie konieczność przeprowadzenia wykładni pojęcia „zgoda”, zostanie ona naznaczona poglądami interpretatora. O ile bowiem samo zachowanie istnieje w świecie empirycznych faktów, tak „zgoda” istnieje w wymiarze społecznym.

Na interpretację tego pojęcia wpływać będą osobiste przekonania, ukształtowane przez tzw. kulturę gwałtu, stereotypy płciowe, heteronormatywność, pornografię i inne zakorzenione w kulturze przekonania co do „prawidłowego” odczytywania zachowań kobiety w relacjach seksualnych. Jednym z najpoważniejszych problemów modelu konsensualnego pozostaje także fakt, że badania wskazują na istotne różnice między mężczyznami i kobietami

16 O ile ogólnie większość sędziów w Polsce stanowią kobiety (Rada Europy, raport *Poland 2021 data*, [online] <https://rm.coe.int/poland-2021-data-/1680ab89c2> [dostęp: 12.11.2025]), tak w przypadku wydziałów karnych sytuacja ta wygląda inaczej: przykładowo w SA w Białymstoku stosunek ten wynosi 6:1 na korzyść mężczyzn, w przypadku Gdańska – 10:5, Katowic – 16:4, Krakowa – 8:3, a Wrocławia – 15:2.

17 Np. Wyrok SN z 28.05.2024 r., II KK 540/23, LEX nr 3719741: „ocena, czy użyta przemoc miała natężenie zdadne do przełamania oporu ofiary, nastąpić powinna w oparciu o kryterium indywidualno-obiektywne, a zatem przez ustalenie, czy wystąpiło takie natężenie siły fizycznej, które doprowadziłoby przeciętną osobę o konstrukcji psychofizycznej ofiary do przełamania jej woli w zakresie autodeterminacji seksualnej”; Wyrok SA w Gdańsku z 23.06.2022 r., II AKA 152/22, LEX nr 3436633.

18 Zob. np. P. Kazan, *Sexual Assault and the Problem of Consent*, w: *Violence against Women: Philosophical Perspectives*, red. S.G. French i in., Ithaca 1998, s. 28–29.

19 Zob. m.in. Wyrok SA we Wrocławiu z 20.12.2022 r., II AKA 192/22, LEX nr 3648354.

20 M. Heath, *Catharine MacKinnon: Toward a Feminist Theory of The State?*, „Australian Feminist Law Journal” 1997, t. 9, nr 1, s. 52–54.

w interpretacji tego, czym „zgoda” jest²¹. To poglądy tych pierwszych będą przeważać w kontekście prawnym. Rozdział zgwałcenia od zwykłego stosunku sprowadzony zostaje w ten sposób do percepcji samego mężczyzny i jego przekonania o tym, czy kobieta udzieliła zgody czy nie²².

Po raz kolejny zauważyć można, jak „zgoda” wpisuje się w pojęcie symulakrum. Właściwym źródłem treści *consent* będą panujące stosunki społeczne, naznaczone m.in. nierównością płci czy szkodliwymi stereotypami. Normy te będą dalej reprodukowane przez praktykę prawniczą i wzmacniane domniemanym obiektywizmem sądów ferujących wyroki w sprawach.

Argument 3 – Pojęcie „zgody” zaciemnia faktyczny obraz relacji między partnerami

Zacznijmy od cytatu z MacKinnon: „Zarówno w prawie, jak i nauce, brak zgody – powszechnie przyjęty element napaści seksualnej, który sprawia, że stosunek seksualny jest gwałtem – pomija nierówności płci jako kontekst, a także potencjalną treść interakcji seksualnych”²³. W grę wchodzi oczywiście nie tylko nierówności płci wyróżniające patriarchalne społeczeństwa. Nierówności mogą mieć także charakter ekonomiczny, klasowy czy kulturowy oraz wynikać ze statusu społecznego. Wszystkie te czynniki wpływają na faktyczny zakres autonomii uczestnika relacji seksualnej. Tymczasem cichą, lecz oczywistą presupozycją liberalnego pojęcia *consent*, jest założenie, iż partnerzy są całkowicie równi, a zatem mogą w sposób absolutnie swobodny wyrazić swoją wolę. Jeżeli zaś wola ta została wyrażona, to wszystko inne przestaje mieć znaczenie.

Ten pogląd został także wprost zaznaczony w polskiej doktrynie prawa karnego: „wykluczona

będzie odpowiedzialność karna z art. 197 we wszystkich tych wypadkach, gdy do obcowania płciowego lub innej czynności seksualnej dochodzi za zgodą dysponenta dobra, gdyż zachowanie takie nie godzi w wolność seksualną”²⁴. Jeszcze ciekawiej ujął to Sąd Apelacyjny w Krakowie: „Nie ma zgwałcenia, gdy pokrzywdzona – choćby niechętnie – pozwala na zbliżenie seksualne, a zwłaszcza gdy swym wcześniejszym postępowaniem sprawia na mężczyźnie wrażenie, że przyzwolenia udzieli”²⁵. Zgodnie z założeniami filozofii liberalnej polski Kodeks karny wyklucza oczywiście możliwość wystąpienia zgody w tych sytuacjach, w których autodeterminacja ofiary została w ewidentny sposób wyłączona – w razie przemocy, groźby, podstęp, niepoczytalności (w tym ograniczonej) ofiary, jej bezradności, a także gdy doszło do nadużycia stosunku zależności lub wykorzystania jej krytycznego położenia. Kodeks nie bierze jednak pod uwagę żadnych innych okoliczności, których splot lub szczególnie długie wystawienie na ich oddziaływanie po stronie ofiary, mógł doprowadzić do wyrażenia zgody. Pominięte zostają wszelkie wspomniane wyżej nierówności, które mogły mieć wpływ na zakres autonomii podmiotu udzielającego zgody.

Jak przykładowo ocenić sytuację żony, w przypadku której agresywny i utrzymujący ją mąż, mimo wyrażanej przez nią niechęci, przez kilka tygodni lub miesięcy naciska codziennie na odbycie stosunku? W grę wchodzi w tym przypadku nie tylko kwestia finansowego uzależnienia małżonki od męża, ale także strach przed przemocą oraz poglądy religijne i kulturowe, oparte na ogólnym przekonaniu o podporządkowaniu małżonki swojemu mężowi. W doktrynie prawa karnego nadal pokutuje pogląd o istnieniu tzw. *debitum carnale*, czyli udzielonego sobie nawzajem przy zawieraniu małżeństwa ogólnego przyzwolenia na kontakty seksualne²⁶.

21 D. Husak, G. Thomas III, *Date Rape, Social Conventions, and Reasonable Mistakes*, „Law and Philosophy” 1992, t. 11, nr 1–2, s. 95–120; E. Sandoz, *Beyond “Yes Means Yes”: A Behavioral Conceptualization of Affirmative Sexual Consent*, „Behavior and Social Issues” 2021, t. 30, s. 712–731; L. Featherstone i in., *Understandings of Sexual Consent Amongst Young Adults*, w: *The Limits of Consent*, Palgrave Socio-Legal Studies 2024, s. 47.

22 C.A. MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, Harvard University Press, 1989, s. 180–182.

23 Taż, *Rape...*, dz. cyt., s. 439–440 [tłum. własne].

24 M. Bielski, dz. cyt.

25 Wyrok SA w Krakowie z 23.03.1994 r., II AKr 11/94, KZS 1994, nr 4, poz. 18.

26 M. Bielski, dz. cyt. art. 198 – autora doprowadziło to do wniosku o braku możliwości wykorzystania stanu bezradności lub niepoczytalności w małżeństwie.

Od małżonka oczekuje się zatem *de facto* wyrażania zgody na seks. Czy zgoda wyrażona przez małżonkę w takich okolicznościach powinna z góry wyłączać możliwość pociągnięcia męża do odpowiedzialności? Z psychologicznego punktu widzenia zachowania krzywdzące, niechciane, ale teoretycznie „wybrane” mogą mieć poważniejsze skutki dla dobrostanu psychicznego niż te, które zostały całkowicie wymuszone. U ofiar gwałtów wywołuje to często przekonanie o własnej winie z uwagi na poczucie, że przynajmniej w pewnym stopniu dysponowały kontrolą nad sytuacją²⁷.

Na tej podstawie Andrea Dworkin wnioskuje, iż „pod pozorem wzajemnego porozumienia prawna regulacja zgody maskuje przemoc patriarchalną jako dobrowolnie wybraną”²⁸. *Consent* traktuje uczestników swoistej seksualnej transakcji jako z góry równych, podczas gdy w realiach patriarchalnego społeczeństwa z taką równością nie mamy do czynienia. Pojęcie to prawie całkowicie dekontekstualizuje sam akt, jak i jego uczestników, ukrywając wszelkie występujące między nimi nierówności i pomijając fakt, że „dostęp” do autonomii nie jest w praktyce równy i pozostaje uwarunkowany wieloma czynnikami.

Nie chodzi w tym miejscu o postawienie tezy, iż jakakolwiek nierówność między dwoma podmiotami powinna prowadzić do niedopuszczalności odbycia stosunku między nimi. Argumentacja ta ma na celu zwrócenie uwagi na fakt, iż *consent* nie bierze po prostu pewnych okoliczności pod uwagę. Prowadzi to do negatywnych konsekwencji stwarzających iluzję pełnej równości i utrudniających tym samym zaadresowanie istotnych problemów społecznych. Jest to o tyle istotne, że żadna zmiana prawna nie będzie skutecznie przeciwdziałała przestępczości seksualnej, jeżeli nie zostanie poparta zmianą społeczną i kulturową²⁹.

Ponownie „zgoda” wpisuje się w funkcję, jaką spełniać ma symulakrum. Stwarzając pozór pełnej autonomii uczestników relacji społecznych, *consent*

pomija i bagatelizuje wszelkie nierówności wynikające z płci, klasy czy warunków ekonomicznych. Zgoda zaciemnia faktyczny obraz relacji społecznych i pozwala podtrzymać stan rzeczy korzystny dla uprzywilejowanych. Przyjmując w teorii pełną autonomię partnerów, odciąga uwagę od palących problemów społecznych. Jednocześnie pozwala na seksualną ekspiację mężczyzny – jeżeli partnerka wyraziła zgodę, to wszelka presja lub nacisk z jego strony przestaje mieć znaczenie.

Argument 4 – „Zgoda” zakłada nierówność uczestników

Pojęcie zgody implikuje w oczywisty sposób opozycję inicjujący–ulegający, w której, z uwagi na uwarunkowania kulturowe, pierwszą z ról utożsamiamy z mężczyzną, a drugą z kobietą³⁰. Model zgody afirmatywnej zakłada wprawdzie bardziej aktywny charakter partycypacji kobiety w akcie seksualnym, nie znosi jednak wyżej wskazanej paradygmatycznej opozycji. Podział ten utrwała *de facto* wizerunek mężczyzny jako dominującego, agresywnego, a kobiety jako tej, która realizuje funkcję strażniczki swojej seksualności. W zależności od tego jak rygorystyczna będzie w realizacji tej funkcji, zostanie określona mianem „cnotliwej” lub też „łatwej”³¹. Co więcej, wizerunek kobiety jako z natury bardziej powściągliwej w relacjach seksualnych umacnia stereotyp o konieczności zastosowania perswazji w celu zmiany jej pierwotnego „nie” na „tak”. Kiedy taka zmiana nastąpi, charakter i siła nałożonej presji nie będą już miały praktycznego znaczenia – zgoda została wyrażona w sposób domyślnie autonomiczny i niezależny, a zatem stosunek ma charakter konsensualny i nie można go w żadnym razie potępić ani z moralnego, ani prawnego punktu widzenia.

Okazuje się zatem, że model konsensualny zakłada pewne seksualne skrypty, które w rzeczywistości

27 A. Gruber, dz. cyt., s. 421.

28 R.A. Owen, dz. cyt., s. 756 [tłum. własne].

29 L. Featherstone, J. Maturi, C. Byrnes, *Consent: Feminist Approaches to Sexual Agency and Sexual Violence*, „Australian Feminist Studies” 2023, t. 38, nr 118, s. 380.

30 A. Gruber, dz. cyt., s. 443.

31 G. Couvret, dz. cyt., s. 139.; K. Angel, *Tomorrow sex will be good again: women and desire in the age of consent*, Verso 2021, s. 29.

wzmacniają jedynie istniejące stereotypy płciowe. Podtrzymują one wizję relacji między mężczyznami i kobietami jako dychotomicznej, aktywno-pasywnej, zakładającej, iż opór kobiety ma często charakter jedynie pozorny i wskazane jest wręcz podejmowanie prób mających na celu jego przełamanie³². Funkcją prawa jest w tym przypadku kodyfikacja szkodliwych mitów podważających seksualną autonomię kobiet i odbierających im *de facto* zdolność do aktywnego wyrażania pożądania. Pozycja kobiety w takiej relacji jest responsywna, a jej interes ma charakter wtórny³³. Kobiety są przedstawiane jako te słabsze, podatne na zagrożenia i bezradne wobec mężczyzn. W ten sposób dawne normy kobiecości propagowane są pod hasłem upodmiotowienia³⁴.

Consent ponownie wzmacnia przekonania patriarchalne i instytucje liberalnego państwa. Okazuje się, że reprodukuje on szkodliwe dla kobiet, ale korzystne dla mężczyzn przekonania odnośnie do relacji seksualnych. Realizuje dokładnie tę funkcję, którą symulakrum ma spełniać – symulując wyzwolenie, wzmacnia dotychczasowe stereotypy.

Alternatywy

W literaturze przedmiotu zaprezentowano pewne koncepcje, które w założeniu stanowić miały alternatywę dla modelu konsensualnego. Jedną z najbardziej znanych przedstawiona została przez Catharine MacKinnon, która zaproponowała, by zgwałcenie rozumieć jako „fizyczną ingerencję o charakterze seksualnym w sytuacji, gdy dochodzi do groźby użycia lub rzeczywistego użycia siły,

oszustwa, przymusu, uprowadzenia lub nadużycia władzy, zaufania albo wykorzystania sytuacji zależności lub bezbronności”³⁵. Definicja ta spotkała się jednak z silną krytyką, także ze środowiska feministycznego³⁶. Zarzucono jej przede wszystkim zbyt dużą niedookreśloność. Przy odpowiedniej wykładni można bowiem na jej gruncie dojść do wniosku, iż każdy stosunek seksualny, w przypadku którego dochodzi do jakiegokolwiek nierówności partnerów, powinien być kryminalizowany. Ten argument krytyczny jest tym bardziej trafny, jeżeli weźmiemy pod uwagę niezwykle szeroką definicję przymusu zaproponowaną przez MacKinnon³⁷. Należy również zauważyć, że powyższa definicja niebezpiecznie zbliża się do dawnych ujęć przestępstwa zgwałcenia, w przypadku których w miejsce „zgody” posługiwano się pojęciem przymusu, a które zapewniały ofiarom słabszą ochronę niż model konsensualny. Także inne koncepcje proponowane w literaturze, takie jak „welcomeness model” lub „negotiation model”³⁸, nie zyskały akceptacji, m.in. z uwagi na zbyt dużą preskryptywność.

Wydaje się zatem, że na obecnym etapie *consent* jako standard pozostaje, jak ujął to Joseph Fischel³⁹, „najmniejszym złem” – nie oznacza to jednak, że cała przeprowadzona w tym artykule krytyka jest prawnie bezprzedmiotowa. Odpowiednie ukształtowanie modelu konsensualnego pozwala bowiem na rozwiązanie niektórych, przynajmniej ze wskazanych w artykule, problemów. Za przykład posłużyć może kanadyjski Kodeks karny, który reguluje przestępstwo napaści seksualnej, opierając się na modelu konsensualnym. Jednocześnie wprowadza on kodeksową definicję zgody, wskazuje przypadki, w których będziemy mieli do czynienia z jej

32 K. Guczańska, *Feminizm antykontraktowy* Carole Pateman, Kraków 2019, s. 191–193.

33 T. Sikka, *Consent Cultures, Alternatives and a New Approach*, w: *Sex, Consent and Justice. A New Feminist Framework*, Edinburgh 2021, s. 33.

34 L. Kipnis, *Unwanted Advances: Sexual Paranoia Comes to Campus*, Harper, 2017, cyt. za: K. Angel, dz. cyt., s. 22.

35 C.A. MacKinnon, *Rape...*, dz. cyt., s. 474 [tłum. własne].

36 Zob. np. J.J. Fischel, *Introduction: When Consent Isn't Sexy*, w: *Screw Consent. A Better Politics of Sexual Justice*, Berkeley 2019, s. 14–16.

37 W ujęciu tej autorki przymus może wynikać także z relacji hierarchicznych między partnerami – różnicy wieku, klasy, rasy, płci itd.

38 R. Whisnant, *Feminist Perspectives on Rape*, Stanford Encyclopedia of Philosophy, [online] <https://plato.stanford.edu/entries/feminism-rape/> [dostęp: 8.01.2026].

39 J.J. Fischel, dz. cyt., s. 16.

brakiem, a także precyzuje, w jakich sytuacjach sprawca nie będzie mógł powołać się na błąd co do okoliczności stanowiącej znamię czynu zabronionego⁴⁰. To rozwiązanie ogranicza swobodę interpretacyjną sądu i wskazuje czynniki, które jest on zobowiązany wziąć pod uwagę w procesie ustalania, czy stosunek miał charakter konsensualny. W konsekwencji pozostawia zatem mniejsze pole dla ukształtowania się linii wykładniczej nieprzychylniej dla ofiar przemocy seksualnej. Nie twierdzą, że rozwiązanie kanadyjskie jest optymalne, brak tu również miejsca na formułowanie konkretnych postulatów *de lege ferenda*, nie taki jest zresztą cel tego artykułu. Łatwo jednak dostrzec, że odpowiednie ukształtowanie przepisu w duchu powyższej regulacji mogłoby rozwiązać pewne problemy związane z posługiwaniem się modelem konsensualnym – w szczególności ten wskazany w drugim argumencie niniejszego opracowania. Zaprezentowana analiza pozwala zatem sformułować pewne wnioski nie tylko w odniesieniu do praktyki społecznej, lecz również prawnej.

Wnioski

„Zgoda” jest symulakrum. Znakiem pozbawionym konkretnego znaczenia – bo pozbawionym jakiego-

kolwiek szczególnego odzwierciedlenia w praktyce społecznej i świadomości uczestników – który jest produktem norm i struktur charakterystycznych dla patriarchalnego państwa liberalnego, podtrzymującym jednocześnie te normy i pozwalającym na oczyszczenie aktu z wszelkich moralnie niejednoznacznych elementów.

Mimo to *consent* nabrał w ostatnim czasie aksjomatycznego znaczenia dla całej problematyki przestępczości seksualnej. Pojęcie to jest wszechobecne także i w polskiej debacie prawniczej, mimo jego dotychczasowej normatywnej nieobecności⁴¹. Zostało wytworzone przekonanie, że zgoda stanowi ostateczny i doskonały środek ochrony podmiotów angażujących się w relacje seksualne, pozwalając na nieomyślne odróżnienie od siebie zachowań niedopuszczalnych, ingerujących w prawnie chronione dobra, od tych, które stanowią autonomiczny wyraz woli uczestników i tym samym wypadają poza zakres zastosowania regulacji prawnokarnych. W tym momencie nie da się wskazać innego od konsensualnego modelu, który zapewniłby uczestnikom relacji seksualnych odpowiednią ochronę, rezygnując jednocześnie całkowicie z posługiwania się pojęciem „zgody”. Krytyka tego terminu pozwala jednak na wyciągnięcie określonych wniosków, także w przedmiocie odpowiedniego kształtowania prawnokarnej regulacji zgwałcenia.

40 Amnesty International, *Criminalization and Prosecution of Rape in Canada*, 2020, [online] <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/AMR2024222020ENGLISH.pdf> [dostęp: 8.01.2026].

41 Przykładowo w komentarzu z 2017 roku autorstwa dr. Marka Bielskiego z Uniwersytetu Jagiellońskiego (M. Bielski, w: *Kodeks karny...*, dz. cyt.) słowo „zgoda” w różnych jego deklinacjach pada ponad dwadzieścia razy.

BIBLIOGRAFIA

- Angel K., *Tomorrow sex will be good again: women and desire in the age of consent*, Verso 2021.
- Baudrillard J., *Selected Writings*, red. M. Poster, Stanford 1988.
- Baudrillard J., *Simulacra and Simulation*, tłum. S.F. Glaser, Ann Arbor 1994.
- Bielski M., w: *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część I. Komentarz do art. 117–211a*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017.
- Bojarski J., Daśko N., *Zgoda na czynność seksualną w świetle art. 197 Kodeksu karnego*, „Ius Novum” 2024, nr 3.
- Couvret G., *Affirmative Consent is Not Enough: A Feminist Critique of the NSW Reforms and the Limits of Consent under Patriarchy*, „Australian Feminist Law Journal” 2024, t. 50, nr 2, DOI: <https://doi.org/10.1080/13200968.2024.2366780>.
- Featherstone L., Byrnes C., Maturi J., Minto K., Mickelburgh R., Donaghy P., *Understandings of Sexual Consent Amongst Young Adults*, w: *The Limits of Consent*, Palgrave Socio-Legal Studies Londyn 2024, DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-46622-9>.
- Featherstone L., Maturi J., Byrnes C., *Consent: Feminist Approaches to Sexual Agency and Sexual Violence*, „Australian Feminist Studies” 2023, t. 38, nr 118, DOI: <https://doi.org/10.1080/08164649.2023.2473241>.
- Fischel J.J., *Introduction: When Consent Isn't Sexy*, w: *Screw Consent. A Better Politics of Sexual Justice*, Oakland 2019, DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv9zchhg>.
- Głazewski M., *Edukacja jako symulakrum*, „Forum Pedagogiczne” 2018, t. 8, nr 1, DOI: [10.21697/fp.2018.1.11](https://doi.org/10.21697/fp.2018.1.11).
- Gruber A., *Consent Confusion*, „Cardozo Law Review” 2016, t. 38.
- Guczalska K., *Feminizm antykontraktowy Carole Pateman*, Kraków 2019.
- Heath M., *Catharine MacKinnon: Toward a Feminist Theory of The State?*, „Australian Feminist Law Journal” 1997, t. 9, nr 1, DOI: <https://doi.org/10.1080/13200968.1997.11077249>.
- Hickman S.E., Muehlenhard C.L., *By the Semi-Mystical Appearance of a Condom: How Young Women and Men Communicate Sexual Consent in Heterosexual Situations*, „Journal of Sex Research” 1999, t. 36, DOI: [10.1080/00224499909551996](https://doi.org/10.1080/00224499909551996).
- Husak D., Thomas G. III, *Date Rape, Social Conventions, and Reasonable Mistakes*, „Law and Philosophy” 1992, t. 11, nr 1–2, DOI: [10.1007/bf01000919](https://doi.org/10.1007/bf01000919).
- Kazan P., *Sexual Assault and the Problem of Consent*, w: *Violence against Women: Philosophical Perspectives*, red. S.G. French i in., Ithaca 1998.
- Krajewski R., *Nowa definicja zgwałcenia*, „Palestra” 2025, nr 8, DOI: [10.54383/0031-0344.2025.08.4](https://doi.org/10.54383/0031-0344.2025.08.4).
- MacKinnon C.A., *Rape Redefined*, „Harvard Law & Policy Review” 2016, t. 10.
- MacKinnon C.A., *Toward a Feminist Theory of the State*, Cambridge 1989.
- Owen R.A., *“A New Kind of Death”: Rape, Sex, and Pornography as Violence in Andrea Dworkin’s Thought*, „Political Theory” 2024, t. 52, nr 5, DOI: [10.1177/00905917241239032](https://doi.org/10.1177/00905917241239032).

- Pawlett W., *Simulacra + simulacrum*, w: *The Baudrillard Dictionary*, red. R.G. Smith, [online] https://baudrillard.en-academic.com/135/simulacra___simulacrum [dostęp: 11.11.2025].
- Rada Europy, raport *Poland 2021 data*, [online] <https://rm.coe.int/poland-2021-data-/1680ab89c2> [dostęp: 12.11.2025].
- Ravasi G., *Ekspiacja*, „Przewodnik Katolicki” 2010, nr 14, [online] <https://www.przewodnik-katolicki.pl/Archiwum/2010/Przewodnik-Katolicki-14-2010/Przewodnik-liturgiczny/Ekspiacja> [dostęp: 11.11.2025].
- Righi M.K. i in., *A Qualitative Analysis of Beliefs About Sexual Consent Among High School Students*, „Journal of Interpersonal Violence” 2021, t. 36, nr 15–16, DOI: [10.1177/0886260519842855](https://doi.org/10.1177/0886260519842855).
- Sikka T., *Consent Cultures, Alternatives and a New Approach*, w: *Sex, Consent and Justice. A New Feminist Framework*, Edinburgh 2021.
- Whisnant R., *Feminist Perspectives on Rape*, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, [online] <https://plato.stanford.edu/entries/feminism-rape/> [dostęp: 8.01.2026].

Akty normatywne

- Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2025 r. poz. 383 z późn. zm.).
- Ustawa z 28.06.2024 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 1228).

Orzecznictwo

- Wyrok SA w Krakowie z 23.03.1994 r., II AKr 11/94, KZS 1994, nr 4, poz. 18.
- Wyrok SA w Białymstoku z 2.12.2010 r., II AKa 183/10, OSAB 2010, nr 3, poz. 66–75.
- Wyrok SN z 2.09.2014 r., WA 24/14, LEX nr 1504769.
- Wyrok SA w Gdańsku z 23.06.2022 r., II AKa 152/22, LEX nr 3436633.
- Wyrok SA we Wrocławiu z 20.12.2022 r., II AKa 192/22, LEX nr 3648354.
- Wyrok SN z 28.05.2024 r., II KK 540/23, LEX nr 3719741.

Śmierć przyrody, śmierć duszy. Reymontowskie ekologie

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest analiza sposobu, w jaki poetyka obrazowania śmierci i rozkładu w utworach prozatorskich Władysława Reymonta buduje szczególne wyobrażenie relacji pomiędzy człowiekiem a naturą. W odniesieniu do tekstów ekokrytycznych Terry'ego Gifforda i Christophera Manesa stawiam tezę, że autor *Chłopów* tworzy w swych tekstach koncepcję równowagi ekologicznej, która ulega zaburzeniu w przestrzeni industrialnej. Analizując nowele i powieści Reymonta, zastanawiam się także nad tym, czy obraz śmierci i rozkładu funkcjonuje w jego twórczości jako element spajający naturę i cywilizację – sugerujący konieczność ich symbiotycznego współistnienia – czy też stanowi dowód na ich fundamentalny antagonizm i destrukcyjny charakter.

SŁOWA KLUCZOWE: Władysław Reymont, ekokrytyka, świadomość ekologiczna, śmierć, miasto

ABSTRACT

The aim of this article is to analyse how the poetics of portraying death and decay in Władysław Reymont's prose constructs a specific vision of the relationship between humanity and nature. With reference to the ecocritical writings of Terry Gifford and Christopher Manes, I argue that the author of *The Peasants* develops a concept of ecological balance that becomes disrupted in industrial spaces. By examining the poetics of Reymont's short fiction and novels, I also consider whether the imagery of death and decay in his works constitutes a unifying element between nature and civilisation, suggesting the necessity of their symbiotic coexistence, or rather serves as evidence of their fundamental antagonism and inherently destructive interplay.

KEY WORDS: Władysław Reymont, ecocriticism, environmental awareness, death, city

Wprowadzenie

Proza Władysława Reymonta ukazuje wizję świata opartą na dialektycznej relacji przeciwstawnych ka-

tegorii rzeczywistości, natury i cywilizacji¹, które – według Aleksandry Budreckiej – odpowiadają opozycyjnym przestrzeniom życia człowieka. Jedna z nich umożliwia bezpośredni kontakt jednostki

1 A. Łowczanin, *Reymontowski gotycyzm nowoczesności w Ziemi obiecanej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2024, nr 1 (68), s. 73–74. Twórczość Reymonta wpisuje się tym samym w istniejący w wieku XIX dyskurs antycywilizacyjny związany z ruskinowską retoryką brzydoty miejskiej – zob. M. Popiel, *Oblicza wzniosłości. Estetyka powieści młodopolskiej*, wyd. 2, Kraków 2003, s. 124. Leżące u podstaw dyskursu przeciwstawienie natury i kultury miało zaś swoje źródła w romantyzmie – zob. W. Hamerski, *Romantyczne „kuźnie natury” w perspektywie ekokrytyki*, „Porównania” 2021, nr 2 (29), s. 45.

z naturą, natomiast druga wiąże się z egzystencją człowieka w otoczeniu industrialnym². Obie strony antagonizmu, podobnie jak ich relacja, doczekały się badań analizujących sposoby kreacji obrazu przestrzeni lub postępu technicznego – chodzi np. o teksty Magdaleny Popiel, Gabrieli Różańskiej czy Magdaleny Dziugieł-Łaguny³. Nieliczne są natomiast opracowania podejmujące wskazane kategorie w perspektywie zoo- i ekokrytycznej, opartej głównie na koncepcjach Lawrence’a Buella oraz Andrew Linzey’a – to m.in. artykuły Anny Barcz, Sabinie Brzozowskiej czy Dariusza Piechoty⁴. Brakuje jednak badań, które prezentowałyby perspektywę biocentryczną⁵ i dążyły do ukazania pełniejszej syntezy ekologicznych ujęć tekstów przy uznaniu natury za równorzędnego bohatera literackiego. Nie istnieją zatem prace przedstawiające teksty Reymonta jako świadectwo całościowej koncepcji rzeczywistości czy równowagi ekologicznej⁶.

Celem niniejszego artykułu jest próba odtworzenia modelu świata, który wyłania się z prozy Reymonta. Podstawą do ujęcia podobieństw pomiędzy ludźmi i naturą (równorzędną kategorią krytyczną tekstu) będzie analiza obrazu śmierci, która w nowelach i powieściach Reymonta dotyka wszelkich elementów świata, niezależnie od przestrzeni, podlegając jednak różnym technikom obrazowania. Badaniu zostaną poddane wybrane

utwory prozatorskie autora, w których obraz śmierci jest szczególnie wyrazisty i zróżnicowany.

Dwa oblicza obrazu śmierci

Terry Gifford w tekście *The Social Construction of Nature* dowodzi, że każdy opis natury jest wartościujący, czyli ujawnia sposób myślenia o przyrodzie oraz uwarunkowaną społecznie i indywidualnie wrażliwość na nią⁷. Zbadanie językowego obrazu natury może więc być przyczynkiem do refleksji na temat związku przyrody z ludźmi. Jak zauważył Antoni Lange, w prozie Reymonta losy człowieka przedstawiane są niemal wyłącznie na tle natury⁸, w związku z czym jej wizje – bez względu na typ przestrzeni – są stale obecne. Towarzyszy im obraz śmierci, wspólnego doświadczenia wszystkich elementów świata. Zestawienie wizji ich umierania ukazuje dynamikę relacji pomiędzy naturą i cywilizacją, gdyż z konstrukcji tekstów Reymonta wynika, że w zależności od przestrzeni wyobrażenie śmierci pełni jedną z dwu zasadniczych funkcji definiowanych poniżej.

Rodzajem usankcjonowanego sposobu myślenia o śmierci w przestrzeni naturalnej, charakterystycznej np. dla *Chłopów*, jest wyobrażenie jej jako mitologicznej zasady rzeczywistości, źródła cykliczności świata⁹. Zarówno przyroda, jak i ludzie żyjący w jej

2 Zob. A. Budrecka, *Zagadnienie natury i cywilizacji w twórczości Reymonta*, „Prace Polonistyczne” 1968, nr 24, s. 44.

3 Por. M. Popiel, *Od topografii do przestrzeni mitycznej. Analiza przestrzeni w Ziemi obiecanej Reymonta*, „Pamiętnik Literacki” 1979, z. 4 (70), s. 89–131; G. Różańska, *Obraz miasta w Ziemi obiecanej Władysława Stanisława Reymonta*, „Śląskie Prace Filologiczne. Seria Filologia Polska” 2002, t. 1, s. 141–147; M. Dziugieł-Łaguna, *Chaos nowoczesności a kosmos tradycji w Ziemi obiecanej Władysława Stanisława Reymonta*, „Prace Literaturoznawcze” 2013, nr 1, s. 61–75.

4 Por. A. Barcz, *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*, Katowice 2016; S. Brzozowska, *Teologia zwierząt według Reymonta*, „Przegląd Humanistyczny” 2023, nr 2 (481), s. 50–62; D. Piechota, *Wątki ekologiczne w prozie modernistów*, „Porównania” 2021, nr 2 (29), s. 79–96.

5 Christopher Manes sądzi, że domeną perspektywy biocentrycznej jest postrzeganie człowieka jako istoty zakorzenionej w świecie natury i akcentowanie tego m.in. w kontekście teorii ewolucji – zob. tegoż, *Nature and Silence*, w: *The Ecocriticism Reader*, ed. C. Glotfelty, H. Fromm, Athens–London 1996, s. 22–24.

6 „Równowagę ekologiczną” pojmuję jako wyobrażenie doskonałej relacji pomiędzy ludźmi i przyrodą, służące do ewaluacji stanu obserwowanej rzeczywistości; E. Haeckel określał ekologię jako dyscyplinę zajmującą się „żywymi organizmami i ich relacjami ze środowiskiem abiotycznym i biotycznym” (zob. J. Pijanowska, *Jak wiele jest ekologii?*, w: *Ekologia interdyscyplinarności*, red. J. Axer, M. Konarzewski, Warszawa 2021, s. 24).

7 Zob. T. Gifford, *The Social Construction of Nature*, „Interdisciplinary Studies in Literature and Environment” 1996, nr 2, s. 30, 33.

8 A. Lange, *Pochodnie w mroku. Żeromski – Reymont – Kasprowicz*, Warszawa 1926, s. 5.

9 Zob. K. Wyka, *Próba nowego odczytania Chłopów Reymonta*, „Pamiętnik Literacki” 1968, z. 2 (59), s. 98.

otoczeniu zostają w utworach Reymonta wpisani w koncepcję naturalistyczną, której podstawową regułą jest następstwo życia i śmierci w perspektywie pokoleń, pór roku¹⁰. Jak stwierdza Popiel:

[i]stnienie duetu egzystencjalnego życie – śmierć jest przyjmowane jako konieczność, nie budząca jednak nastroju pesymizmu. Wizja świata zdeterminowanego **naturalnymi prawami egzystencji** nie staje się wizją tragiczną. Tak jest w *Chłopach* i tak jest po części w *Ziemi obiecanej*¹¹.

Obraz śmierci oraz rozkładu w prozie autora jest jednak obecny także w przestrzeniach zurbanizowanych, gdzie wykracza poza cykl narodzin i obumierania natury z racji destrukcyjnego charakteru spotkania ekosfery i infrastruktury fabrycznej¹². Podczas gdy w przestrzeni naturalnej śmierć jest rodzajem determinizmu, w przestrzeni miejskiej staje się dodatkowo sygnałem zaburzenia porządku świata, gdyż wyrwa się z jasno określonych ram jako zjawisko sztucznie warunkowane.

Skoro – jak sądzi Gifford – kod opisu poszczególnych elementów świata przekazuje zależną od społecznych i indywidualnych wyobrażeń wizję rzeczywistości, porównawcze ujęcie poetyki opisu umierania danych bohaterów tekstów umożliwia odkrycie całościowej koncepcji świata oraz równowagi ekologicznej. Warto wobec tego – biorąc pod uwagę różne wymiary i funkcje wizji umierania w dwu przestrzeniach – przyjrzeć się właściwo-

ściom języka, za pomocą którego Reymont kreuje obrazy śmierci w swojej prozie.

Śmierć w przestrzeni naturalnej

W przestrzeni naturalnej śmierć wpisuje zarówno ludzi, jak i przyrodę w ten sam pierwotny porządek rzeczywistości oraz uniwersalny system praw¹³. W takim ujęciu natura jawi się zarazem – jak pisała Dorota Kielak – jako rodzaj absolutu, „dar Boga” i przestrzeń o właściwościach sakralnych, z którą człowiek pozostaje w nierozzerwalnym związku¹⁴. Wskazana koncepcja rzeczywistości wyrasta z wyobrażeń charakterystycznych zwłaszcza dla romantyzmu niemieckiego, ujmujących przyrodę jako sferę sakralną i panteistyczną¹⁵ lub – zgodnie z założeniami panpsychizmu – jako rzeczywistość upersonifikowaną i interpretowaną „zgodnie z psychofizyczną istotą człowieka”¹⁶. Jednym z przejawów tego sposobu myślenia o życiu i śmierci staje się w powieściach oraz nowelach Reymonta sens, a także sposób przedstawienia umierania ludzi w przestrzeni naturalnej – zwłaszcza w zestawieniu z obumieraniem fauny i flory.

Śmierć przyrody w prozie Reymonta jest ukazywana, zgodnie z koncepcją naturalistyczną, głównie jako stan przejściowy, jedna ze stron dialektycznej relacji – obok życia¹⁷. Rzecz ta jest charakterystyczna dla zimy i jesieni; podczas pozostałych pór roku ukazywanych w tekstach natura jest opisywana w poetyce impresjonistycznej¹⁸.

10 Tamże, s. 67–68.

11 M. Popiel, *Od topografii...*, dz. cyt., s. 122.

12 Zob. też, *Wstęp*, w: W.S. Reymont, *Ziemia obiecana*, oprac. też, wyd. 2, przejr. i uzup., Wrocław 2014, s. XXXVII.

13 Wymiar tak ukształtowanego trybu istnienia Budrecka określiła „typem życia zgodnym z istotą i przeznaczeniem człowieka” – zob. A. Budrecka, dz. cyt., s. 44.

14 D. Kielak, *Semantyka przestrzeni sakralnej w twórczości Władysława Stanisława Reymonta*, „Studia Bobolanum” 2021, nr 1 (32), s. 140.

15 Taka koncepcja natury koresponduje z filozoficznymi rozpoznaniem niemieckich romantyków, od Schellinga aż po Novalisa, u którego natura staje się „straszyną młyna śmierci”, a zarazem uduchowionym bytem umożliwiającym poznanie i mistyczny kontakt z absolutem – zob. B. Frydryczak, *Estetyka przyrody. Nowe pojmowanie natury*, „Estetyka i Krytyka” 2008–2009, nr 2 (15) – 1 (16), s. 41–55.

16 Zob. K. Klein, *Przyroda u romantyków. Zagadnienia podstawowe*, „Pamiętnik Literacki” 1928, nr 1 (4), s. 542, 549.

17 Zob. M. Popiel, *Od topografii...*, dz. cyt., s. 122.

18 A. Hutnikiewicz, *Młoda Polska*, wyd. 9, Warszawa 2012, s. 266; o przejściu od „naturalizmu impresjonistycznego” ku modernizmowi pisał też Kazimierz Bukowski, zob. K. Bukowski, *Władysław St. Reymont. Próba charakterystyki*,

W poetyce opisu umierania natury dominują animizacja i animalizacja. Przyroda – zwłaszcza nieożywiona – ukazywana jest zarówno w zestawieniu ze zwierzęcym, agonalnym szaleńcem, jak i w poetyce sugerującej, że natura reaguje w sferze fizjologii m.in. na warunki atmosferyczne:

Wieczór już był zapadł [...]. Oślepy świat płakał nieustannym, przenikliwym deszczem, obdarła pola szklili się nabrzmiące wilgocią, rowy i bruzdy pełne były wody, a bezlistne drzewa pochylały się nad drogą bezwładnie i drżały z zimna i wilgoci¹⁹.

W noweli *Śmierć* poetyka opisu natury i pór roku zakorzeniona jest w animizacji i animalizacji, co stanowi dowód na obecność owego szaleńcy:

Z pól białych, olbrzymich jak step, poznanych miejscami szkielecikami drzew, wiatr toczył całe tumany kurzawy i uderzał nimi w gromadkę. [...] Pieśń się rwała, bo i ludzie niespokojnie spoglądali dokoła na białą przestrzeń, która z chrzęstem, z porykiwaniem jakimś, rzucała się, targana huraganem, [...] ²⁰.

Natura nieożywiona jest więc przedstawiana jako byt zdolny do odczuwania wrażeń psychicznych, ale i somatycznych, co objawia się w opisach jej fizjologicznych reakcji na procesy rozkładu i konania. Podobnie rzecz ma się w stosunku do przyrody ożywionej, choć niekiedy w jej kreacji stosuje się także personifikację (co omówię dalej). W ten sposób reymontowska wizja natury, u swych podstaw panteistyczna i sakralna, splata się z naturalistyczną poetyką opisu śmierci.

Człowiek, który umiera w przestrzeni naturalnej, z reguły przedstawiany jest za pomocą zbliżonej stylistyki, a częstym środkiem kreacji wizji jego śmierci są animalizacja tudzież reifikacja w kategoriach natury. Wizja ta jest więc w znacznym stopniu zbieżna z obrazem śmierci przyrody.

Reifikacja, jako środek urzeczowiający jednostkę, pojawia się w tekstach Reymonta w obu przestrzeniach życia, przy czym zmienia się w nich jej punkt odniesienia i cel. Warto zatem wprowadzić rozróżnienie pomiędzy reifikacją zachodzącą odpowiednio w sferze natury i miasta. Podczas gdy druga z nich jest przedstawiana zgodnie z przeświadczeniem o zaburzeniu porządku świata, o tym, że miasto jest „siedliskiem zła i rozpusty, miejscem fizycznej i moralnej degeneracji”²¹, pierwsza służy w dużej mierze potwierdzeniu reymontowskiej koncepcji naturalistycznej²². Umierający człowiek jest bowiem albo animalizowany, co zrównuje go z bytami przyrody ożywionej, albo poddany reifikacji, która przedstawia go dosłownie jako część przyrody nieożywionej, co w dalszym ciągu odpowiada próbie wpisania jednostki w porządek natury. Reifikacja jednostki pojawia się w poetyce umierania m.in. w noweli *Śmierć* – obecne są tam ustępy porównujące człowieka wprost do uprawianej przez niego ziemi, a więc świadczące o opisywanej przez Edwarda Jakiela „naturalistycznej koncepcji kondycji człowieka, zrośniętego z ojcowizną, [...] przypisanego do swej sadyby”²³:

Tylko twarz mu było widać spod kożucha, twarz zapadłą, a zmiętą i pooraną w bruzdy, szarą, jak ta ziemia, którą tyle lat uprawiał, porośniętą siwym włosem jak podorywki późnej jesieni. [...] Chory milczał, głowa przekręciła mu się w bok i charczał coraz

Lwów–Warszawa–Kraków 1927, s. 26.

19 W.S. Reymont, *Z pamiętnika* (zbiór), Kraków 1903, s. 143. W cytowanych fragmentach tekstów Reymonta stosuję zmodernizowaną ortografię i interpunkcję.

20 Tenże, *Na zagonie* (zbiór), Warszawa 1923, s. 98.

21 B. Utkowska, *Poza powieścią. Małe formy epickie Reymonta*, Kraków 2004, s. 86.

22 Zob. K. Wyka, dz. cyt., s. 67–68.

23 E. Jakiel, *Stabilitas loci tęsknotą bohaterów w krótkich formach narracyjnych Władysława Stanisława Reymonta*, „Śląskie Prace Filologiczne” 2002, nr 1, s. 136.

ciężej [...]. [T]ylko głową i plecami leżał na łóżku, jak drewno bezwładny i jak drewno sztywny i wyschnięty²⁴.

Człowiek umierający, przedstawiony w poetyce animalistycznej, występuje np. w *Chłopach*, w których zostaje ukazany w ścisłym związku ze światem zwierząt: „Kuba zrazu ryczał jak zwierz dorzynany, aż mu zatkał gębę kozuchem [...] [N]iechby tylko miał więcej mocy, to niegniłby dłużej na wyrku, a na wesele szedł...”²⁵.

Niekiedy zarówno przyroda, ożywiona i nieożywiona, jak i ludzie w przestrzeni przyrodniczej w momencie swojej śmierci są przedstawiani w kategoriach właściwych ludziom²⁶. To znaczy, że natura ulega szeroko zakrojonej personifikacji, a jej agonia w wielu tekstach Reymonta opisywana jest poprzez porównanie do takich stanów emocjonalnych jak trwoga, lęk. Czasem, jak w noweli *W porębie*, jest to konsekwencją stosowanej przez ludzi przemocy. Beata Utkowska zwraca uwagę, że we wskazanym tekście zmienia się poetyka opisu śmierci, ponieważ zniszczenie natury następuje wbrew jej prawom, pod wpływem wyrębu drzew przez człowieka:

[s]tosując zabieg personifikacji w opisie lasu, Reymont nadał przyrodzie cechy właściwe ofiarom mordu i gwałtu: zaakcentował niewinność, dziewiczość i bezbronność brutalnie ścinanych drzew, a tytułową porębę przyrównał do cmentarzyska ociekającego „strugami krwi wytoczonej z lasu”²⁷.

Obserwacja badaczki wskazuje na obecną w nowelistyce Reymonta wrażliwość narratorską, która w szczególny sposób przekształca poetykę obra-

zowania śmierci w zależności od tego, czy jest ona wywoływana przez zewnętrznie inspirowaną przemoc, czy też stanowi efekt oddziaływania naturalnych praw rzeczywistości, zawierających się w dialektycznym następstwie życia i umierania:

Dwadzieścia lat był [Wawrzon – J.J.] gajowym w tym lesie. Tutaj pasał bydło za młodu, tutaj tylko żył, zrósł się niejako z tymi drzewami [...], co teraz leżały martwe, bez koron, bez gałęzi, bez życia, niby smutne kadłuby, po których deptano. Nie zmożyły lasu burze, nie zmożyły pioruny, które nieraz biły w niego, nie zmożyły mrozy, od których nieraz drzewa pękały. Siekiera przyszła i las padł trupem²⁸.

W innych sytuacjach personifikacja, objawiająca się w psychicznych i emocjonalnych zdolnościach przyrody, jest zwyczajnym elementem poetyki umierania, także warunkowanego przez naturalistyczną koncepcję rzeczywistości. Dotyczy to zarówno natury ożywionej, o której antropomorfizacji zacierającej granicę między doznaniem ludzkim a zjawiskiem przyrody pisała Brzozowska²⁹, jak i natury nieożywionej, podlegającej zmianom wynikającym z następstwa pór roku.

W większości przypadków, niezależnie od tego, czy dominującym środkiem opisu śmierci wszystkich elementów rzeczywistości staje się animalizacja, reifikacja czy też personifikacja, poetyka obrazowania rozkładu w odniesieniu do każdego bytu ożywionego i nieożywionego w przestrzeni naturalnej jest kreowana konsekwentnie w podobny sposób. Znosi ona hierarchię pomiędzy ludźmi, zwierzętami i resztą przyrody, wpisując ich – poprzez tożsamy kod opisu – w jednakową koncepcję świata i dążeń³⁰.

24 W.S. Reymont, *Na zagonie* (zbiór), dz. cyt., s. 77–78.

25 Tenże, *Chłopi*, t. 1: *Jesień*, Warszawa 1925, s. 299, 313.

26 Por. K. Klein, dz. cyt., s. 542, 549.

27 B. Utkowska, dz. cyt., s. 157.

28 W.S. Reymont, *Z pamiętnika* (zbiór), dz. cyt., s. 163.

29 Zob. S. Brzozowska, *Ludzie i krowy w Chłopach Władysława Reymonta*, „Teksty Drugie” 2022, nr 2, s. 266.

30 Osobnego rozpoznania wymaga kwestia pojawiających się w tekstach Reymonta projekcji stanów człowieka na obraz przyrody, wskazujących na głęboki związek jednostki z rytmem natury, co jednak wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

Śmierć w przestrzeni miejskiej

W przestrzeni miejskiej śmierć następuje przede wszystkim w starciu ludzi i przyrody z infrastrukturą fabryczną i efektami jej działania. Sposób obrazowania rozkładu ulega zatem zmianie. Natura nie jest już konsekwentnie animizowana czy animalizowana, ale coraz częściej ulega personifikacji, jak w *Cmentarzysku*:

Te ziemie, zgwałcone przez miasto, strątowane tysiącami nóg i wozów, przyduszone olbrzymimi cielskimi fabryk, pożerane mrowiskiem domów i zatrutowane ich plugawymi oddechami [...] leżały martwo w blaskach [...]. Zaledwie gdzieś gdzieś spośród szarych, spasyłych murów dźwigało się ciężko jakieś drzewo suchotnicze³¹.

Stan natury przypomina więc ludzkie konanie. Język opisu śmierci przyrody w przestrzeni industrialnej jest z jednej strony zbrutalizowany, gdyż przedstawia działania ludzi wobec natury w kategoriach przemocy, natomiast z drugiej – jest personifikowany, ponieważ pokazuje naturę jako ofiarę zdolną do odczuwania stanów emocjonalnych i chorobowych, zwłaszcza gdy są one efektem krzywdy.

Śmierć człowieka w przestrzeni industrialnej obejmuje kilka płaszczyzn. Umieranie nie ogranicza się już do sfery cielesnej (występującej też w przestrzeni naturalnej), ale zachodzi również w sensie duchowym i moralnym, wskutek oderwania ludzi od biologicznego kontaktu z naturą³².

W sferze cielesnej człowiek staje się w tekstach Reymonta ofiarą fabryk zarówno na poziomie utraty życia, jak i zdrowia. Jego stan, kalectwa lub śmierci, z reguły jest przedstawiany w kategoriach dehumanizacji, w zbrutalizowanej poetyce prowadzącej go do właściwości fizycznych, a nawet

pozabiologicznych. Tak dzieje się np. w *Ziemi obiecanej*, w której tak pisze Reymont o robotniku wplecionym w koło maszyny:

Jedno z kół, wprawiających w ruch maszyny, schwyciło nieostrożnie przysuniętego robotnika za kaftan, wciągnęło go w swój ruch, rzuciło na maszynę [...]. Krzyk rozległ się ogromny, maszynę zatrzymano, ale było już za późno; krwawa masa zwieszała się z osi koła [...] drgająca jeszcze odruchami życia. Ratunku nie było żadnego, bo robotnik był literalnie zmiażdżony, leżał niby kupa mięsa krwawą plamą na białym tle perkalów surowych³³.

Śmierć robotnika utożsamiona zostaje ze zniszczeniem przedmiotu lub ze śmiercią zwierzęcia, choć nie ma mowy o zakorzenionej w poetyce animalistycznej agonii.

Reifikacja w tym przypadku zachodzi w kategoriach zjawiska sztucznego, industrialnego – w przeciwieństwie do naturalnego. Tym razem człowiek zostaje zrównany nie z przyrodą nieożywioną, z którą ma się zjednoczyć w momencie śmierci, ale z poszczególnymi elementami przestrzeni. Jest więc, jak określa się go wielokrotnie, wyłącznie „najprostszym trybikiem” w maszynie³⁴. Podczas gdy możliwe jest odnalezienie uzasadnienia reifikacji w sferze przyrody, zabieg ten, polegający na utożsamieniu człowieka z tym, co sztuczne, nie ma pozytywnych konotacji i wiąże się ze zbrutalizowaną poetyką obrazowania śmierci. To zaś, jak zauważyła Utkowska, wpisuje się w jednostajnie i jednoznacznie złe ukształtowanie pejzażu miejskiego³⁵.

Człowiek wpleciony w systemy ideologiczne i fabryczne dominujące w przestrzeni miejskiej staje się jednak nie tylko podatny na utratę życia w sensie fizycznym, ale także traci swoje wartości moralne, popadając w stan „dzikiej, surowej apatii”³⁶, w której

31 W.S. Reymont, *Na krawędzi* (zbiór), Warszawa 1925, s. 81–82.

32 Zob. A. Budrecka, dz. cyt., s. 44.

33 W.S. Reymont, *Ziemia obiecana. Powieść*, t. 1, Warszawa–Kraków 1899, s. 224.

34 Zob. np. tamże, s. 9.

35 Zob. B. Utkowska, dz. cyt., s. 132. Tak jednoznaczna i aksjologicznie spójna waloryzacja przestrzeni i brzydoty w twórczości Reymonta jest szczególnie na tle literatury młodopolskiej – zob. M. Popiel, *Oblicza wzniosłości*, dz. cyt., s. 161–162.

36 W.S. Reymont, *Ziemia obiecana*, dz. cyt., s. 225.

usprawiedliwia przemoc jako narzędzie służące do osiągania pewnych celów (m.in. finansowych)³⁷. Przestaje być również człowiekiem w oczach innych ludzi – w tym także w oczach osób kierujących fabryką³⁸.

Drugie wskazanie – dotyczące zatracenia właściwości ludzkich w sensie duchowym i moralnym – przejawia się nie tylko w sferze fabularnej tekstów, ale również w kodzie, za pomocą którego opisuje się jednostkę i jej śmierć. Stan człowieka w przestrzeni zurbanizowanej można określić mianem rozkładu dokonującego się m.in. na płaszczyźnie podmiotowości. Poetyka jego opisu jest ponownie utrzymana w kategoriach odczłowieczenia m.in. z racji zastosowania wyliczeń, znoszących hierarchię i różnice między infrastrukturą miejską a ludźmi³⁹, oraz licznych synekdoch przedstawiających jednostkę przez pryzmat jej roli w fabryce:

Cały ten tłum dusz – nie, nie dusz, tłum dopełniaczy maszyn, tłum mizernych, najprostszych kółek i trybików, tłum niezłożonych mechanizmów fabrycznych tłoczył się po ulicach, pił w szynkach [...] onieśmielony światłem, przestrzeniami wolnymi, ciszą i powstrzymywany w ruchach wewnętrznych nieświadomą zależnością od tych potworów fabryk [...] ⁴⁰.

Śmierć człowieka w przestrzeni miejskiej jest żywiołem niszczycielskim nie tylko na poziomie cielesności⁴¹, ale także godności jednostki – ma

charakter uprzedmiotawiający i destrukcyjny, ponieważ „obezwładnia ludzi i przemienia ich w bezmyślne maszyny lub zdeprawowane indywidua”⁴². Rozkład staje się zatem znamieniem kryzysu podmiotowości jednostki, wynikającego z reifikacji oraz uniformizacji materialnej i symbolicznej ludzi jako masy⁴³. Wrażliwość narratorska, a także poetyka obrazowania śmierci zmieniają się w porównaniu do opisu rozkładu przyrody, jednak źródło zniszczenia pozostaje takie samo – jest nim destrukcyjny potencjał cywilizacji.

W końcu w przestrzeni industrialnej śmierci ulega samo miasto – to wizja zrealizowana w jednej z nowel Reymonta, *Cmentarzysku*, potwierdzająca nie tyle destrukcyjny, ile wręcz autodestrukcyjny charakter tego, co miejskie i fabryczne. W tekście śmierć miasta jest przedstawiana jako rodzaj mary, w poetyce grozy i konsekwentnych – językowych i treściowych – nawiązaniach do Apokalipsy św. Jana:

A miasto istotnie leżało, jakby w przedśmiernej gorączce. Najpierwej stanęły wszystkie fabryki. Zdrętwiały wszystkie maszyny. [...] Zaczął się stawać na jawie przerażający sen apokalipsy [...]. Siwy, obłąkany człowiek już codziennie widział w ulicach nieubłagany bój rozpętanych żywiołów. I widział, jak budziły się krzywdy odwieczne. [...] I otwierały się rany niezagojone. [...] Wszystkie szaleństwa zawyły. Wszystkie zbrodnie wyszły na żer⁴⁴.

37 Zob. tamże, s. 5.

38 Relację tę można by rozpatrywać w kategoriach alienacji robotników fabryki – por. N. Juchniewicz, *Alienacja, fikcja, narracja – formy (o)powieści bytu społecznego*, „Estetyka i Krytyka” 2014, nr 4, s. 113.

39 Zob. np. W.S. Reymont, *Ziemia obiecana*, s. 9 („[za oknami fabryk] rysowały się czarne sylwetki robotników lub olbrzymie kontury maszyn”).

40 Tenże, *Przed świtem* (zbiór), Warszawa 1902, s. 56.

41 Reymont, opisując ludzi w przestrzeni industrialnej, pisze nie tylko o ich śmierci, ale i o fizycznej deformacji. Estetyka obecna w wyobrażeniach człowieka oraz fabryki jest jednym z elementów dyskursu antycywilizacyjnego oraz świadectwem „silnego biologicznego związku środowiska i bohatera” – zob. M. Popiel, *Oblicza wzniósłości*, dz. cyt., s. 139.

42 B. Utkowska, dz. cyt., s. 86.

43 Zob. E. Chojnacka, *W cieniu Nietzschego. Diagnoza nowoczesności w Ziemi obiecanej Władysława Stanisława Reymonta*, w: *Filozoficzne aspekty literatury. Studia i szkice*, red. A. Skała, Lublin 2019, s. 178. Tak symboliczne ujęcia miasta, jako przestrzeni metafizycznego osamotnienia i zaniku życia, są charakterystyczne dla literatury młodopolskiej – zob. A. Leszczyńska, *Ślady w bruku. Percepcja Londynu i Paryża w Dzienniku nieciągłym i korespondencji Władysława Stanisława Reymonta*, „Acta Universitatis Lodziensis” 2025, nr 2 (71), s. 24–25.

44 W.S. Reymont, *Na krawędzi* (zbiór), dz. cyt., s. 98–99.

Oparta na animalizacji wizja śmierci w przestrzeni zurbanizowanej wiąże się też z obrazem konania organizmu żywego, przeżywającego wszelkie fizjologiczne reakcje na stan choroby lub rozkładu:

Lęk i groza były od kamiennych potworów, śmierć wionęła od tych sił straszliwych, spleśnionych milczeniem, od tych maszyn, zwitych w potworne kłęby, niby zakrzepłe zwoje mózgowe, i czyhających tam za szybami [...] ⁴⁵.

W obu przypadkach miasto to rodzaj hybrydycznego monstrum, które nie tylko doznaje śmierci, ale przede wszystkim ją warunkuje, by w końcu ulec autodestrukcyjnemu procesowi. Miasto w prozie Reymonta wykazuje bowiem potencjał do wytwarzania własnego – kontestacyjnego względem naturalnego – porządku świata ⁴⁶. Jak stwierdziła Popiel, nawiązując do rozważań Mircei Eliadego dotyczących przestrzeni sakralnych, samo przestrzenne ułożenie fabryki, zajmującej m.in. w *Ziemi obiecanej* centralne miejsce w mieście, może świadczyć o pełnionej przez nią funkcji *sacrum* i osi wszelkiego ukierunkowania świata ⁴⁷. Świata, w którym deterministyczne następstwo życia i śmierci nie ma twórczego, pozytywnego charakteru, lecz ostateczny, a nawet katastroficzny wymiar ⁴⁸. Porządek industrialny prowadzi do zagłady rzeczywistości i przynosi śmierć oraz rozkład, ponieważ jest uzurpacją wobec opozycyjnego porządku naturalnego rzeczywistości. Ostatecznemu unicestwieniu ulega jednak nie natura ⁴⁹, lecz fałszywe *sacrum* fabryki, poprzedzane i wypierane przez wyrastającą jeszcze z myśli romantycznej koncepcję przyrody.

Pomiędzy symbiozą i antagonizmem

W twórczości Reymonta natura i cywilizacja, antagonistyczne kategorie rzeczywistości, pozostają ze sobą w destrukcyjnej relacji. Za Manesem i Giffordem można przyjąć, że sposób przedstawienia ich zależności jest uwarunkowany społecznie i indywidualnie, czyli przekazuje refleksję nad równowagą ekologiczną oraz przejawami jej zaburzenia. Koncepcję świata w ujęciu Reymonta można odtworzyć dzięki analizie poetyki obrazowania śmierci – doświadczenia wspólnego ludziom i naturze. Powszechność obrazu umierania, przybierająca różne formy, wpisuje się wszak w zilustrowaną przez Wykę „tautologię ontologiczną”, uogólnienie światopoglądowe wynikające z „obsesji śmierci, lęku przed zaświatem” ⁵⁰.

Dwutorowość wizji śmierci ludzi i przyrody wynika z odmiennych funkcji rozkładu w różnych przestrzeniach. W przestrzeni naturalnej umieranie jest elementem determinizmu, w przestrzeni industrialnej zaś staje się produktem systemowej, zorganizowanej przemocy prowadzącej do degradacji środowiska i do dehumanizacji. Narrator będący – według Piechoty – „strażnikiem świadomości ekologicznej” ⁵¹ zmienia poetykę obrazowania śmierci zależnie od charakteru przestrzeni. Tam, gdzie porządek rzeczywistości ulega zaburzeniu, naruszony zostaje także porządek przedstawienia i hierarchia świata.

Istotą reymontowskiej koncepcji rzeczywistości jest więc niemożność utrzymania równowagi w relacji natury i cywilizacji, kategorii zasadniczo nierównych. Choć fabryka zyskuje w *Ziemi obiecanej* właściwość *sacrum*, osi rzeczywistości (jeżeli iść za tropem Eliadego), pozostaje sztuczna i przemocowa.

⁴⁵ Tamże, s. 83.

⁴⁶ Zob. M. Popiel, *Od topografii...*, dz. cyt., s. 110–113.

⁴⁷ Tamże, s. 117.

⁴⁸ Tamże, s. 122.

⁴⁹ Finał noweli *Cmentarzysko* przynosi wyobrażenie triumfu natury, która regeneruje się mimo wcześniejszej zagłady związanej z industrializacją – zob. B. Hac-Rosiak, *Ziemia obiecana Molochowi – Cmentarzysko Władysława Reymonta w perspektywie widmontologicznej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2024, nr 1 (68), s. 53.

⁵⁰ K. Wyka, dz. cyt., s. 90.

⁵¹ D. Piechota, *Przestrzeń Łodzi w zwierciadle dyskursu toksyczności. Na marginesie Ziemi obiecanej Władysława Stanisława Reymonta*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo” 2020, nr 26, s. 118.

Rytm wytwarzany w świecie fabryk nie prowadzi, jak w przestrzeni wiejskiej, do aktu twórczego i cyklicznego, lecz ma znamiona katastroficzne⁵². Tym samym industrialny ośrodek rzeczywistości zyskuje wymiar uzurpacji wobec natury, jawiącej się w prozie Reymonta jako rodzaj absolutu, „daru Boga” o właściwościach sakralnych, z którym to człowiek jest złączony⁵³. Dwa porządki rzeczywistości są więc sobie przeciwstawione, a ich relacja opiera się na wzajemnej kontestacji.

Natura jest wszelako jedyną kategorią rzeczywistości zdolną do odrodzenia niezależnie od typu przestrzeni; odradza się nie tylko w porządku pór roku, ale także w następstwie zupełnej destrukcji w przestrzeni miejskiej – jak w *Cmentarzysku*. Przyroda jawi się więc jako rodzaj potężnej siły o wyraźnej przewadze w relacji z ludźmi i cywilizacją.

Budrecka, nawiązując do jednej z nowel Reymonta (*Wizje*), zauważa, że w twórczości autora istnieje wyobrażenie takiej formy egzystencji człowieka, które równa się jego absolutnemu stopieniu z naturą⁵⁴. Powszechność obrazu śmierci w obu przestrzeniach życia człowieka, uniemożliwiająca określenie którejkolwiek z nich mianem azylu, sugeruje, że być może dopiero całkowite zjednoczenie jednostki ze światem przyrody stanowi doskonałą formę egzystencji ludzkiej, której warunkiem wobec uwikłania jednostki w konflikt pomiędzy autentycznością i sztucznością⁵⁵ paradoksalnie staje się śmierć. Reymontowska wizja absolutnego zjednoczenia człowieka z przyrodą stanowi tym samym przetworzenie wyobrażeń natury wyrastających m.in. z myśli romantycznej przez naturalistyczną poetykę i odwołanie do dyskursu antycywilizacyjnego.

52 Zob. M. Popiel, *Od topografii...*, dz. cyt., s. 126.

53 Zob. D. Kielak, dz. cyt., s. 140.

54 Zob. A. Budrecka, dz. cyt., s. 47.

55 Zob. B. Utkowska, dz. cyt., s. 106.

BIBLIOGRAFIA

Literatura podmiotu

- Reymont W.S., *Chłopi*, t. 1: *Jesień*, Warszawa 1925.
 Reymont W.S., *Na krawędzi*, Warszawa 1925.
 Reymont W.S., *Na zagonie*, Warszawa 1923.
 Reymont W.S., *Przed świtem*, Warszawa 1902.
 Reymont W.S., *Z pamiętnika*, Kraków 1903.
 Reymont W.S., *Ziemia obiecana. Powieść*, t. 1, Warszawa–Kraków 1899.

Literatura przedmiotu

- Barcz A., *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*, Katowice 2016.
 Brzozowska S., *Ludzie i krowy w Chłopach Władysława Reymonta*, „Teksty Dru-
 gie” 2022, nr 2, <https://doi.org/10.18318/td.2022.2.15>.
 Brzozowska S., *Teologia zwierząt według Reymonta*, „Przegląd Humanistyczny”
 2023, nr 2 (481), <https://doi.org/10.31338/2657-599X.ph.2023-2.4>.
 Bukowski K., *Władysław St. Reymont. Próba charakterystyki*, Lwów–Warsza-
 wa–Kraków 1927.
 Chojnacka E., *W cieniu Nietzschego. Diagnoza nowoczesności w Ziemi obiecanej Władysława Stanisława Reymonta*, w: *Filozoficzne aspekty literatury. Studia i szkice*, red. A. Skała, Lublin 2019.
 Dziugiel-Łaguna M., *Chaos nowoczesności a kosmos tradycji w Ziemi obiecanej Władysława Stanisława Reymonta*, „Prace Literaturoznawcze” 2013, nr 1.
 Frydryczak B., *Estetyka przyrody. Nowe pojmowanie natury*, „Estetyka i Krytyka”
 2008–2009, nr 2 (15) – 1 (16).
 Gifford T., *The Social Construction of Nature*, „Interdisciplinary Studies in
 Literature and Environment” 1996, nr 2.
 Hac-Rosiak B., *Ziemia obiecana Molochowi – Cmentarzysko Władysława Rey-
 monta w perspektywie widmontologicznej*, „Acta Universitatis Lodziensis.
 Folia Litteraria Polonica” 2024, nr 1 (68), <https://doi.org/10.18778/1505-9057.68.03>.
 Hamerski W., *Romantyczne „kuźnie natury” w perspektywie ekokrytyki*, „Po-
 równania” 2021, nr 2 (29), <https://doi.org/10.14746/por.2021.2.3>.
 Hutnikiewicz A., *Młoda Polska*, wyd. 9, Warszawa 2012.
 Jakiel E., *Stabilitas loci tęsknotą bohaterów w krótkich formach narracyjnych Władysława Stanisława Reymonta*, „Słupskie Prace Filologiczne” 2002, nr 1.
 Juchniewicz N., *Alienacja, fikcja, narracja – formy (o)powieści bytu społeczne-
 go*, „Estetyka i Krytyka” 2014, nr 4.
 Kielak D., *Semantyka przestrzeni sakralnej w twórczości Władysława Sta-
 nisława Reymonta*, „Studia Bobolanum” 2021, nr 1 (32), <https://doi.org/10.30439/2021.1.7>.
 Klein K., *Przyroda u romantyków. Zagadnienia podstawowe*, „Pamiętnik Lite-
 racki” 1928, nr 1 (4).
 Lange A., *Pochodnie w mroku. Żeromski – Reymont – Kasprowicz*, Warszawa 1926.
 Leszczyńska A., *Ślady w bruku. Percepcja Londynu i Paryża w Dzienniku nieciągłym i korespondencji Władysława Stanisława Reymonta*

- ta, „Acta Universitatis Lodziensis” 2025, nr 2 (71), <https://doi.org/10.18778/1505-9057.71.02>.
- Łowczanin A., *Reymontowski gotycyzm nowoczesności w Ziemi obiecanej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2024, nr 1 (68), <https://doi.org/10.18778/1505-9057.68.04>.
- Manes C., *Nature and Silence*, w: *The Ecocriticism Reader*, ed. C. Glotfelty, H. Fromm, Athens–London 1996.
- Piechota D., *Przestrzeń Łodzi w zwierciadle dyskursu toksyczności. Na marginesie Ziemi obiecanej Władysława Stanisława Reymonta*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo” 2020, nr 26, <https://doi.org/10.31648/hip.6757>.
- Piechota D., *Wątki ekologiczne w prozie modernistów*, „Porównania” 2021, nr 2 (29), <https://doi.org/10.14746/por.2021.2.5>.
- Pijanowska J., *Jak wiele jest ekologii?*, w: *Ekologia interdyscyplinarności*, red. J. Axer, M. Konarzewski, Warszawa 2021.
- Popiel M., *Oblicza wzniosłości. Estetyka powieści młodopolskiej*, wyd. 2, Kraków 2003.
- Popiel M., *Od topografii do przestrzeni mitycznej. Analiza przestrzeni w Ziemi obiecanej Reymonta*, „Pamiętnik Literacki” 1979, z. 4.
- Popiel M., *Wstęp*, w: W.S. Reymont, *Ziemia obiecana*, wstęp i oprac. M. Popiel, wyd. 2, przejrz. i uzupeł., Wrocław 2014.
- Różańska G., *Obraz miasta w Ziemi obiecanej Władysława Stanisława Reymonta*, „Śląskie Prace Filologiczne. Seria Filologia Polska” 2002, t. 1.
- Utkowska B., *Poza powieścią. Małe formy epickie Reymonta*, Kraków 2004.
- Wyka K., *Próba nowego odczytania Chłopów Reymonta*, „Pamiętnik Literacki” 1968, z. 2.

Konfederacja w pamięci zbiorowej Południa: geneza i trwałość narracji *Lost Cause*

STRESZCZENIE

Celem tekstu jest przekrojowa analiza polityki pamięci o Konfederacji w stanach południowych USA, ze szczególnym uwzględnieniem Alabamy i Wirginii. Koncentruje się on na mechanizmach kształtowania zbiorowej pamięci historycznej oraz roli organizacji społecznych i instytucji publicznych w utrwalaniu narracji o wojnie secesyjnej. Praca ma również na celu zbadanie historycznych narracji i materialnych form upamiętnień dziedzictwa Konfederacji. Zakres analizy obejmuje okres od dziewiętnastego wieku do współczesności, skupiając się na dwóch kluczowych aspektach: narracjach historycznych, w szczególności na narracji *Lost Cause*, oraz działalności organizacji i instytucji odpowiedzialnych za ich utrwalanie. Analiza uwzględnia również aktualne opinie mieszkańców Południa dotyczące pamięci o Konfederacji oraz wybrane współczesne debaty związane z dziedzictwem wojny secesyjnej w Alabamie i Wirginii. Niniejszy tekst stawia tezę, że narracja *Lost Cause* nie była jedynie wyrazem powojennej żałoby, lecz celowo skonstruowanym narzędziem polityki pamięci, które poprzez edukację i materialne formy upamiętnień trwale ukształtowało tożsamość regionalną Południa.

SŁOWA KLUCZOWE: Konfederacja, narracja *Lost Cause*, United Daughters of the Confederacy, polityka pamięci

ABSTRACT

This paper provides a cross-sectional analysis of the politics of memory regarding the Confederacy in the Southern United States, focusing on Alabama and Virginia. It examines mechanisms of shaping collective historical memory and the role of social organizations and public institutions in perpetuating narratives of the Civil War. Furthermore, the study explores historical accounts and material forms of commemoration related to Confederate heritage. The scope spans from the nineteenth century to the present, centering on three key aspects: historical narratives (specifically the *Lost Cause* myth), the activities of organizations responsible for their preservation, and material forms of remembrance. The analysis also incorporates contemporary perspectives of Southerners and selected modern debates surrounding the legacy of the Civil War in Alabama and Virginia. This paper posits that the *Lost Cause* narrative was not merely an expression of post-war mourning, but a deliberately constructed tool of memory politics that has permanently shaped the regional identity of the American South.

KEY WORDS: Confederacy, the *Lost Cause* narrative, United Daughters of the Confederacy, politics of memory

Choć wojna secesyjna zakończyła się ponad sto pięćdziesiąt lat temu, jej wpływ wciąż pozostaje odczuwalny w debacie publicznej Stanów Zjednoczonych, szczególnie w stanach południowych. Kultywowanie tradycji Konfederacji stało się jednym z kluczowych aspektów polityki pamięci w regionie. Od końca dziewiętnastego wieku kształtowała ją narracja *Lost Cause*, przedstawiająca Południe jako szlachetne, a wojnę jako walkę o prawa stanów, nie zaś o utrzymanie niewolnictwa¹. Pamięć ta była przez długi czas utrwalana przez pomniki, ceremonie upamiętniające, a także poprzez system edukacji². Monumenty konfederackich postaci, takich jak Robert E. Lee czy Jefferson Davis, wznoszono w centrach miejskich oraz przed budynkami sądów, szczególnie w latach 1890–1920, w okresie umacniania segregacji rasowej³. Współcześnie jednak pamięć związana z okresem wojny i Konfederacją stanowi przedmiot dyskusji. Spory dotyczące dziedzictwa Konfederacji nasiliły się po incydentach w Charleston oraz Minneapolis. Demontaż pomników, zmiany nazw ulic czy reinterpretacja muzealna wywołały ostre konflikty społeczne, ukazując, że polityka pamięci wciąż odgrywa fundamentalną rolę w definiowaniu tożsamości zbiorowej. Analiza tych zjawisk prowadzi do tezy, iż narracja *Lost Cause* nie była jedynie wyrazem powojennej żałoby, lecz celowo skonstruowanym narzędziem polityki pamięci, które poprzez edukację, symbolikę publiczną i rytuały upamiętnienia utrzymało wizję Południa jako wspólnoty opartej na miecie heroizmu Konfederacji, legitymizując jednocześnie hierarchię rasową i wzmacniając poczucie regionalnej odrębności. Mechanizm ten polegał na systematycznym reinterpretowaniu przyczyn wojny secesyjnej, marginalizowaniu roli niewolnictwa oraz heroizacji przywódców Konfederacji, co sprzyjało budowaniu spójnej, choć selektywnej narracji historycznej. W efekcie pamięć o Konfederacji stała się

jednym z kluczowych elementów tożsamości politycznej i kulturowej Południa, wpływając zarówno na kształt instytucji społecznych w XX wieku, jak i na współczesne konflikty wokół symboli i przestrzeni pamięci.

Konfederacja w pamięci zbiorowej Południa: od żałoby do usprawiedliwienia

Aby przyjrzeć się omawianemu zagadnieniu, należy w pierwszej kolejności zdefiniować pojęcie pamięci zbiorowej. W publikacji zatytułowanej *Pamięć jako lustro i lampa tożsamości. Pamięć i tożsamość zbiorowa oraz wybrane aspekty relacji między nimi* Eliza Litak stwierdza, że termin ten wiąże się z pewnym zamieszczeniem terminologicznym. Trudno jest bowiem o spójną, powszechnie przyjętą definicję. Badaczka przyjmuje, że pamięć zbiorowa to „pamięć w danej zbiorowości przekonanie dotyczące przeszłości, a także wszelkie formy upamiętnienia tej przeszłości”⁴. Definicja ta jest najbardziej zbliżona do tej zaproponowanej przez Barbarę Szacką. W literaturze przedmiotu funkcjonują także terminy pokrewne, często stosowane zamiennie, takie jak „pamięć społeczna”, „świadomość historyczna” czy „żywa historia”⁵. Litak wyróżnia kilka elementów pamięci zbiorowej. Jednym z nich jest struktura, która dzieli się na strukturę czasową (okres objęty pamięcią), przestrzenną (teren objęty pamięcią), podmiot oraz ontologię społeczną (założenia dotyczące społecznego świata). Najistotniejszym elementem jest zawartość, na którą składają się postacie, wydarzenia, relacje i zależności z przeszłości. Kolejnym elementem są działania, które pozwalają na transmisję pamięci w obrębie danej grupy. Składają się na nie zarówno aktywności życia codziennego, jak i uroczystości służące celebrowaniu istotnych dla danej

1 S. McCurry, *Confederate Reckoning: Power and Politics in the Civil War South*, Cambridge 2010, s. 21–23.

2 W.A. Blair, *Cities of the Dead: Contesting the Memory of the Civil War in the South, 1865–1914*, Chapel Hill 2004, s. 57–61.

3 W.F. Brundage, *Social Movements, White and Black: Memory Struggles in the U.S. South Since the Civil War*, w: *Remembering Social Movements*, ed. S. Berger, S. Nehring, London – New York 2021, s. 225–227.

4 E. Litak, *Pamięć jako lustro i lampa tożsamości. Pamięć i tożsamość zbiorowa oraz wybrane aspekty relacji między nimi*, w: *Pejzaże tożsamości: teoria i empiria w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Litak, R. Furman, H. Bożek, Kraków 2011, s. 252.

5 B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.

grupy postaci czy wydarzeń z przeszłości. Litak pisze również o elemencie zwanym „strefą niepamięci”. Są to zapomniane aspekty historii, celowo wymazywane z pamięci w celu „wybielenia” oraz legitymizacji działań danej grupy⁶. Właśnie ten ostatni element może być istotny w kontekście terenów amerykańskiego Południa.

Precyzując pojęcie „Południe”, należy zaznaczyć, iż odnosi się ono do historyczno-geograficznego regionu Stanów Zjednoczonych. Początkowo obejmował on stany na południe od linii Masona-Dixona. W dziewiętnastym wieku granice Południa przesuwano się na zachód wraz z ekspansją terenów USA. Obejmowały one wówczas stany takie jak: Alabama, Arkansas, Delaware, Floryda, Georgia, Karolina Południowa i Północna, Kentucky, Luizjana, Maryland, Missisipi, Teksas, Tennessee i Wirginia. Większość tych obszarów charakteryzowała się akceptacją instytucji niewolnictwa, która była zagwarantowana konstytucyjnie i stanowiła fundament lokalnej gospodarki. Odmienny stosunek do tej kwestii oraz spraw administracyjnych i gospodarczych pomiędzy stanami umownego Południa i Północy doprowadził do wybuchu wojny secesyjnej w 1861 roku oraz utworzenia Skonfederowanych Stanów Ameryki – nazywanych Konfederacją. Ostatecznie w 1865 roku Południe przegrało wojnę, co spowodowało zniesienie niewolnictwa i istotne przesunięcia w relacjach władzy między rządem federalnym a stanami oraz wzmocnienie roli władz centralnych w Stanach Zjednoczonych⁷.

Jak pisze Richard D. Starnes, wojna secesyjna sprawiła, że mieszkańcy Południa czuli się pokonani oraz przytłoczeni stratami. Cztery lata brutalnej walki zniszczyły ich tereny, infrastrukturę ekonomiczną oraz system oparty na niewolnictwie. Stracili oni również znaczącą część populacji, głównie mężczyzn. Pomimo tego w znacznej mierze utrzymywali przekonanie o słuszności swojej

sprawy, nie wyrażając skruchy. Jeszcze wiele lat po kapitulacji i zakończeniu wojny pielęgowali pamięć o Konfederacji, eksponując swoje poświęcenie oraz legitymizując jej działania⁸. Jednym z narzędzi wykorzystywanych przez byłych żołnierzy i zwolenników Konfederacji była narracja *Lost Cause*. Termin ten pojawił się pod koniec wojny secesyjnej. Po raz pierwszy został użyty przez Edwarda Pollarda w książce, w której opisał upadek Konfederacji⁹. Z czasem pojęcie to zaczęło odnosić się nie tylko do klęski militarnej, ale również do upadku „południowego stylu życia”. Natomiast od dziewiętnastego wieku termin stosowany jest również do opisywania określonego systemu wierzeń, który funkcjonował na Południu przed wojną. Dotyczył on głównie aspektów życia związanych z rolnictwem, rolą kobiet, kwestią rasy oraz klasy. Sympatycy ruchu utrzymywali, że wojna secesyjna była walką o prawa stanowe, a nie o niewolnictwo, które według ich narracji przedstawiano jako instytucję moralnie słuszną i błogosławioną przez Boga. Znaczna część społeczeństwa Południa była przekonana, że Konfederaci walczyli o zachowanie stylu życia, który został im odebrany po zakończeniu wojny¹⁰.

K.L. Cox w *Encyclopedia of Alabama* wyróżnia trzy fazy kształtowania się pamięci Konfederacji: żałobę, celebrację oraz okres usprawiedliwienia. Pierwsza z nich, faza żałoby, przypada na okres rekonstrukcji, obejmujący lata 1865–1877. Charakteryzowała się ona tworzeniem lokalnych stowarzyszeń zrzeszających głównie kobiety z Południa, których celem było upamiętnianie poległych żołnierzy Konfederacji. W tym czasie zakładano cmentarze, odsłaniano pierwsze pomniki, a także ustanowiono regionalne Dni Pamięci Konfederatów, m.in. 26 kwietnia i 10 maja, przypadające odpowiednio na daty śmierci generałów Josepha E. Johnstona i Thomasa „Stonewalla” Jacksona. Zakończenie Rekonstrukcji w 1877 roku oraz wzrost

6 E. Litak, dz. cyt., s. 254–255.

7 Południe, w: *Encyklopedia PWN*, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Poludnie;3960088.html> [dostęp: 6.07.2025].

8 R.D. Starnes, *Forever Faithful: The Southern Historical Society and Confederate Historical Memory*, „Southern Cultures” 1996, t. 2, nr 1., s. 5–28.

9 E.A. Pollard, *The Lost Cause: A New Southern History of the War of the Confederates*, New York 1866.

10 *Lost Cause Ideology*, w: *Encyclopedia of Alabama*, [online] <https://encyclopediaofalabama.org/article/lost-cause-ideology/> [dostęp: 30.06.2025].

wpływów politycznych konserwatystów z Południa zapoczątkowały kolejną fazę – celebracji. W jej ramach szczególny nacisk położono na heroizację postaci takich jak Robert E. Lee czy Jefferson Davis. Również w tym okresie w stanach południowych prawo coraz bardziej sankcjonowało i utrzymywało supremację białych. Proces ten prowadził do systemowego wykluczenia Afroamerykanów z życia politycznego, społecznego i gospodarczego regionu. Znaczącą rolę przypisywano kobietom, podkreślając ich wkład w działania wojenne oraz w utrwalanie pamięci o Konfederacji. W latach 90. dziewiętnastego wieku zaczęły powstawać liczne organizacje, m.in. United Confederate Veterans, United Daughters of the Confederacy oraz Sons of Confederate Veterans. Ostatnia faza, czyli okres usprawiedliwienia, rozpoczęła się wraz z działalnością wspomnianych organizacji. Ich narracje miały na celu zracjonalizowanie działań Konfederacji, wybielanie przyczyn wojny secesyjnej oraz przedstawianie Południa jako ofiary agresji Północy. Pamięć o Konfederacji została wówczas wpisana w szerszy proces kształtowania tożsamości, który legitymizował segregację rasową i mit *Lost Cause*¹¹.

Jednocześnie już od końca dziewiętnastego wieku istniały środowiska – szczególnie wśród Afroamerykanów oraz części elit intelektualnych w północnych i środkowych stanach USA – domagające się bardziej krytycznego ujęcia historii wojny secesyjnej i podkreślania centralnej roli niewolnictwa jako jej przyczyny. Wśród nich znaleźli się afroamerykańscy intelektualiści i historycy, tacy jak W.E.B. Du Bois, czarna prasa (np. „Chicago Defender”¹², „New Pittsburgh Courier”¹³), organizacje praw obywatelskich, zwłaszcza National Association for the Advancement of Colored People (NAACP)¹⁴, a także wspólnoty religijne¹⁵. Ich

interpretacje kontrastowały z dominującym na Południu spojrzeniem białych mieszkańców, którzy w dużej mierze utrzymywali jednolitą wizję wojny i Konfederacji. Pokazuje to, że w całych Stanach Zjednoczonych istniała wielość konkurencyjnych narracji dotyczących przyczyn i sensu wojny secesyjnej.

Działalność organizacji United Daughters of the Confederacy

Czołową organizacją zajmującą się działaniem na rzecz utrzymania pamięci Konfederacji była United Daughters of the Confederacy. Grupie tej przyświecały głównie dwa cele: honorowanie i obrona Konfederacji, jej bohaterów oraz przekazywanie przyszłym pokoleniom wartości, które postrzegały jako tradycyjne w kulturze Południa. Organizacja ta nie była jedynie stowarzyszeniem upamiętniającym przeszłość, lecz ważnym działaczem na rzecz polityki pamięci, który aktywnie promował określoną interpretację historii wojny secesyjnej. Wizja przeszłości propagowana przez United Daughters of the Confederacy opierała się na założeniach narracji *Lost Cause* – heroizacji Konfederacji, marginalizacji roli niewolnictwa oraz przedstawianiu Południa jako ofiary agresji Północy. Działania organizacji miały zatem nie tylko charakter symboliczny, lecz także ideologiczny, ponieważ poprzez edukację i przestrzeń publiczną wpływały na sposób, w jaki kolejne pokolenia rozumiały historię regionu. United Daughters of the Confederacy szybko zyskały dużą liczbę członkiń – już w 1900 roku organizacja liczyła ponad 20 000 kobiet, a po pierwszej wojnie światowej blisko 100 000, stając się największą ochotniczą organizacją kobiecą na Południu. Znaczącą popularność zyskała w stanach takich jak

11 *Lost Cause Ideology*, dz. cyt.

12 S. Webb, *Understanding the Complexities of the Black Press in Chicago during the Interwar Years: The Influence and History of the Chicago Defender*, „Global Africana Review” 2023, t. 7, s. 28–31.

13 *New Pittsburgh Courier*, w: *Encyclopedia Britannica*, [online] <https://www.britannica.com/topic/New-Pittsburgh-Courier> [dostęp: 14.02.2026].

14 *National Association for the Advancement of Colored People*, w: *Encyclopedia Britannica*, [online] <https://www.britannica.com/topic/National-Association-for-the-Advancement-of-Colored-People> [dostęp: 14.02.2026].

15 N. Turner, *Beyond Speeches and Leaders: The Role of Black Churches in the Reconstruction of the United States*, [online] <https://www.journalofthecivilwarera.org/2020/08/beyond-speeches-and-leaders-the-role-of-black-churches-in-the-reconstruction-of-the-united-states/> [dostęp: 14.02.2026].

Wirginia, gdzie w 1928 roku należało do niej ponad 9 200 kobiet, z których większość nie pamiętała już wojny secesyjnej. Z biegiem czasu popularność organizacji malała i do 2018 roku jej aktywne oddziały działały już tylko w 18 stanach i Dystrykcie Kolumbii.

Członkinie angażowały się w działalność poprzez publikowanie literatury ruchu *Lost Cause*, budowanie pomników oraz działalność charytatywną na rzecz weteranów i ubogich. Działaczki organizacji zajmowały się edukacją na Południu, upewniając się, że dzieci, młodzież oraz studenci uniwersyteccy uczą się historii zgodnej z narracją ruchu. Sponsowały one również stypendia naukowe i badawcze związane z ochroną pamięci Konfederacji. Jedną z czołowych działaczek była Virginia Clay Clopton, która udzielała się również w walce o prawa białych kobiet w USA¹⁶. Niezwykle istotną częścią działalności były pomniki postawione dzięki organizacji United Daughters of the Confederacy. Ich liczba szacowana jest na 450–700. Jednym z pierwszych była podobizna Jeffersona Davisa w Richmond, wzniesiona w 1907 roku. Innym był pomnik postawiony w 1914 roku na Narodowym Cmentarzu w Arlington, gdzie w 1900 roku przeniesiono ciała 157 żołnierzy Konfederacji. W 1916 roku właściciele góry Stone Mountain w Georgii przekazali północne zbocze organizacji w celu wykonania płaskorzeźby przedstawiającej Roberta E. Lee, Thomasa „Stonewalla” Jacksona i Jeffersona Davisa. Rzeźba została ukończona 3 marca 1972 roku. Innym słynnym wybudowanym pomnikiem był Silent Sam, przedstawiający żołnierza Konfederacji w mundurze, odsłonięty na Court Square w Charlottesville w 1909 roku. Został on sfinansowany zarówno przez organizację, jak i miasto oraz hrabstwo Albemarle. Podczas odsłonięcia przemawiał Julian Carr, przemysłowiec i weteran Konfederacji, który mówił o znaczeniu pomników. W swoim wystąpieniu stwierdził, że obecne pokolenie ledwo dostrzega, jaką wartość dla dobrobytu rasy anglosaskiej miał żołnierz Konfederacji. Ubolewał on, że w całych stanach południowych Afroamerykanie zdobyli władzę

polityczną i społeczną. Dodał, że Silent Sam symbolizuje supremację rasy białej¹⁷. Pomniki stawiane przez organizację nie tylko upamiętniały konkretne postacie i wydarzenia, lecz także symbolicznie sankcjonowały porządek społeczny oparty na supremacji białych, wpisując narrację *Lost Cause* w krajobraz miast i codzienne doświadczenie mieszkańców. Umieszczenie pomników w centralnych punktach przestrzeni publicznej – przed sądami, szkołami czy budynkami administracyjnymi – nadawało im charakter oficjalnej interpretacji historii.

United Daughters of the Confederacy to organizacja, która skutecznie wpływała na kształtowanie pamięci historycznej na Południu USA, wykorzystując edukację, sztukę i przestrzeń publiczną do promowania własnej narracji. Należy podkreślić, że mimo swojego oddolnego i ochotniczego charakteru organizacja ta nie była jedynie wyrazem spontanicznego przywiązania do tradycji, lecz wykonawcą polityki pamięci. Jej działania wpisywały się w szerszy kontekst społeczno-polityczny, w którym dążono do utrwalenia określonej wizji przeszłości, często kosztem prawdy historycznej i równości rasowej. Organizacja przyczyniła się do utrwalenia selektywnej pamięci o wojnie secesyjnej, w której kwestie niewolnictwa i przemocy rasowej zostały zepchnięte na margines, a narracja o heroizmie Konfederacji stała się integralnym elementem tożsamości Południa. Odegrała ona również znaczącą rolę w budowaniu lokalnej odrębności oraz w legitymizowaniu segregacji rasowej poprzez symboliczne upamiętnienia. Działalność ta nie tylko wpłynęła na postrzeganie przeszłości, ale trwale osadziła fundamenty wspólnotowej autopercepcji, czyniąc z wykreowanego mitu główny punkt odniesienia we współczesnych sporach o dziedzictwo i symbole Konfederacji.

Polityka pamięci w Alabamie i Wirginii

Analiza skupia się na Alabamie i Wirginii, ponieważ obydwa stany, mimo wspólnego dziedzictwa, przyjęły w ostatnich dekadach kontrastujące

¹⁶ Tamże.

¹⁷ United Daughters of the Confederacy, w: *Encyclopedia Virginia*, [online] <https://encyclopediavirginia.org/entries/united-daughters-of-the-confederacy/> [dostęp: 1.07.2025].

strategie zarządzania pamięcią o Konfederacji. Wirginia, z Richmond jako dawną stolicą Skonfederowanych Stanów Ameryki, stanowiły przez dekady centrum narracji *Lost Cause*, a obecnie stają się przykładem głębokich zmian w krajobrazie symbolicznym poprzez relokację i usuwanie pomników. Z kolei Alabama, będąca kolebką Konfederacji, reprezentuje model konserwatywny, w którym fizyczne pomniki podlegają ścisłej ochronie prawnej. Porównanie tych dwóch przypadków pozwala zobrazować spektrum postaw jakie występują we współczesnej polityce pamięci regionu Południa.

W Alabamie polityka pamięci o Konfederacji kształtowana była intensywnie od końca dziewiętnastego wieku, szczególnie przez działalność organizacji wspomnianych powyżej. Pomniki ku czci żołnierzy Konfederacji zaczęły pojawiać się na terenie całego stanu, w tym przed gmachem Kapitolu Stanowego w Montgomery. Już w 1898 roku ustawiono tam pomnik upamiętniający Bohaterskich Synów Alabamy, który stał się centralnym punktem obchodów Dnia Pamięci Konfederatów, świętowanego w Alabamie do dziś w ostatni poniedziałek kwietnia¹⁸. Jak wspomina K.L. Cox w swojej publikacji dotyczącej United Daughters of the Confederacy, silny wpływ organizacji był widoczny także w edukacji. Władze stanu zatwierdzały podręczniki edukacyjne zgodne z narracją *Lost Cause*, a wielu nauczycieli wspierało i promowało „szlachetność” sprawy Południa. W latach 1910–1920 liczba pomników Konfederacji w przestrzeni publicznej znacząco wzrosła, co zbiegło się z nasileniem praw Jima Crowa i wzrostem segregacji rasowej¹⁹. Obecnie Alabama nadal doświadcza wyzwań związanych z dziedzictwem Konfederacji. Wielu mieszkańców Południa do dziś aktywnie wspiera ochronę jej dziedzictwa, niezależnie od przekonań i afiliacji politycznych. Według publikacji *Switching sides*

but still fighting the Civil War in southern politics oraz zawartego w niej badania dotyczącego białej części społeczności Alabamy symbole oraz pamięć o Konfederacji nadal są niezwykle istotne. W 1987 roku aż 85,2% białych Demokratów oraz 84,3% białych Republikanów sprzeciwiało się usunięciu flagi Konfederacji²⁰. Trzy lata później, w 1990 roku, odsetek przeciwników wynosił odpowiednio 86,5% wśród Demokratów i 85,1% wśród Republikanów. Natomiast w 1994 roku nastąpił lekki spadek tych liczb – przeciwko usunięciu flagi było 69,2% Demokratów oraz 73,9% Republikanów. Przedstawione dane potwierdzają długotrwałe utrzymywanie się sprzeciwu wobec usunięcia flagi Konfederacji w obu grupach partyjnych wśród białych mieszkańców Alabamy. Różnice między nimi były niewielkie, co sugeruje, że poglądy dotyczące flagi nie były jeszcze mocno spolaryzowane partyjnie, a raczej ugruntowane kulturowo i historycznie. Dodatkowym wnioskiem jest to, że w 1994 roku odsetek białych Demokratów, którzy sprzeciwiali się usunięciu flagi spadł do 69,2%, co może wskazywać na zmianę pokoleniową lub rosnący wpływ ogólnonarodowej krytyki symboliki Konfederacji²¹. We współczesnej debacie nad pamięcią o wojnie secesyjnej pojawiają się wyraźne różnice pokoleniowe i polityczne, które wykraczają poza granice poszczególnych stanów. Ogólnokrajowe badanie opinii Public Religion Research Institute (PRRI) z 2024 roku wskazuje, że w skali całych Stanów Zjednoczonych pokolenie Z jest jedyną grupą wiekową bez większościowego poparcia dla zachowania dziedzictwa Konfederacji w przestrzeni publicznej (popiera to jedynie 41% młodych respondentów). Dane te rzucają światło na przyczyny narastających konfliktów w Alabamie i Wirginii: podczas gdy starsze pokolenia i konserwatywni wyborcy (81% Republikanów w skali kraju) dążą do ochrony pomników, młodsze pokolenia

18 *Confederate Monuments in Alabama*, w: *Encyclopedia of Alabama*, [online] <https://encyclopediaofalabama.org> [dostęp: 7.06.2025].

19 K. L. Cox, *Dixie's Daughters: The United Daughters of the Confederacy and the Preservation of Confederate Culture*, Florida 2003.

20 „Flaga Konfederacji” w niniejszym tekście odnosi się konkretnie do „Confederate battle flag”. Clemens T.G., *Confederate Battle Flag*, *Encyclopedia Virginia*, [online] <https://encyclopediaofvirginia.org/entries/confederate-battle-flag/> [dostęp: 6.03.2026].

21 C.A. Cooper i in., *Switching sides but still fighting the Civil War in southern politics*, „Politics, Groups, and Identities” 2022, t. 10, nr 1, s. 100–116.

i Demokraci (tylko 30% poparcia) stają się siłą napędową zmian w polityce pamięci²².

Pomimo tak silnego związania z symboliką i dziedzictwem Konfederacji stan Alabama oraz jego mieszkańcy coraz częściej stają w obliczu napięć i debat wokół tego, jak dziedzictwo Południa powinno być upamiętniane we współczesnej przestrzeni publicznej. W 2017 roku uchwalono Alabama Memorial Preservation Act – ustawę zakazującą usuwania, przenoszenia lub modyfikowania pomników sprzed co najmniej 40 lat bez zgody specjalnej komisji stanowej²³. Według artykułu opublikowanego na stronie internetowej magazynu „Time” ustawa była odpowiedzią na coraz częstsze apele o demontaż kontrowersyjnych symboli, zwłaszcza po wydarzeniach w Charlottesville w 2017 roku. Został wtedy zorganizowany marsz „Unite the Right”, zrzyszający prawicę, jako protest przeciwko planowanemu usunięciu pomnika generała Roberta E. Lee z parku w centrum Charlottesville²⁴. Kolejny incydent miał miejsce w 2020 roku, kiedy to miasto Birmingham, mimo grożących kar finansowych, zdecydowało się usunąć pomnik Konfederatów z Linn Park po masowych protestach społecznych. W rezultacie stan pozwał miasto, a Sąd Najwyższy Alabamy orzekł, że Birmingham naruszyło ustawę Alabama Memorial Preservation Act²⁵. W 2026 roku w legislaturze stanowej procedowana jest nowelizacja Alabama Memorial Preservation Act w postaci projektu ustawy Senate Bill 6. Projekt przewiduje m.in. zmianę systemu kar za nieautoryzowane usunięcie lub przeniesienie pomników historycznych – zamiast jednorazowej grzywny w wysokości 25 000 dolarów proponuje się wprowadzenie kary w wysokości 5 000 dolarów dziennie, aż do momentu

przywrócenia pomnika do pierwotnego stanu²⁶. Inicjatywa ta pokazuje, że kwestia ochrony symboli związanych z Konfederacją pozostaje przedmiotem intensywnej debaty politycznej w Alabamie. Przypadek Alabamy pokazuje, że pamięć o Konfederacji wciąż jest silnie obecna i stanowi oś sporu między konserwatywnym dziedzictwem a żądaniami sprawiedliwości społecznej i równości rasowej.

W Wirginii polityka pamięci o Konfederacji również była intensywnie kształtowana od końca dziewiętnastego wieku, jednak z biegiem lat zaczęła ewoluować w innym kierunku niż w Alabamie. Richmond, stolica stanu, było jednocześnie stolicą Konfederacji, co uczyniło je centralnym punktem budowania mitu *Lost Cause*. Od lat 90. dziewiętnastego wieku organizacje takie jak United Daughters of the Confederacy rozpoczęły działania mające na celu upamiętnienie przywódców Południa, czego wyrazem były wspomniane wcześniej pomniki. Najbardziej znane upamiętniają generała Roberta E. Lee, Jeffersona Davisa oraz Thomasa „Stonewalla” Jacksona. Jak zauważają Benjamin Forest i Juliet Johnson w swojej analizie dotyczącej Południa i polityki pamięci, to właśnie kobiece organizacje odegrały istotną rolę w kształtowaniu narracji o honorze i heroizmie Konfederatów, często z pominięciem wątków związanych z niewolnictwem. Według nich przez dziesięciolecia pomniki te pozostawały nienaruszone i były traktowane jako niekwestionowane elementy przestrzeni publicznej²⁷. Jednak już w drugiej połowie dwudziestego wieku, wraz z rozwojem ruchu praw obywatelskich, pojawiły się głosy sprzeciwu wobec gloryfikowania Konfederacji. W przeciwieństwie do Alabamy, Wirginia w kolejnych dekadach zaczęła stopniowo

22 Public Religion Research Institute (PRRI), *Survey Revisits American Attitudes on Confederate Monuments, Finds Divides Persist by Party, Race, Religion*, [online] <https://prri.org/press-release/survey-revisits-american-attitudes-on-confederate-monuments-finds-divides-persist-by-party-race-religion/> [dostęp: 6.03.2026].

23 Alabama Legislature, Alabama Memorial Preservation Act of 2017, Act No. 2017-354.

24 M. Keneally, *What to know about the violent Charlottesville protests and anniversary rallies*, [online] <https://time.com/charlottesville-white-nationalist-rally-clashes/> [dostęp: 25.04.2026].

25 WBRC, *Attorney General Steve Marshall files new lawsuit against Birmingham over removal of Confederate monument*, [online] <https://www.wbrc.com/2020/06/02/attorney-general-steve-marshall-files-new-lawsuit-against-birmingham-over-removal-confederate-monument/> [dostęp: 6.03.2026].

26 Alabama Legislature, Senate Bill 6 (2026), amendment to the Alabama Memorial Preservation Act of 2017, Act No. 2017-354.

27 B. Forest, J. Johnson, *Confederate Monuments and the Problem of Forgetting*, „Cultural Geographies” 2019, t. 26, nr 1, s. 127–132.

odchodzić od bezkrytycznego pielęgnowania pamięci o Południu. Proces ten przyspieszył szczególnie po strzelaninie w Charleston w 2015 roku, kiedy to doszło do zamachu o podłożu rasistowskim. Sprawca, kierując się przekonaniem o supremacji białej rasy, zastrzelił dziewięć osób uczestniczących w modlitwie w kościele afroamerykańskim Emanuel AME. Po tych wydarzeniach na nowo rozpoczęto debatę na temat obecności symboli Konfederacji w przestrzeni publicznej.

Przełomowym momentem była decyzja władz Richmond w 2020 roku, po masowych protestach wywołanych śmiercią George’a Floyda, o usunięciu pomników Konfederatów z Monument Avenue. Pomnik Roberta E. Lee, będący ikoną nie tylko miasta, ale i całego Południa, został usunięty we wrześniu 2021 roku. Pomniki te obecnie są przechowywane w magazynie, a ich ostateczny los wciąż nie został jednoznacznie ustalony. W przeciwieństwie do restrykcyjnego Alabama Memorial Preservation Act, w Wirginii nie wprowadzono przepisów uniemożliwiających takich działań, wręcz przeciwnie, gubernator Ralph Northam wspierał proces demontażu, argumentując konieczność budowania bardziej inkluzywnej przestrzeni pamięci. Decyzje te spotkały się zarówno z poparciem, jak i protestami, lecz stan konsekwentnie podtrzymał kierunek odejścia od tradycyjnej narracji *Lost Cause*. Warto także zauważyć, że w 2022 roku miasto Richmond, we współpracy z lokalnymi społecznościami oraz instytucjami kultury, rozpoczęło prace nad stworzeniem nowej koncepcji zagospodarowania przestrzeni po usuniętych pomnikach. Działania te mają na celu upamiętnienie historii Afroamerykanów i ofiar systemowego rasizmu²⁸. Jednocześnie w Wirginii toczy się inna istotna debata dotycząca materialnych form pamięci o Konfederacji. W 2026 roku senat stanowy będzie rozpatrywał projekt Senate Bill 636, zgłoszony przez senatora Adama Ebbina, który przewiduje usunięcie trzech pozostałych pomników Konfederatów

stojących na terenie Capitol Square w Richmond – przedstawiających generała Thomasa „Stonewalla” Jacksona, gubernatora Williama „Extra Billy’ego” Smitha oraz doktora Huntera Holmesa McGuire – oraz ich przeniesienie do magazynów do czasu podjęcia decyzji o ich ostatecznym przeznaczeniu²⁹. Przypadek Wirginii pokazuje, że pamięć o Konfederacji może być nie tylko źródłem kontrowersji, ale także impulsem do przekształcenia narracji historycznej w duchu sprawiedliwości społecznej i uznania pełni doświadczeń historycznych regionu.

Podsumowanie

Podsumowując, analiza ukazuje, w jaki sposób narracja *Lost Cause* była kultywowana na Południu po 1865 roku poprzez działalność organizacji społecznych, system edukacji oraz materialne formy upamiętnień. Analiza przypadków Alabamy i Wirginii wykazuje, że współczesne strategie zarządzania tą pamięcią są zróżnicowane i zależne od lokalnych uwarunkowań politycznych. Podczas gdy w Wirginii obserwuje się proces usuwania pomników i zmiany oficjalnej narracji w przestrzeni publicznej, w Alabamie kładzie się nacisk na ich ochronę prawną, co ilustruje uchwalenie Alabama Memorial Preservation Act. Przywołane badania opinii publicznej wskazują na istnienie wyraźnych podziałów pokoleniowych i partyjnych w postrzeganiu symboliki Konfederacji, co przekłada się na konflikty wokół jej obecności w sferze publicznej. Wyniki pracy wskazują, że narracja *Lost Cause* pozostaje istotnym, choć spornym elementem tożsamości regionalnej, a spory wokół jej dziedzictwa stanowią żywy element debaty publicznej w Stanach Zjednoczonych. Dalsze badania powinny skupić się na analizie długofalowych skutków usuwania upamiętnień dla lokalnych społeczności oraz ich wpływu na relacje rasowe w regionie.

28 T. Johnson, *Remove or Remain? American Attitudes toward Confederate Memorials in the Wake of 2020*, w: *Stories and Memories, Memories and Histories*, red. J. Griffith, Laiden–Boston 2024, s. 161–181.

29 C.R. Woods, *Bill, if successful, would remove Confederate monuments from Virginia’s Capitol Square*, *Virginia Mercury*, [online] <https://virginiamercury.com/2026/02/05/bill-if-successful-would-remove-confederate-monuments-from-virginias-capitol-square/> [dostęp: 6.03.2026].

BIBLIOGRAFIA

- WBRC, *Attorney General Steve Marshall files new lawsuit against Birmingham over removal of Confederate monument*, <https://www.wbrc.com/2020/06/02/attorney-general-steve-marshall-files-new-lawsuit-against-birmingham-over-removal-confederate-monument/> [dostęp: 6.03.2026].
- Turner N., *Beyond Speeches and Leaders: The Role of Black Churches in the Reconstruction of the United States*, [online] <https://www.journalofthecivilwarera.org/2020/08/beyond-speeches-and-leaders-the-role-of-black-churches-in-the-reconstruction-of-the-united-states/> [dostęp: 14.02.2026].
- Blair W.A., *Cities of the Dead: Contesting the Memory of the Civil War in the South, 1865–1914*, Chapel Hill 2004.
- Brundage W.F., *Social Movements, White and Black: Memory Struggles in the U.S. South Since the Civil War*, w: *Remembering Social Movements*, ed. by S. Berger, S. Nehring, London – New York 2021, DOI: 10.5149/9780807876237_blair.
- Clemens T.G., *Confederate Battle Flag*, *Encyclopedia Virginia*, [online] <https://encyclopediaofvirginia.org/entries/confederate-battle-flag/> [dostęp: 6.03.2026].
- Confederate Monuments in Alabama*, w: *Encyclopedia of Alabama*, [online] <https://encyclopediaofalabama.org> [dostęp: 7.06.2025].
- Cooper C.A. i in., *Switching sides but still fighting the Civil War in southern politics*, „Politics, Groups, and Identities” 2022, t. 10, nr 1, DOI: 10.1080/21565503.2020.1773281.
- Cox K.L., *Dixie’s Daughters: The United Daughters of the Confederacy and the Preservation of Confederate Culture*, Gainesville 2003.
- Forest B., Johnson J., *Confederate Monuments and the Problem of Forgetting*, „Cultural Geographies” 2019, t. 26, nr 1, DOI: 10.1177/1474474018796.
- Johnson T., *Remove or Remain? American Attitudes toward Confederate Memorials in the Wake of 2020*, w: *Stories and Memories, Memories and Histories*, ed. J. Griffith, Leiden–Boston 2024, DOI: 10.1163/9789004713338_010.
- Keneally M., *What to know about the violent Charlottesville protests and anniversary rallies*, [online] <https://time.com/charlottesville-white-nationalist-rally-clashes/> [dostęp: 25.04.2026].
- Litak E., *Pamięć jako lustro i lampa tożsamości. Pamięć i tożsamość zbiorowa oraz wybrane aspekty relacji między nimi*, w: *Pejzaże tożsamości: teoria i empiria w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Litak, R. Furman, H. Bożek, Kraków 2011.
- Lost Cause Ideology*, w: *Encyclopedia of Alabama*, [online] <https://encyclopediaofalabama.org/article/lost-cause-ideology/> [dostęp: 30.06.2025].
- McCurry S., *Confederate Reckoning: Power and Politics in the Civil War South*, Cambridge 2010, DOI: 10.2307/j.ctvjsf3v8.
- National Association for the Advancement of Colored People*, w: *Encyclopedia Britannica*, [online] <https://www.britannica.com/topic/National-Association-for-the-Advancement-of-Colored-People> [dostęp: 14.02.2026].

- New Pittsburgh Courier*, w: *Encyclopedia Britannica*, [online] <https://www.britannica.com/topic/New-Pittsburgh-Courier> [dostęp: 14.02.2026].
- Pollard E.A., *The Lost Cause: A New Southern History of the War of the Confederates*, New York 1866.
- Południe, w: *Encyklopedia PWN*, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Poludnie;3960088.html> [dostęp: 6.07.2025].
- Public Religion Research Institute (PRRI), *Survey Revisits American Attitudes on Confederate Monuments, Finds Divides Persist by Party, Race, Religion*, [online] <https://prri.org/press-release/survey-revisits-american-attitudes-on-confederate-monuments-finds-divides-persist-by-party-race-religion/> [dostęp: 6.03.2026].
- Starnes R.D., *Forever Faithful: The Southern Historical Society and Confederate Historical Memory*, „Southern Cultures” 1996, t. 2, nr 1, s. 5–28
- United Daughters of the Confederacy*, w: *Encyclopedia Virginia*, [online] <https://encyclopediaivirginia.org/entries/united-daughters-of-the-confederacy/> [dostęp: 1.07.2025].
- W.E.B. Du Bois, w: *Encyclopedia Britannica*, [online] <https://www.britannica.com/biography/W-E-B-Du-Bois> [dostęp: 14.02.2026].
- Webb S., *Understanding the Complexities of the Black Press in Chicago during the Interwar Years: The Influence and History of the Chicago Defender*, „Global Africana Review” 2023, t. 7, s. 27–36.
- Woods C.R., *Bill, if successful, would remove Confederate monuments from Virginia’s Capitol Square*, *Virginia Mercury*, [online] <https://virginia-mercury.com/2026/02/05/bill-if-successful-would-remove-confederate-monuments-from-virginias-capitol-square/> [dostęp: 6.03.2026].

Wykaz aktów prawnych

- Alabama Legislature, *Alabama Memorial Preservation Act of 2017*, Act No. 2017-354.
- Alabama Legislature, *Senate Bill 6 (2026), amendment to the Alabama Memorial Preservation Act of 2017*, Act No. 2017-354.

Rozmieszczenie i preferencje siedliskowe *Koeleria macrantha* (Poaceae) w Polsce

STRESZCZENIE

Rodzaj *Koeleria* (strzęplica) w Polsce reprezentują cztery gatunki: *K. macrantha*, *K. glauca*, *K. grandis* i *K. pyramidata*. Celem pracy była analiza rozmieszczenia oraz preferencji siedliskowych *Koeleria macrantha* na podstawie danych ze zbiorów zielnikowych zdeponowanych w herbariach: KRA, KRAM i KTU oraz danych z bazy ATPOL. Daty zbioru/obserwacji sklasyfikowano w trzech grupach: od 1828 do 1940 roku, od 1946 do 1999 roku, od 2000 do 2019 roku. Na podstawie 1058 okazów opracowano mapy rozmieszczenia gatunków, używając programu QGIS. Każdemu okazowi przypisano numer ATPOL w siatce 5 × 5 km. Najwięcej stanowisk odnotowano w województwach małopolskim, świętokrzyskim, lubelskim, wielkopolskim, dolnośląskim, pomorskim, zachodniopomorskim i kujawsko-pomorskim. Gatunek licznie występuje na Wyżynach Małopolskiej, Śląskiej i Lubelskiej oraz w dorzeczach Wisły, Odry i Warty, a rzadziej w Polsce centralnej. Preferencje siedliskowe były analizowane na podstawie informacji zamieszczonych przy 164 okazach zielnikowych. Gatunek był najczęściej obserwowany na ciepłolubnych murawach kserotermicznych i napiaskowych. *K. macrantha* preferuje gleby zasadowe bogate w CaCO₃ (podłoże gipsowe, lessowe, wapienne).

SŁOWA KLUCZOWE: murawy kserotermiczne, *Koeleria macrantha*, rozmieszczenie, Poaceae, preferencje siedliskowe

ABSTRACT

The genus *Koeleria* is represented in Poland by four species: *K. macrantha*, *K. glauca*, *K. grandis* and *K. pyramidata*. The aim of the study was to analyse the distribution and habitat preferences of *K. macrantha* based on data from the herbarium collections of KRA, KRAM and KTU and the ATPOL database. The data were divided into three periods for analysis: from 1828 to 1940, from 1946 to 1999, from 2000 to 2019. QGIS software facilitated the development of species distribution maps, utilising a comprehensive dataset comprising 1,058 records. Each was assigned an ATPOL number on a 5 × 5 km grid. Most records come from the Małopolskie, Świętokrzyskie, Lubelskie, Wielkopolskie, Dolnośląskie, Pomorskie, Zachodniopomorskie and Kujawsko-Pomorskie Provinces. *K. macrantha* is frequent in the Małopolska, Silesian and Lublin Uplands and in the valleys of the Vistula, Oder and Warta rivers, but rare in central Poland. The analysis of habitat preferences was conducted using a sample of 164 herbarium specimens. *K. macrantha* prefers xerothermic and sandy grasslands on alkaline soils rich in CaCO₃ (gypsum, loess, limestone).

KEY WORDS: grassland, *Koeleria macrantha*, distribution, habitat preferences, Poaceae

Wstęp

Rodzaj *Koeleria* (strzęplica) należy do rodziny Poaceae (wiechlinowate), rzędu Poales (trawy). Reprezentowany jest przez 200 gatunków występujących na obszarach Europy, północnej i środkowej Azji, Ameryki Północnej, północnej i wschodniej Afryki oraz w zachodniej Ameryki Południowej¹. Liczba chromosomów gatunków reprezentujących rodzaj *Koeleria* wynosi 7 par², jednak w obrębie całego rodzaju są gatunki mające od 2x do 12x, np. dla *Koeleria grandis* Besser ex Gorski $2x = 70^3$. Część z gatunków należących do rodzaju *Koeleria* ma praktyczne zastosowanie, np. *K. cristata* jest stepowym gatunkiem zboża, a *K. glauca*, *K. sabuletorium* i *K. sclerophylla* mogą być stosowane do utrwalania nasypów piaszkowych⁴. Gatunki strzęplic występujące w Polsce to strzęplica nadobna *K. macrantha* (Ledeb.) Schult [synonimy: *K. gracilis* Pers., *K. cristata* var. *macrantha* (Ledeb.) Griseb., *K. cristata* subsp. *macrantha* (Ledeb.) Rothm.], strzęplica polska *K. grandis* Besser ex Gorski [*K. grandis* Besser, *K. polonica* Domin.], strzęplica piramidalna *K. pyramidata* (Lam.) P. Beauv. [*K. pyramidata* (Lam.) Domin.], strzęplica sina *K. glauca* (Spreng.) DC. [*K. glauca* (Schkuhr) DC., *K. glauca* DC.]⁵.

Rodzaj *Koeleria* jest trudny w identyfikacji, ponieważ może on tworzyć mieszańce zarówno w obrębie swojego rodzaju, np. *K. pyramidata* × *K. macrantha*, *K. macrantha* × *K. grandis*

i *K. grandis* × *K. glauca*⁶, jak i z innymi taksonami, np. mieszańcem *Koeleria asiatica* × *Trisetum* sp. jest × *Trisetokoeleria* Tzvelev⁷. Rozpoznanie i przyporządkowanie okazu do gatunku w rodzaju *Koeleria* przysparza wiele trudności. Przez lata oznaczano te same okazy zamiennie jako *K. pyramidata* lub *K. grandis*. Niektórzy badacze synonimizują *K. grandis* i *K. pyramidata*, ponieważ drugi gatunek został opisany wcześniej od *K. grandis*⁸.

Z tego względu podjęto próbę rewizji okazów zielnikowych z trzech zielników z południowej Polski w celu charakteryzacji preferencji siedliskowych i rozmieszczenia jednego z gatunków strzęplic występujących na terenie Polski, dokładniej strzęplic nadobnej *K. macrantha*. Celem badawczym pracy było sprawdzenie zmian w występowaniu *K. macrantha* w Polsce na przestrzeni lat oraz sprawdzenie i analiza jej preferencji siedliskowych. Postawiono hipotezę, że gatunek występuje ekstrapozycyjnie ze względu na jego preferencje występowania na murawach kserotermicznych.

Strzęplica nadobna charakteryzuje się wysokością łodygi od 10 do nawet 70 cm. Blaszka liściowa tego gatunku jest u pędów płonnych zielona lub sina, gęsto owłosiona o szerokości 1–2 mm. Wiecha może osiągać długość od (1) 2 do 10 (17) cm, jest ściśniona i klapowana u dołu. Kłoski *K. macrantha* są 2–3 kwiatowe, długości (2) 3–5 (6,5) mm. Plewy i plewki są ostre, a górne łuski kłosa są mniejsze od kwiatu kłosa. Obserwuje się owłosienie na

- 1 Royal Botanic Gardens Kew. Plant of the World Online, [online] <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:30002889-2#distributions> [dostęp: 9.03.2025]; N.S. Probatova, N.N. Tzvelev, *Grasses of Russia*, Moskwa 2019, s. 170.
- 2 L. Frey. *Taxonomy, Karyology and Distribution of Selected Genera of Tribe Aveneae (Poaceae) in Poland. III. Koeleria*, „Fragmenta Floristica et Geobotanica” 1993, nr 2, z. 1, s. 251.
- 3 Tamże; L.A. Arnow, *Koeleria Macrantha and K. Pyramidata (Poaceae): Nomenclatural Problems and Biological Distinctions*, „Systematic Botany” 1994, nr 19, z. 1, s. 15.
- 4 N.N. Tzvelev, N.S. Probatova, *Grasses...*, dz. cyt., s. 170.
- 5 Bomax.botany, [online] <http://bomax.botany.pl/ib-db/check/#gatrodz=Koeleria> [dostęp: 9.03.2025]; Royal Botanic Gardens Kew. Plant of the World Online, [online] <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:30002889-2#synonyms> [dostęp: 09.03.2025].
- 6 S. Kulczyński, B. Pawłowski, W. Szafer, *Rośliny polskie. Opisy i klucze do oznaczania wszystkich gatunków roślin naczyniowych rosnących w Polsce bądź dziko, bądź też zdziczałych lub częściej hodowanych*. Część 2, wyd. V, t. 2, Warszawa 1986, s. 903–904.
- 7 A. Gnutikov i in., *Origin of the Rare Hybrid Genus ×Trisetokoeleria Tzvelev (Poaceae) According to Molecular Phylogenetic Data*, „Plants” 2022, nr 11, z. 24, s. 1.
- 8 M. Klimko, A. Czarna, *Controversy around the occurrence of Koeleria grandis (Poaceae) in Poland*, w: *Studies on Grasses in Poland*, red. L. Frey, Kraków 2001.

dolnych łuskach w dolnej połowie. Łuski mogą być długości od 2,4 do 3,5 cm⁹.

Koeleria macrantha jest gatunkiem reprezentatywnym dla śródlądowych ciepłolubnych muraw na piaskowych związku *Koelerion glaucae* (kod Natura 2000: 6120) oraz muraw kserotermicznych z klasy *Festuco-Brometea* (kod Natura 2000: 6210), dokładnie dla muraw ostnicowych (kod Natura 2000: 6210-2)¹⁰. *Koeleria macrantha* jest gatunkiem charakterystycznym dla klasy *Festuco-Brometea*, zespołu *Koelerio-Festucetum rupicolae*¹¹. Murawy kserotermiczne występujące w Polsce ekstrapozycyjnie, czyli w miejscach o szczególnych warunkach klimatycznych, glebowych i lokalizacyjnych¹² oraz mają charakter zubożałych stepów¹³. Rozwijają się na siedliskach ciepłych i suchych – w Polsce takie warunki spełniają gleby lessowe na podłożu wapiennym¹⁴, rędziny, gleby brunatne i czarnoziemy¹⁵ również na podłożu wapiennym. Najbardziej charakterystyczne murawy kserotermiczne występują w południowej Polsce: na Śląsku, Wyżynach Lubelskiej, Małopolskiej i Wołyńskiej oraz w okolicach Przemyśla; w północnej Polsce murawy występują nad dolną Wisłą i dolną Odrą¹⁶.

W Polsce *Koeleria macrantha* nie znajduje się na krajowej „czerwonej liście” w żadnej z kategorii zagrożenia. *K. macrantha* posiada kategorię R (rzadkie) dla regionu kujawsko-pomorskiego. Jest oznaczona kategorią VU i V (narażone na wyginięcie) na Pomorzu Gdańskim, Nizinie Południowo-Podlaskiej, Płaskowyżu Proszowickim, Górnym Śląsku, Wyżynie Śląsko-Krakowskiej, w Sudetach, województwie śląskim i lubelskim. Kategorię EN

(zagrożone) przyjmuje na Śląsku Opolskim, a kategorię NT (bliskie zagrożenia) w województwie podlaskim¹⁷. *K. macrantha* nie podlega w Polsce ochronie prawnej¹⁸.

Metody

Zrewidowano okazy zielnikowe *Koeleria macrantha* z wybranych zielników: Instytutu Botaniki im. Władysława Szafera Polskiej Akademii Nauk (KRAM), Zielnik Instytutu Botaniki Uniwersytetu Jagiellońskiego (KRA), Pracownia Dokumentacji Botanicznej Zielnika Naukowego Uniwersytetu Śląskiego (KTU). Do sporządzenia matrycy danych zapisywano dane z etykiet zielnikowych (numer zielnikowy, rok zbioru, stanowisko zbioru wraz z nadaną kategorią oraz miejscowość zebrania, oznaczenie oraz zbiór okazu), nadawano numer ATPOL (ang. *Atlas of Poland*) 5 x 5 kilometrów (jeśli nie był on obecny) oraz współrzędne geograficzne (długość oraz szerokość). Siatka ATPOL z polami podstawowymi w kształcie kwadratów pozwala na przedstawienie rozmieszczenia gatunku za pomocą kartogramu¹⁹. System lokalizacji i kodyfikacji stanowisk w systemie kwadratów 5 x 5, z kwadratów 1 x 1 km przedstawiono na rycinie 1. Przy nadawaniu numeru ATPOL przydzielano każdemu okazowi dokładne wartości szerokości i długości geograficznej, używając do tego strony <https://www.wspolrzedne.pl>. By nadane współrzędne nie znajdowały się na budynkach oraz instytucjach użyteczności publicznej, używano Google Earth.

9 L. Rutkowski, *Klucz do oznaczanie roślin naczyniowych Polski niżowej*, Warszawa 2006, s. 592; S. Kulczyński, B. Pawłowski, W. Szafer, *Rośliny polskie*, dz. cyt. s. 903–904.

10 [Online] eko.org.pl [dostęp: 7.01.2024].

11 W. Matuszkiewicz, *Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski*, Warszawa 2006, s. 131.

12 A. Koczur, *Roślinność Bożniowej Góry w Trzebini (Wyżyna Śląska)*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” 2012, nr 68, z. 6, s. 404.

13 A. Cwener, B. Sudnik-Wójcikowska, *Rośliny kserotermiczne*, Warszawa 2012, s. 19.

14 R. Kostuch, A. Misztal, *Roślinność kserotermiczna istotnym elementem bioróżnorodności Wyżyny Małopolskiej*, „Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie” 2007, t. 7, z. 2b (21), s. 107.

15 A. Cwener, B. Sudnik-Wójcikowska, *Rośliny kserotermiczne*, dz. cyt., s. 19.

16 Tamże, s. 20.

17 H. Piękoś-Mirkowa, Z. Mirek, *Zagrożenie i ochrona traw w Polsce*, w: *Księga polskich traw*, red. L. Frey, Kraków 2007, s. 249–282.

18 A. Cwener, B. Sudnik-Wójcikowska, *Rośliny kserotermiczne*, dz. cyt., s. 82.

19 ATPOL, [online] <https://www.komsta.net/atpol/> [dostęp: 14.01.2026].

EE 48

	00					01				
	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09
	10	11								
	20		22							
	30			33						
	40				44	45				
	50				54	55				
	60						66			
	70							77		
	80								88	
	90									99
	10					11				

Ryc. 1. Sposób kodowania lokalizacji stanowisk w układzie siatki 5 x 5 km, na przykładzie kwadratu EE 48 (kwadrat 10 x 10 km). Jako najmniejsze wydzielienia przestrzenne przyjęto kwadraty ATPOL o bokach 1 x 1 km

W przypadku braku dokładnych informacji na etykiecie na temat lokalizacji znalezionej okazy ustalano numer ATPOL na podstawie podanej miejscowości. Uzupełnieniem danych na temat rozmieszczenia *K. macrantha* było pobranie zapisów ze strony ATPOL i połączenie ich z danymi zebranymi z ww. zielników. Dane sprawdzono i nadano im numery ATPOL. Na tej podstawie stworzono mapy rozmieszczenia *K. macrantha* dla trzech wybranych okresów: od 1828 do 1940 roku, od 1946 do 1999 roku i od 2000 do 2019 roku. Do analizy zebranych danych zastosowano program QGIS, w którym przygotowano mapy rozmieszczenia *K. macrantha*, oraz program Microsoft Excel, który posłużył do zapisu danych zebranych z zielników oraz informacji z bazy danych ATPOL. Na podstawie literatury porównano siedliska występowania *K. macrantha* w Polsce, jej udział w poszczególnych zbiorowiskach roślinnych oraz określono kategorię zagrożenia *K. macrantha* w Polsce.

Poddano rewizji łącznie 221 okazów zielnikowych: 80 okazów z zielnika KRAM, 122 okazy z zielnika KRA, 19 okazów z zielnika KTU. Okazów zawierających opisy siedlisk było 164, w tym 99 okazów z zielnika KRA, 16 z zielnika KTU oraz 49 z zielnika KRAM, pozostałe okazy zielnikowe nie posiadały na etykiecie danych o siedlisku, w jakim znaleziono *K. macrantha*.

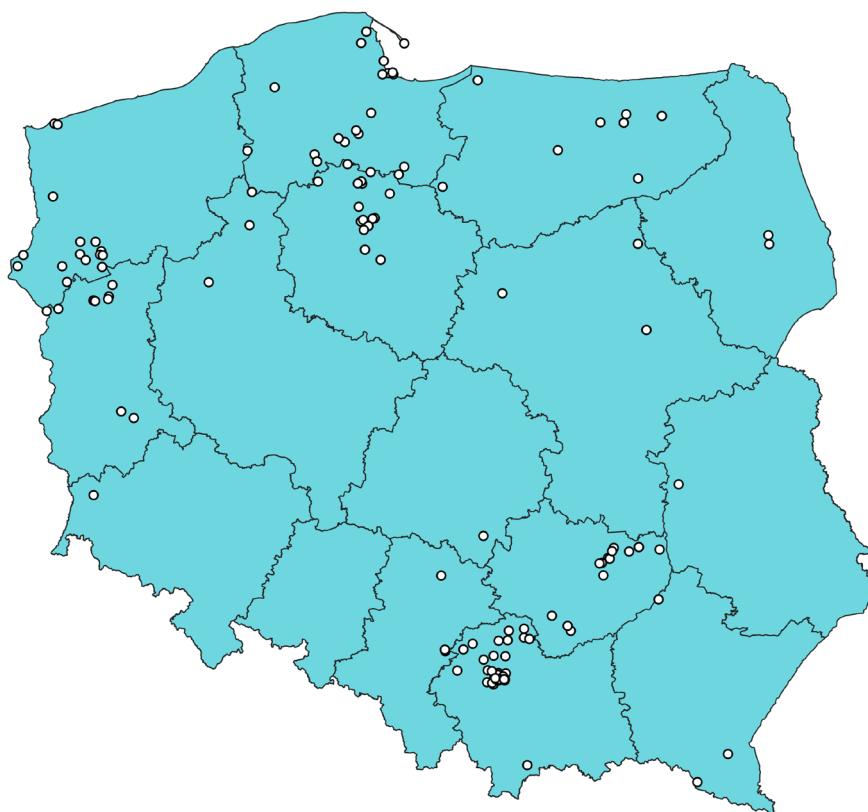
Wszystkich danych o występowaniu *K. macrantha* na terenie Polski było 1058, z czego 221 okazów pochodziło z zielników, a 837 z bazy danych ATPOL. Podczas analizy danych z bazy ATPOL odrzucono 58 okazów (było to spowodowane brakiem możliwości ich dokładnego zlokalizowania), natomiast w dalszych analizach uwzględniono 779 dat florystycznych. Do opracowania map rozmieszczenia wykorzystano 1000 okazów zrewidowanych w zielnikach KRA, KRAM i KTU oraz bazy ATPOL. Podczas analizy podzielono dane na 3 okresy: od 1828 do 1940 roku, od 1946 do 1999 roku, od 2000 do 2019 roku.

Wyniki

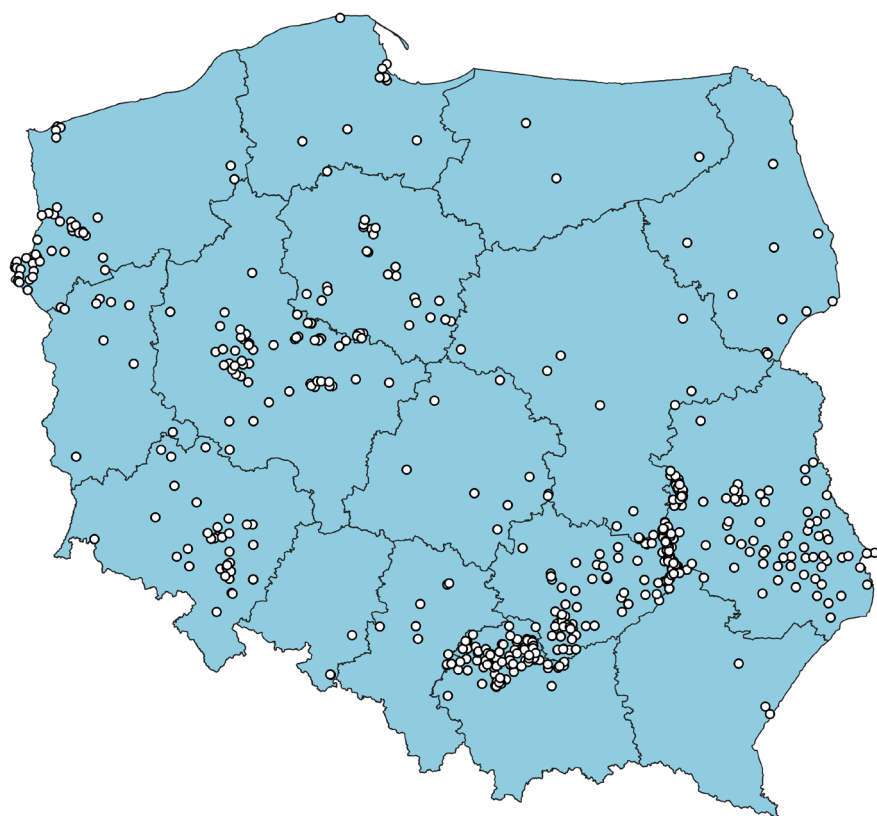
Mapy rozmieszczenia *Koeleria macrantha* w przedziałach czasowych (od 1828 do 1940 roku, od 1946 do 1999 roku, od 2000 do 2019 roku)

Do sporządzenia map wykorzystano następujące dane: dla mapy od 1828 do 1940 roku – 162 dat florystycznych, od 1946 do 1999 roku – 663 dat florystycznych, od 2000 do 2019 roku – 175 dat florystycznych.

Najwcześniejsza informacja dotycząca występowania *K. macrantha* wykorzystana w opracowaniu map rozmieszczenia istniejąca w bazie ATPOL

Ryc. 2. Mapa rozmieszczenia *Koeleria macrantha* w Polsce w latach od 1828 do 1940, n=162

Ryc. 3. Mapa rozmieszczenia *Koeleria macrantha* w Polsce w latach od 1946 do 1999, n=663

pochodzi z roku 1828, a najstarszy okaz zielnikowy z roku 1833 (zielnik KRAM). Z kolei najmłodszy zbiór zielnikowy został znaleziony w zielniku KRA oraz zielniku KTU z 2017 roku, a w bazie ATPOL najmłodszy okaz był z roku 2019.

W latach 1828–1940 (ryc. 2.) *K. macrantha* była notowana we wszystkich województwach poza województwem opolskim, w którym nie stwierdzono żadnego okazu *K. macrantha*. Skupiska stanowisk gatunku koncentrują się na krawędziach dolin rzek: Odrze (część zachodnia województwa zachodniopomorskiego, na granicy Polski i Niemiec), Warcie (granica województwa zachodniopomorskiego i lubuskiego), Wiśle (województwo małopolskie w okolicach Krakowa oraz w województwach pomorskim i kujawsko-pomorskim). Znaleziono okazy występujące na Helu.

Koeleria macrantha w latach 1946–1999 (ryc. 3.) była notowana we wszystkich województwach. Najwięcej okazów zostało zebranych wzdłuż Wisły w województwach małopolskim, świętokrzyskim oraz lubelskim. W pozostałych województwach gatunek obserwowany był sporadycznie. Porównując rozmieszczenie stanowisk gatunku pochodzących z badań realizowanych w latach 1946–1999 (ryc. 3.) z rozmieszczeniem stanowisk gatunku pochodzących z badań wykonanych w latach 2000–2019 (ryc. 4.), stwierdzić należy, że w ostatnim okresie w dolinie Wisły w województwach pomorskim i kujawsko-pomorskim przyrost nowych informacji wyraźnie się spowolnił. Wzdłuż Odry w województwie zachodniopomorskim, na granicy Polski i Niemiec, różnice w liczbie pozyskanych dat florystycznych w porównywanych przedziałach czasu są zdecydowanie mniejsze. Relatywnie

największy przyrost informacji o występowaniu *K. macrantha* w latach 2000–2019 (ryc. 4.) odnotowano na południu Polski oraz w mniejszym stopniu w Polsce centralnej i w województwach zachodniopomorskim i podlaskim. Na mapie zbiorczej wszystkich zebranych wyników o występowaniu *K. macrantha* widać, że gatunek najczęściej występuje na południowym wschodzie w województwach małopolskim, świętokrzyskim i lubelskim, na północy w województwach pomorskim i kujawsko-pomorskim oraz na północnym zachodzie w województwie zachodniopomorskim (ryc. 5.).

Występowanie w zbiorowiskach roślinnych

Zespół *Koelerio-Festucetum rupicolae* (kod Natura 2000: 6510-2) jest murawą kserotermiczną ciepłolubną²⁰ i powstaje wtórnie na siedliskach zniszczonych zarośli ciepłolubnych lub lasów²¹. Zespół może się utrzymać tylko przy wypasie, wypalaniu lub koszeniu²². W glebach tego zespołu znajdowane są kawałki skał, żwiru i piasku, które są przeważnie mezotroficzne lub oligotroficzne²³. Gleby tych zespołów zawierają dużo CaCO₃, nadający im odczyn zasadowy²⁴, najczęściej są to gleby brunatne powstałe z lesu²⁵. Wspomniane zbiorowisko formuje się często na stokach o ekspozycji południowej i południowo-wschodniej²⁶. W jego skład wchodzi gatunki występujące na stepach południowo-wschodniej Europy²⁷. Charakterystycznymi gatunkami dla zespołu *Koelerio-Festucetum rupicolae* są *Koeleria macrantha* (strzęplica nadobna), *Festuca rupicola* (kostrzewa bruzdkowana), *Phleum phleoides* (tymotka

20 A. Koczur, *Roślinność Bożniowej Góry...*, dz. cyt., s. 404.

21 J. Kornaś, A. Medwecka-Kornaś, *Zespoły stepów i suchych muraw*, w: *Szata roślinna Polski*, red. W. Szafer, K. Zarzycki, wyd. III, t. 1, Warszawa 1977, s. 361.

22 Tamże, s. 152.

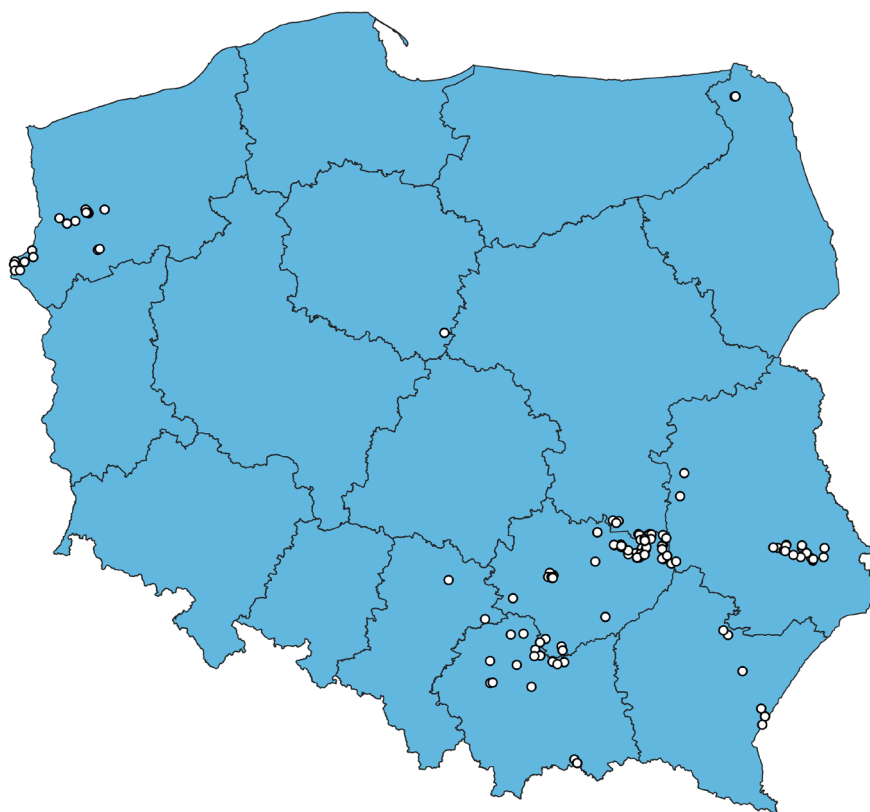
23 D. Bedla, A. Misztal, J. Zarzycki, *Habitat Conditions of Sisymbrio-Stipetum and Koelerio-Festucetum Sulcatae Steppe Plant Associations in The Ostoja Nidziańska Specially Protected Area*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” 2015, nr 4, z. 3, s. 1369.

24 T. Głazek, *Roślinność kserotermiczna Wyżyny Sandomierskiej i Przedgórze Hłbeckiego*, „Monographiae Botanicae” 1968, nr 25, s. 18; J.M Dixon, H. Todd, *Koeleria Macrantha: Performance and Distribution in Relation to Soli and Plant Calcium and Magnesium*, „New Phytologist” 2001, nr 152, z. 1, s. 59; D. Bedla, A. Misztal, J. Zarzycki, *Habitat...*, dz. cyt., s. 1370.

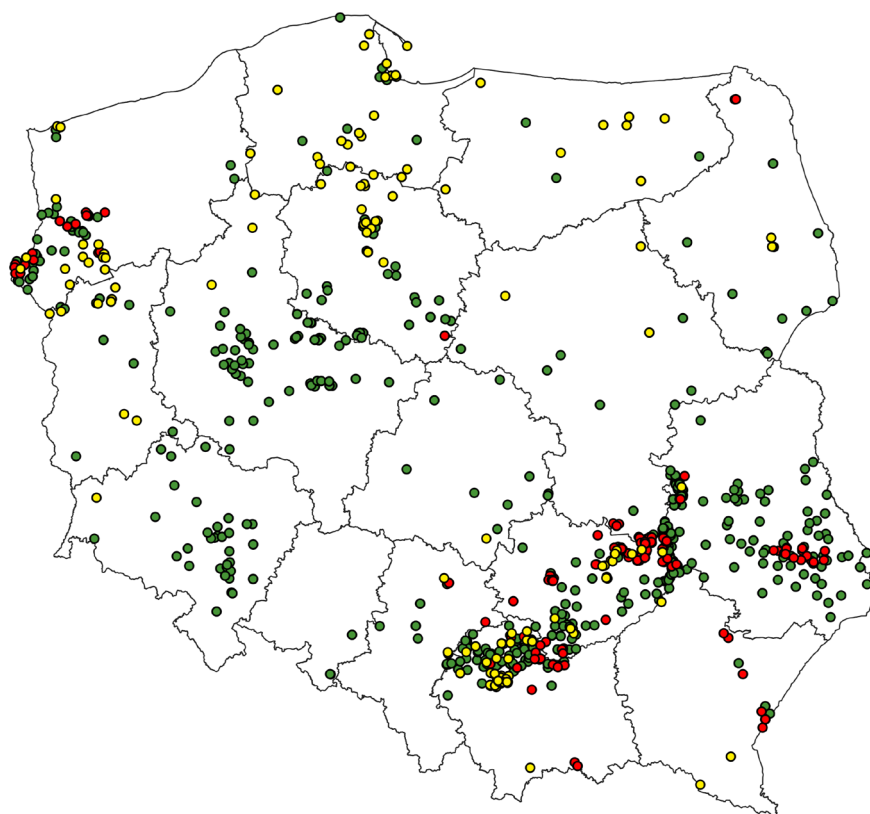
25 T. Głazek, *Roślinność kserotermiczna...*, dz. cyt., s. 36.

26 Tamże.

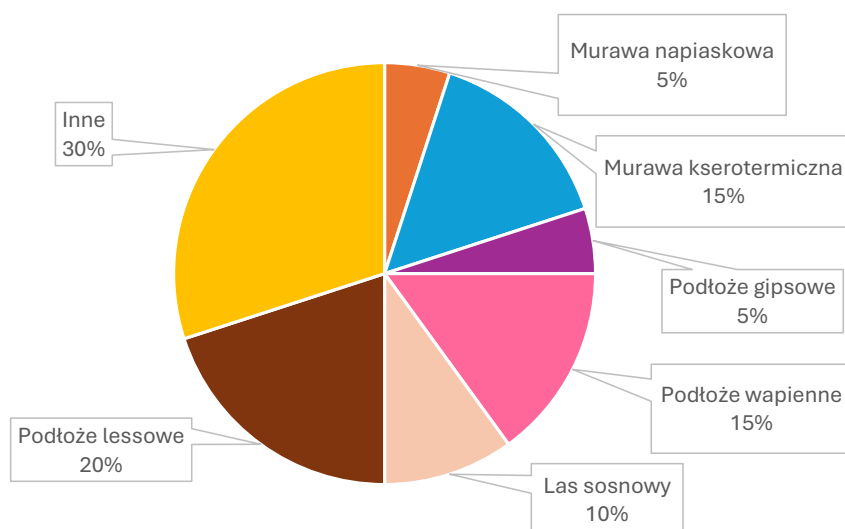
27 A. Koczur, *Roślinność Bożniowej Góry...*, dz. cyt., s. 404.

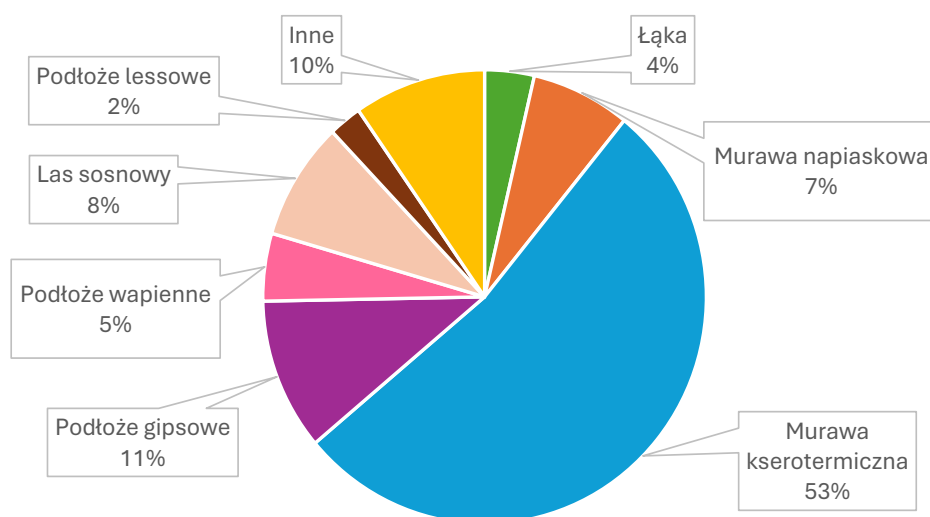
Ryc. 4. Mapa rozmieszczenia *Koeleria macrantha* w Polsce w latach od 2000 do 2019, n=175

Ryc. 5. Zebrane wyniki rozmieszczenia *Koeleria macrantha* w Polsce, n= 1000 (żółty – od 1838 do 1940; zielony – od 1946 do 1999; czerwony – od 2000 do 2019)

Ryc. 6. Rozkład siedlisk, na których znaleziono *K. macrantha* w latach 1828–1940, n=20 (kategoria „Inne” zawiera: hałda, kamieniołom, doły, stoki jaru, skaliste stoki)

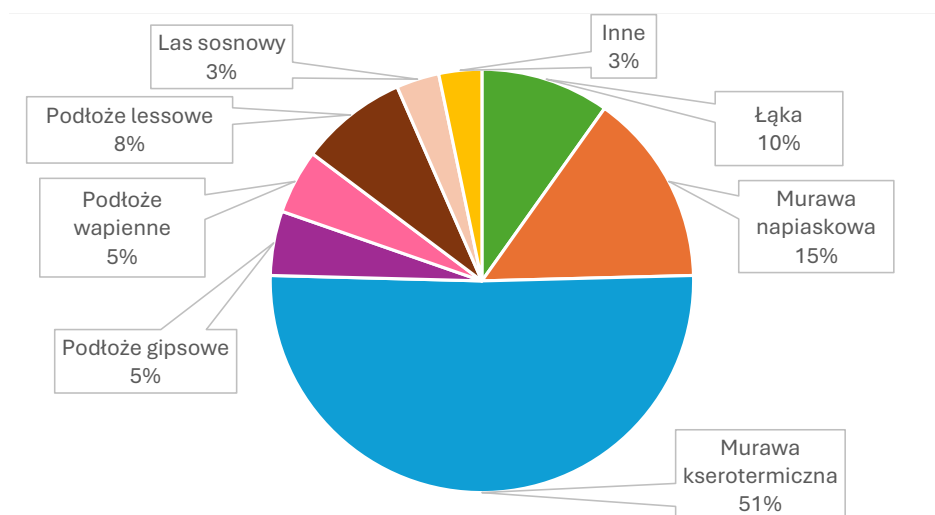
Ryc. 7. Rozkład siedlisk, na których znaleziono *K. macrantha* w latach 1946–1999, n=83 (kategoria „Inne” zawiera: skałki, kurhan, zarośla tarniny, wał grodzisk, mokre miejsce rzeki)

Boehmera), *Myosotis ramosissima* (niezapominajka pagórkowa), *Thymus glabrescens* (macierzanka nagolistna)²⁸.

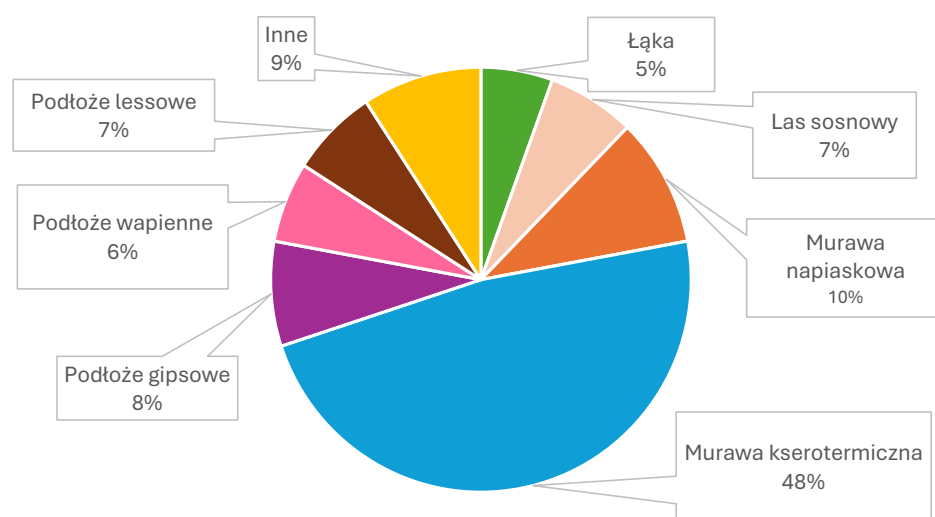
Na podstawie danych zielnikowych sporządzono listę zbiorowisk, w których *Koeleria macrantha* została znaleziona. Stworzono wykresy dla lat 1828–1940 z 20 okazami (ryc. 6.), dla lat 1946–1999 z 83 okazami (ryc. 7.) oraz dla lat 2000–2019 z 61

okazami (ryc. 8.). Na ryc. 9. zaprezentowano zbiorczy wynik występowania *K. macrantha* w Polsce. W kategorii „Inne” znalazły się siedliska takie jak: kamieniołom, skaliste stoki, stoki jaru, hałda, odłóg porolny przy drodze, skałki, doły, kurhan, zarośla tarniny, wał grodziska, mokre miejsce rzeki. W latach 1880–1939 (ryc. 6.) brakuje informacji o występowaniu gatunku na łąkach. W tym samym

²⁸ W. Matuszkiewicz, *Przewodnik...*, dz. cyt., s. 131.

Ryc. 8. Rozkład siedlisk, na których znaleziono *K. macrantha* w latach 2000–2019, n=61 (kategoria „Inne” zawiera: odłóg porolny)

Ryc. 9. Rozkład udziału siedlisk dla wszystkich danych zielnikowych pozyskanych w całej historii prac badawczych dotyczących występowania *K. macrantha* na obszarze Polski n=164 (kategoria „Inne” zawiera: kamieniołom, skaliste stoki, stoki jaru, hałda, odłóg porolny przy drodze, skałki, doły, kurhan, zarośla tarniny, wał grodziska, mokre miejsce rzeki)

przedziale czasowym *K. macrantha* była znajdowana najczęściej na podłożu lessowym oraz murawach o podłożu wapiennym, murawach kserotermicznych oraz w lasach sosnowych. Rzadziej znajdowano ją na podłożu gipsowym lub murawach napiaskowych.

W latach 1946–1999 (ryc. 7.) gatunek najczęściej obserwowano w ciepłolubnych murawach ksero-

termicznych. Z podobną częstotliwością *K. macrantha* była znajdowana na podłożu gipsowym oraz w lesie sosnowym i murawie napiaskowej. Najrzadziej występowała na podłożu lessowym oraz łące. W latach 2000–2019 (ryc. 8.) *K. macrantha* była znajdowana najczęściej na murawach ciepłolubnych kserotermicznych, napiaskowych oraz łąkach. Rzadziej

gatunek był notowany na podłożach lessowym, wapiennym i gipsowym, a także w lasach sosnowych.

Reasumując, należy stwierdzić, że *K. macrantha* najczęściej obserwowana była w składzie ciepłych muraw i zarośli kserotermicznych, muraw o podłożach wapiennym i gipsowym (ryc. 9.), które to zostały wyróżnione jako osobne kategorie przez częste występowanie w zapisie na kartach okazów. Rzadziej gatunek znajdowano na suchych łąkach, zboczach lessowych i w sosnowych lasach (ryc. 9.). Na łąkach *K. macrantha* była znajdowana w województwach małopolskim, świętokrzyskim oraz dolnośląskim. Murawy napiaskowe z *K. macrantha* występowały w województwach podlaskim, małopolskim, dolnośląskim, lubelskim, świętokrzyskim. Murawy kserotermiczne z tym gatunkiem były notowane w województwach dolnośląskim, małopolskim, śląskim, lubelskim, podlaskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim, opolskim, świętokrzyskim, podkarpackim i warmińsko-mazurskim. W województwach małopolskim i świętokrzyskim *K. macrantha* znajdowała się na podłożach gipsowych i lessowych. Na podłożu wapiennym występowała w województwach śląskim, małopolskim oraz świętokrzyskim. W lasach sosnowych zanotowano ją w województwach śląskim, świętokrzyskim, kujawsko-pomorskim, małopolskim.

Dyskusja

Wykonane mapy rozmieszczeń wskazują, że *Koeleria macrantha* szczególnie często występuje na krawędziach dolin rzecznych Odry i Wisły oraz murawach na Wyżynach Małopolskiej, Śląskiej i Lubelskiej oraz w okolicach Przemyśla, co zostało potwierdzone także w literaturze²⁹. Rozproszone występowanie *K. macrantha* w całej Polsce (ryc. 5.) może być spowodowane występowaniem jej na ekstrasjonalnych murawach kserotermicznych z klasy *Festuco-Brometea* (kod Natura 2000: 6210) oraz na ciepłolubnych murawach napiaskowych (kod Natura 2000:

6120-1), należących do muraw napiaskowych związku *Koelerion glaucae* (kod Natura 2000: 6120). Dla muraw napiaskowych ze związku *Koelerion glaucae* i muraw z klasy *Festuco-Brometea* *K. macrantha* jest gatunkiem charakterystycznym lub też wyróżniającym³⁰. Występowanie *K. macrantha* na podłożach gipsowym, lessowym oraz wapniowym wskazuje na preferencje rośliny do środowisk zasadowych, zawierających dużo CaCO_3 ³¹. Ten gatunek jest najprawdopodobniej gatunkiem ekstrasjonalnym, dlatego jego występowanie w innych siedliskach niż murawy jest uzasadnione. Jednak występowanie gatunku w lasach sosnowych nie jest poruszane w literaturze. Jego obecność na tych siedliskach, może być spowodowana tym, że gleby tam występujące mają charakter oligotroficzny. Sosna zwyczajna *Pinus sylvestris* może rosnąć na podłożach ubogich w składniki odżywcze, co toleruje także *K. macrantha*. Znalezione *K. macrantha* na piaszczystym wzgórzu porośniętym sosną (numery zielnikowe okazów: KRAM 469544 i KRAM 469545), co potwierdza przywiązanie *K. macrantha* do wzrostu na piaskach, zaś obecność pospolicie występującej sosny nie jest czynnikiem utrudniającym trwaniu na tych siedliskach. Łąki i pastwiska, na których znajdowana jest *K. macrantha*, mogą mieć charakter murawowy oraz specjalne warunki klimatyczne i glebowe potrzebne do rozwoju.

Brak znalezionych okazów na łąkach i murawach ciepłolubnych dla okazów zbieranych w XIX wieku może wskazywać na stosowanie innej, czasami mniej dokładnej metody klasyfikacji siedlisk. Analizując mapy rozmieszczenia od XIX wieku do współczesności, można wysnuć wniosek, że zasięg występowania gatunku najpierw się rozszerzył, a później zmniejszył – niewykluczone, że na skutek zmniejszenia wypasu i sukcesji wtórnej na murawach. Jednak brak danych na temat występowania *K. macrantha* w centralnej Polsce w XIX wieku (ryc. 2.) może być rezultatem innego przebiegu granic Polski w tych czasach, skutkującego brakiem informacji o jej obecności na tych terenach lub, co jest nawet bardziej

29 A. Cwener, B. Sudnik-Wójcikowska, *Rośliny kserotermiczne*, dz. cyt., s. 20.

30 W. Matuszkiewicz, *Przewodnik...*, dz. cyt., s. 131.

31 T. Głazek, *Roślinność kserotermiczna...*, dz. cyt., s. 18; J.M. Dixon, H. Todd, *Koeleria Macrantha...*, dz. cyt., s. 59; D. Bedla, A. Misztal, J. Zarzycki, *Habitat...*, dz. cyt., s. 1370.

prawdopodobne, brakiem lub wybiórczością prowadzonych tam badań i zbiorów. Podobnie brak występowania *K. macrantha* w województwie pomorskim i kujawsko-pomorskim w dolinie Wisły po roku 2000 (ryc. 4.) może również być spowodowany przez niedostatek lub brak badań i zbiorów zielnikowych w tym obszarze, aniżeli jej zanikiem na tym terenie.

Koeleria macrantha nie jest obecnie gatunkiem prawnie chronionym w Polsce. Nadaje się jej kategorię od bliskiej zagrożeniu, przez narażoną i rzadką do zagrożonej wyginięciem, w zależności od regionu. Z analizy map rozmieszczenia gatunku wynika, że jej zasięg się zmniejsza, co może być spowodowane zmniejszeniem wypasu zwierząt i zanikaniem muraw. *K. macrantha* występuje na ciepłolubnych murawach napiaskowych i kserotermicznych, które są zagrożone przez wtórną sukcesję krzewów i drzew na te powierzchnie, ekspansję obcych gatunków i erozję³². Sposobami ochrony czynnej i zapobieganiem zarastania muraw są: wypas zwierząt, takich jak owce i kozy, odkraczanie i koszenie. W ramach dyrektywy siedliskowej programu Natura 2000 wiele miejsc jest regularnie odkraczanych i koszonych, co pozwala chronić i utrzymywać właściwy stan muraw. Murawy są siedliskami cennymi i wartymi ochrony ze względu na swoją dużą różnorodność gatunkową na stosunkowo niewielkim terenie.

Podsumowanie

Koeleria macrantha występuje masowo na Wyżynach Małopolskiej, Śląskiej i Lubelskiej oraz na krawędziach dolin rzecznych Wisły, Odry i Warty. Nie ma jej lub występuje rzadko w Polsce centralnej. Występuje głównie na murawach kserotermicznych z klasy *Festuco-Brometea* (kod Natura 2000: 6210) oraz na ciepłolubnych murawach napiaskowych (kod Natura 2000: 6120-1), należących do muraw napiaskowych związku *Koelerion glaucae* (kod Natura 2000: 6120). Gatunek upodobał sobie podłoża zawierające CaCO₃, podłoża wapniowe, gipsowe i lessowe. Można go spotkać na murawach kserotermicznych oraz napiaskowych, ale także w lasach sosnowych i na łąkach. Zauważono, że zasięg *K. macrantha* zmniejsza się, co może być spowodowane zanikiem siedlisk, jakimi są murawy kserotermiczne w Polsce.

Podziękowania

Chciałabym podziękować mojemu promotorowi prof. dr. hab. Marcinowi Nobisowi za pomoc w opracowaniu wyników i merytoryczne sprawdzenie mojej pracy licencjackiej, której fragmenty znajdują się w tym artykule.

32 T. Załuski, *Zagrożenie i ochrona zespołów trawiastych*, w: *Księga...*, dz. cyt., s. 283.

BIBLIOGRAFIA

- Arnow L.A., *Koeleria Macrantha and K. Pyramidata (Poaceae): Nomenclatural Problems and Biological Distinctions*, „Systematic Botany” 1994, nr 19, z. 1, DOI: [10.2307/2419708](https://doi.org/10.2307/2419708).
- ATPOL, [online] <https://www.komsta.net/atpol/> [dostęp: 14.01.2026].
- Bedla D., Misztal A., Zarzycki J., *Habitat Conditions of Sisymbrio-Stipetum and Koelerio-Festucetum Sulcatae Steppe Plant Associations in the Ostoja Nidziańska Specially Protected Area*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” 2015, nr 4, z. 3.
- Bomax.botany, [online] <http://bomax.botany.pl/ib-db/check/#gatrodz=Koeleria> [dostęp: 9.03.2025].
- Cwener A., Sudnik-Wójcikowska B., *Rośliny kserotermiczne*, Warszawa 2012.
- Dixon J.M., Todd H., *Koeleria Macrantha: Performance and Distribution in Relation to Soli and Plant Calcium and Magnesium*, „New Phytologist” 2001, nr 152, z. 1.
- Frey L., *Taxonomy, karyology and distribution of selected genera of tribe Aveneae (Poaceae) in Poland. III. Koeleria*, „Fragmenta Floristica et Geobotanica” 1993, nr 2, z. 1.
- Głazek T., *Roślinność kserotermiczna Wyżyny Sandomierskiej i Przedgórze Iłżeckiego*, „Monographiae Botanicae” 1968, nr. 25.
- Klimko M., Czarna A., *Controversy around the occurrence of Koeleria grandis (Poaceae) in Poland*, w: *Studies on Grasses in Poland*, red. L. Frey, Kraków 2001.
- Kostuch R., Misztal A., *Roślinność kserotermiczna istotnym elementem bioróżnorodności Wyżyny Małopolskiej*, „Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie” 2007, t. 7, z. 2b (21).
- Kornaś J., Medwecka-Kornaś A., *Zespoły stepów i suchych muraw*, w: *Szata roślinna Polski*, wyd. III, t. 1, red. W. Szafer, K. Zarzycki, Warszawa 1977.
- Kulczyński S., Pawłowski B., Szafer W., *Rośliny polskie. Opisy i klucze do oznaczania wszystkich gatunków roślin naczyniowych rosnących w Polsce bądź dziko, bądź też zdziczałych lub częściej hodowanych*. Część 2, wyd. V, t. 2, Warszawa 1986.
- Matuszkiewicz W., *Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski*, Warszawa 2006.
- Piękoś-Mirkowa H., Mirek Z., *Zagrożenie i ochrona traw w Polsce*, w: *Księga polskich traw*, red. L. Frey, Kraków 2007.
- Probatova N.S., Tzvelev N.N., *Grasses of Russia*, Moskva 2019.
- Royal Botanic Gardens Kew. *Plant of the World Online*, [online] <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:300028892-#distributions> [dostęp: 09.03.2025].
- Royal Botanic Gardens Kew. *Plant of the World Online*, [online] <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:300028892-#synonyms> [dostęp: 09.03.2025].
- Rutkowski L., *Klucz do oznaczanie roślin naczyniowych Polski niżowej*, Warszawa 2006.
- Załuski T., *Zagrożenie i ochrona zespołów trawiastych*. w: *Księga polskich traw* red. L. Frey, Kraków 2007.

Kurdyjskie równouprawnienie: znaczenie kobiet dla funkcjonowania Autonomicznej Administracji Północnej i Wschodniej Syrii

STRESZCZENIE

Celem pracy jest analiza roli kobiet na terenie Autonomicznej Administracji Północnej i Wschodniej Syrii (DAANES), zamieszkiwanym przez znaczącą większość kurdyjską. Autorka zaczyna od scharakteryzowania specyfiki pozycji kobiet wewnątrz kurdyjskich ruchów niepodległościowych, najpierw w wymiarze historycznym, a następnie ideologicznym. Przedstawia zarys demokratycznego konfederalizmu, teorii politycznej autorstwa Abdullaha Öcalana, która uznawana jest za myśl przewodnią przez liczne ugrupowania kurdyjskie, w tym te na terenie północno-wschodniej Syrii. W szczególności skupia się na wątkach feministycznych tej teorii oraz jej wpływie na kształtowanie się DAANES. Analizuje realia regionu w aspekcie militarnym, na podstawie aktywności członkiń Kobięcych Jednostek Obrony (YPJ) oraz w wymiarze instytucjonalnym, biorąc pod uwagę lokalne inicjatywy społeczne i samorządowe. Artykuł zamykają krótka analiza i podsumowanie.

SŁOWA KLUCZOWE: Rożawa, feminizm kurdyjski, autonomia kurdyjska, demokratyczny konfederalizm, społeczeństwo obywatelskie

ABSTRACT

The aim of this work is to analyse the role of women in the Democratic Autonomous Administration of North and East Syria (DAANES), inhabited by a significant Kurdish majority. The author begins by characterising the specific status of women within Kurdish independence movements, first in historical and then in ideological aspects. She presents an outline of democratic confederalism, a political concept developed by Abdullah Öcalan, which is considered the guiding principle by numerous Kurdish groups and is currently being implemented in north-east Syria. In particular, she focuses on its feminist aspect and its impact on the development of DAANES. She analyses the situation in the region from a military perspective, based on members of the Women's Protection Units (YPJ) and at an institutional level, considering several different local government and social initiatives. The article concludes with a brief analysis and conclusions.

KEY WORDS: Rojava, Kurdish feminism, Kurdish autonomy, democratic confederalism, civil society

Wstęp

Pozycja społeczna kobiet na Bliskim Wschodzie jest złożonym zagadnieniem, kształtowanym przez nakładające się uwarunkowania geopolityczne, historyczne, kulturowe i religijne, które od lat analizuje literatura przedmiotu. Region ten charakteryzuje znaczenie islamu, wewnątrz którego występują znaczne różnice ideologiczne na temat ról płciowych w zależności od nurtu religijnego. Często jednak za główną sferę działania kobiety uważany jest dom, a mężczyzny – świat zewnętrzny¹. To z kolei bezpośrednio przekłada się na rozumienie ról płciowych w lokalnych społeczeństwach, co znajduje odzwierciedlenie także w strukturach politycznych regionu. Według statystyk World Bank Group w 2024 roku na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej kobiety zajmowały 17,2% miejsc w parlamentach krajowych wobec średniej światowej wynoszącej 27%². W wielu państwach regionu możliwość podjęcia aktywności politycznej jest znacznie utrudniona z powodu konfliktów zbrojnych lub działań grup paramilitarnych i terrorystycznych. Kobiety doświadczają wojny na wiele sposobów powiązanych z ich płcią. Przykładem tego są Syryjki, które w wyniku zapoczątkowanej w 2011 roku wojny domowej i późniejszej działalności Państwa Islamskiego masowo stały się ofiarami przemocy, gwałtów oraz niewolnictwa seksualnego³.

W konsekwencji we współczesnych analizach naukowych oraz w debacie publicznej na temat sytuacji kobiet na Bliskim Wschodzie dominują analizy koncentrujące się na przemocy, wykluczeniu politycznym oraz innych formach dyskryminacji. Jednocześnie w centrum pogrążonej w wojnie Syrii wykształcił się przykład zarówno ideologicznej, jak i instytucjonalnej emancypacji kobiet. Są nim

Kurdyjki wewnątrz Autonomicznej Administracji Północnej i Wschodniej Syrii (kurd. *Rêveberiya Xweser Demokratîk a Bakur û Rojhilatê Sûriyeyê*, w skrócie AANES lub DAANES⁴, często określanej też tradycyjną kurdyjską nazwą Rożawa), gdzie rozwinął się alternatywny do państwa narodowego demokratyczny model samorządowy. Przedmiotem niniejszego artykułu jest krótkie przedstawienie tego systemu oraz wkładu kobiet w jego funkcjonowanie. W tym celu przeprowadzono analizę tekstów naukowych, publikacji medialnych oraz oficjalnych komunikatów instytucji DAANES. Artykuł zaczyna się omówieniem historycznych uwarunkowań funkcjonowania regionu, a następnie przedstawia analizę działań podejmowanych przez kobiety w wymiarze militarnym, politycznym oraz ekonomicznym.

Podłoże historyczne i ideologiczne

Kluczowe dla analizy funkcjonowania DAANES jest zrozumienie specyfiki sytuacji, w której znajdują się Kurdyjki. Ludność kurdyjska od lat nieustannie funkcjonuje w stanie ciągłego zagrożenia, spowodowanego zarówno trudnymi warunkami geograficznymi, jak i konfliktami zbrojnymi. Sprawił on, że kobiety wewnątrz tej grupy naturalnie przyjmowały funkcje społeczne uważane za tradycyjnie męskie. Nie było to rzadkością, aby kobiety walczyły, a nawet dowodziły w walce. Przykładem tego może być między innymi postać Kary Fatimy Khanum, przywódczyni plemiennej z Marasz (kurd. *Mereş*), która dowodziła oddziałem kawalerii podczas wojny krymskiej⁵. Kurdyjki, chociaż żyły wewnątrz patriarchalnego społeczeństwa, historycznie cieszyły się większą wolnością niż wiele swoich sąsiadek – nie

- 1 S. Saleh, *Women in Islam: Their Role in Religious and Traditional Culture*, „International Journal of Sociology of the Family” 1972, nr 2, s. 193–195, [online] <http://www.jstor.org/stable/23027065> [dostęp: 12.02.2026].
- 2 *Proportion of Seats Held by Women in National Parliaments (%)*, World Bank Group Gender Data Portal, [online] https://genderdata.worldbank.org/en/indicator/sg-gen-parl-zs?view=trend&geos=WLD_MEA [dostęp: 15.03.2026].
- 3 B. Kowalska, I. Hajdarowicz, *Kobiety i wojna. Genderowy wymiar konfliktu syryjskiego*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 3, s. 207–231.
- 4 *Rojava Amends Its Charter, Adds ‘Democratic’ to Administration’s Name*, [online] <https://www.rudaw.net/english/middleeast/syria/13122023> [dostęp: 21.04.2025].
- 5 O. Bengio, *Game Changers: Kurdish Women in Peace and War*, „Middle East Journal” 2016, nr 1, [online] <http://www.jstor.org/stable/43698618> [dostęp: 02.05.2025].

były zmuszane do zakrywania włosów, mogły nosić kolorowe sukienki i tańczyć razem z mężczyznami⁶.

Kurdyjskie dążenia narodowowyzwoleńcze zaczęły intensyfikować się, kiedy w 1978 roku w Turcji grupa studentów zainspirowanych ideologią marksistowską założyła Partię Pracujących Kurdystanu (kurd. *Partiya Karkerên Kurdistanê*, w skrócie PKK). Na początku swojej działalności organizacja dążyła do zjednoczenia czterech części Kurdystanu (Turcji, Syrii, Iraku oraz Iranu) poprzez walkę partyzancką. Z upływem czasu PKK przechodziło jednak transformacje ideologiczno-organizacyjne, których kluczowym pomysłodawcą był jeden z jej ojców założycieli – Abdullah Öcalan⁷. Po aresztowaniu przez władze tureckie i pod wpływem teoretyków politycznych, takich jak Amerykanin Murray Bookchin, Öcalan znacznie złagodził ideologiczne podstawy kurdyjskiego ruchu wyzwolenieckiego, tworząc demokratyczny konfederalizm. System ten postuluje rozwiązanie problemu kurdyjskiego poprzez ustanowienie otwartych dla wszystkich Kurdów struktur federalnych w czterech częściach Kurdystanu. Jest wymierzony w koncepcję państwa narodowego i opiera się na idei wyzwolenia kobiet, zasadach demokracji bezpośredniej, wielokulturowości, samorządności i ekologii⁸. Demokratyczny konfederalizm nadaje obywatelstwu nowe znaczenie, oddzielając je od procedur administracyjnych czy instytucjonalnych czynności, takich jak głosowanie. Polega on na dowolnej, aktywnej realizacji woli politycznej przez świadomą samoorganizację⁹.

Öcalan stawia kobiety w centrum tej filozofii politycznej, tworząc żyneologię (kurd. *jineoloji*), która realizuje emancypację kobiet w sposób odmienny od feminizmu świata zachodniego. Na Zachodzie

feminizm postrzegany jest w większości jako odrębny od głównego nurtu politycznego ruch społeczny, dążący do uzyskania równości płci. Żyneologia natomiast uznaje wyzwolenie kobiet za fundamentalny aspekt życia publicznego, kluczowy dla trwałego ustanowienia demokratycznej wspólnoty, co podkreśla Öcalan: „poziom wolności i równości kobiet determinuje wolność i równość we wszystkich częściach społeczeństwa”¹⁰. Ten nurt feminizmu nie próbuje więc „rozbić szklanego sufitu”, a zbudować zupełnie nową rzeczywistość, w której sufit ten w ogóle nie istnieje.

Kobiece Jednostki Obrony jako urzeczywistnienie żyneologii na poziomie militarnym

W tak niepewnym klimacie politycznym, w którym funkcjonują Kurdowie, aby móc rozwijać idee demokratycznego konfederalizmu oraz żyneologii, priorytetem jest zapewnienie ludności bezpieczeństwa. W Syrii, szczególnie po przejęciu władzy przez partię Baas (arab. *ḥizb al-Baʿṯ*) w 1963 roku, realizacja panarabistycznej ideologii tego ugrupowania wiązała się ze wzrostem nacisku na ujednolicenie kraju oraz z polityczną, kulturową i instytucjonalną dyskryminacją mniejszości etnicznych¹¹. Kurdowie jako najlicniejsza mniejszość w Syrii doświadczali systemowej opresji, czego przykładem było zjawisko arbitralnego odbierania im obywatelstw, które doprowadziło do kryzysu bezpieczeństwa¹². Do eskalacji konfliktu doszło w 2004 roku, kiedy w północno-wschodniej Syrii wybuchła seria zamieszek. Rozpoczęły się one podczas meczu piłki

6 Tamże.

7 F. Jomma, K. Tillo, *Powstanie, rozwój i ewolucja działalności Partii Pracujących Kurdystanu*, „Zeszyty Naukowe Acta Politica” 2014, nr 27, s. 123–138.

8 A. Öcalan, *The Political Thought of Abdullah Öcalan: Kurdistan, Woman's Revolution and Democratic Confederalism*, London 2017, [online] <https://doi.org/10.2307/j.ctt1n7qkks> [dostęp: 02.05.2025].

9 D. Dirik, *Stateless Citizenship: 'Radical Democracy as Consciousness-Raising' in the Rojava Revolution*, „Identities” 2022, nr 1, s. 27–44, [online] <https://doi.org/10.1080/1070289X.2021.1970978> [dostęp: 15.03.2026].

10 Tamże; tłum. własne.

11 *Group Denial: Repression of Kurdish Political and Cultural Rights in Syria*, Human Rights Watch, [online] <https://www.hrw.org/report/2009/11/26/group-denial/repression-kurdish-political-and-cultural-rights-syria> [dostęp: 02.05.2025].

12 *Syria: The Silenced Kurds*, Human Rights Watch, [online] <https://www.hrw.org/report/1996/10/01/syria-silenced-kurds> [dostęp: 05.04.2025].

nożnej w Al-Kamisli, gdy kibice arabskiej drużyny z Dajr az-Zaur zaczęli wykrzykiwać w kierunku kibiców lokalnej drużyny hasła antykurdyjskie. Podczas starcia pomiędzy kibicami stronę arabską wsparły lokalne siły zbrojne, co doprowadziło do śmierci 12 osób, serii protestów w całym regionie oraz brutalnych prób ich stłumienia¹³. Wydarzenia te przyspieszyły proces samoorganizacji Kurdów, początkowo na poziomie lokalnych organizacji podziemnych. Znaczną ich część stanowiły kobiety, którym groziły mniej surowe kary niż mężczyznom¹⁴.

Ostatecznym impulsem dla młodych Kurdów stały się wydarzenia Arabskiej Wiosny. W wyniku trwających od 2011 roku rozruchów sprzeciwiających się autorytarnym rządowi Baszszara al-Asada, koalicja kurdyjskich ugrupowań pod przywództwem Partii Unii Demokratycznej (kurd. *Partiya Yekîtiya Demokrat* – PYD) przejęła kontrolę nad zamieszkiwanym głównie przez ludność kurdyjską terenem północno-wschodniej Syrii¹⁵. Udało się to dzięki skrzydłu militarnemu PYD – oficjalnie założonym w 2011 roku Ludowym Jednostkom Obrony (kurd. *Yekîneyên Parastina Gel* – YPG)¹⁶. W 2013 roku, wraz ze wzrostem liczby kobiet zgłaszających się do YPG, Kurdyjki postanowiły utworzyć własną organizację zbrojną złożoną w całości z kobiet – Kobiecte Jednostki Obrony (kurd. *Yekîneyên Parastina Jin* – YPJ)¹⁷. Chociaż brakuje oficjalnych danych na ten temat, szacuje się, że około 30–40% osób walczących na terenach całego Kurdystanu to kobiety¹⁸.

Kobiecte Jednostki Obrony prędko rozpoczęły działania zbrojne w związku z rozwojem działalności Państwa Islamskiego (PI) na terenach Syrii i Iraku. Między innymi wraz z bojownikami YPG

przeprowadziły operację ratunkową ludności jezydzkiej. Odkąd w 2014 roku PI przejęło tereny Sindżaru, rozpoczęło masowe mordy, gwałty i przymusową konwersję na islam mieszkających tam Jezydów. Uciekając przed Państwem Islamskim, tysiące osób zostało pozbawionych dostępu do jedzenia, wody i pomocy medycznej na górze Sindżar. Siły YPJ i YPG zorganizowały i ochraniały korytarz humanitarny, dzięki któremu na tereny Syrii udało się uciec około 35 tysiącom osób¹⁹.

Bojowniczki YPJ stały się najbardziej rozpoznawalne dzięki udziałowi w trwającym od 2014 roku oblężeniu Kobane. PI skierowało do miasta liczne oddziały bojowe, jako iż jego przejęcie oznaczałoby również kontrolę nad pobliskimi kurdyjskimi obszarami oraz nad całą granicą syryjsko-turecką²⁰. W relacjach dotyczących walk wskazuje się, że nawet doświadczeni bojownicy przypisywali starciom z kobietami szczególne znaczenie religijne, wierząc, że śmierć z ich rąk uniemożliwia wstąpienie do raju. Z tego powodu w walce z nimi członkinie YPJ wydawały z siebie okrzyki bojowe, aby ci usłyszeli ich głosy²¹. Symbolem ruchu oporu Kobane stała się Arin Mirkan, bojowniczka YPJ, która w październiku 2014 roku, w obliczu pogarszającej się sytuacji na froncie, wywołanej brakami broni przeciwpancernej, zatrzymała czołg, przeprowadzając samobójczy atak przy użyciu granatów ręcznych²².

Położenie miasta tuż przy granicy z Turcją umożliwiałoby dziennikarzom stałe monitorowanie sytuacji. Wkrótce świat obiegły fotografie młodych dziewczyn z długimi warkoczami, chustkami w kwiaty i karabinami AK-47. Kobiety z Kobane stały się w zachodnich mediach symbolem walki „dobra” ze „złem”

13 M. Knapp, A. Flach, E. Ayboğa, *Revolution in Rojava: Democratic Autonomy and Women's Liberation in Syrian Kurdistan*, London 2016, s. 47–49, [online] <https://doi.org/10.2307/j.ctt1gk07zg> [dostęp: 5.04.2025].

14 Tamże.

15 T. Schmidinger, M. Schiffmann, *Rojava: Revolution, War and the Future of Syria's Kurds*, London 2018, s. 86–100, [online] <https://doi.org/10.2307/j.ctv1qv2bm.20> [dostęp: 3.05.2025].

16 M. Knapp, A. Flach, E. Ayboğa, dz. cyt., s. 54–60.

17 Strona internetowa Ludowych Jednostek Obrony, [online] <https://ypgrojava.org/about-us> [dostęp: 2.05.2025].

18 S. Lazarus, S. Hamad, *Women. Life. Freedom. Female Fighters of Kurdistan*, [online] <https://edition.cnn.com/2019/01/27/homepage2/kurdish-female-fighters/index.html> [dostęp: 2.05.2025].

19 T. Shelton, 'If It Wasn't for the Kurdish Fighters, We Would Have Died Up There', [online] <https://theworld.org/stories/2016/07/30/if-it-wasn-t-kurdish-fighters-we-would-have-died-there> [dostęp: 1.05.2025].

20 G.T. Lemmon, *Za wolność moich siostr. Walka o nasze jutro*, Kraków 2023, s. 97–122.

21 M. Knapp, A. Flach, E. Ayboğa, dz. cyt., s. 143.

22 Tamże, s. 138.

i nowej roli kobiet na Bliskim Wschodzie²³. We wrześniu 2014 roku w walkę o miasto zaangażowała się prowadzona przez USA międzynarodowa koalicja zbrojna, która od sierpnia tego roku przeprowadzała ataki na cele PI w Iraku. Wraz z jej wsparciem powietrznym, wywiadowczym i zaopatrzeniowym, a także dzięki ochotnikom z PKK, Wolnej Armii Syrii oraz irackiego Regionu Kurdystanu, w 2015 roku siły PI zostały wyparte z Kobane²⁴. W centrum miasta postawiono pomnik przedstawiający wojowniczkę ze skrzydłami, mający na celu upamiętnienie poświęcenia Arin Mirkan i wszystkich innych członków YPJ²⁵.

Po nawiązaniu współpracy ze Stanami Zjednoczonymi, nacisk ze strony Waszyngtonu spowodował proces integracji instytucji reprezentujących wszystkie grupy społeczno-kulturowo-etniczne zamieszkujące północno-wschodnią Syrię. W październiku 2015 roku powstały Syryjskie Siły Demokratyczne (kurd. *Hêzên Sûriya Demokratîk*, najbardziej znane pod angielską nazwą *Syrian Democratic Forces* – SDF), w których walczą Kurdowie, Arabowie, Asyryjczycy, Jezydzi oraz Turkmeni²⁶. Kobiace Jednostki Obrony są jedną z grup założycielskich SDF i funkcjonują w ich szeregach do dzisiaj, walcząc o zapewnienie bezpieczeństwa DAANES²⁷. Jednostki YPJ przyczyniły się do pokonania PI, biorąc aktywny udział w wyzwoleniu miast takich jak Manbidż i Rakka (samozwańcza stolica Państwa

Islamskiego). Nie miały jednak szansy złożyć broni, gdyż 9 października 2019 roku Turcja rozpoczęła wymierzoną w północno-wschodnią Syrię ofensywę „Pokojowa Wiosna”. Walki sił kurdyjskich z tureckimi w regionie nadal trwają²⁸.

Autonomiczna Administracja Północnej i Wschodniej Syrii jako urzeczywistnienie żyneologii na poziomie instytucjonalnym

Podstawy prawne funkcjonowania regionu najpierw scharakteryzował uchwalony w 2014 roku akt prawny zwany Umową Społeczną (kurd. *Peymana Civakî*). Określał on trzy kurdyjskie regiony: Afrin, Dżazirę i Kobane, jako autonomiczną, lecz integralną część państwa syryjskiego, zarządzaną w oparciu o zasady równości oraz zrównoważonego rozwoju środowiska²⁹. Wojna z Państwem Islamskim zapoczątkowała wieloetapowe zmiany polityczne, których kluczowym elementem było zastąpienie w 2018 roku nazwy Rożawa bardziej inkluzywnym terminem: Autonomiczna Administracja Północnej i Wschodniej Syrii (kurd. *Rêveberiya Xweser a Bakur û Rojhilatê Sûriyê*)³⁰. Zwieńczeniem przemian było wydanie w 2023 roku nowej wersji Umowy Społecznej, której projekt przygotowywał komitet złożony w połowie z kobiet³¹.

23 Tamże, s. 133.

24 B. Roggio, C. Weiss, *Islamic State is Forced from Kobane*, [online] https://www.longwarjournal.org/archives/2015/01/islamic_state_defeat.php [dostęp: 2.05.2025].

25 ‘The Resistance in Kobanê Turned into a Global Solidarity’, [online] <https://jinhaagency.com/en/actual/the-resistance-in-kobane-turned-into-a-global-solidarity-34084> [dostęp: 2.05.2025].

26 A.A. Holmes, *SDF’s Arab Majority Rank Turkey as the Biggest Threat to NE Syria. Survey Data on America’s Partner Forces*, [online] <https://www.wilsoncenter.org/publication/sdfs-arab-majority-rank-turkey-the-biggest-threat-to-ne-syria-survey-data-americas> [dostęp: 23.04.2025].

27 *10 years of YPJ: The History and Role of the Women’s Defense Units in North and East Syria and Beyond*, YPJ Information & Documentation Office, [online] <https://ypj-info.org/wp-content/uploads/Ten-Years-of-YPJ4.pdf> [dostęp: 20.04.2025].

28 J. Gol, ‘We Are Still at War’: Syria’s Kurds Battle Turkey Months After Assad’s Fall, [online] <https://bbc.com/news/articles/c4g0w0x28yx0> [dostęp: 2.05.2025].

29 *Charter of the Social Contract*, [online] <https://www.peaceinkurdistancampaign.com/charter-of-the-social-contract/> [dostęp: 20.04.2025].

30 G. Aftandilian, *Syria’s Fragile Integration: The SDF Joins the Army but Autonomy Remains Elusive*, [online] <https://arabcenterdc.org/resource/syrias-fragile-integration-the-sdf-joins-the-army-but-autonomy-remains-elusive/> [dostęp: 15.02.2026].

31 *DAANES’ Social Contract 2023 Edition*, tłum. własne, [online] <https://rojavainformationcenter.org/2023/12/aanes-social-contract-2023-edition/> [dostęp: 20.04.2025].

Umowa Społeczna pełni rolę ustawy zasadniczej, nadaje więc charakter systemu prawnego, instytucjonalnego i politycznego na obszarze, który reguluje. Dlatego ważne jest, jak duży nacisk kładzie ona na równouprawnienie kobiet. Ilustruje to fakt, że w oficjalnej anglojęzycznej wersji dokumentu, słowo „kobiety” (ang. *women*) pada aż 75 razy. Już w preambule czytamy: „Rewolucja społeczna, osiągnięta w Północnej i Wschodniej Syrii pod przywództwem kobiet, utorowała drogę dla intelektualnego i społecznego renesansu, a kobiety stały się fundamentalnym filarem naszego systemu demokratycznego”³². Umowa Społeczna gwarantuje także równość płci, wolność i przestrzeganie praw kobiet w społeczeństwie (art. 25), wolność woli kobiet w rodzinie, która ma opierać się na zasadzie wspólnego i równego życia (art. 26), karalność wszelkiego rodzaju przemocy wobec kobiet, ich wykorzystywania oraz dyskryminowania (art. 50), prawo do równego uczestnictwa we wszystkich dziedzinach życia (art. 51) oraz rozwój gospodarki wspólnotowej dla kobiet w celu eliminacji ich uprzedmiotowienia i wyzysku (art. 19)³³.

Żyweologia manifestuje się nie tylko w ogólnych postanowieniach. Na każdym poziomie systemu regionalnego DAANES, zarówno w najmniejszych gminach, jak i w największych kantonach, ma swoją reprezentację Rada Kobiet (kurd. *Meclisa Jinan*), która opracowuje politykę, prawo i plany strategiczne dotyczące kobiet oraz działa na rzecz ich edukacji³⁴. Podstawą funkcjonowania DAANES jest także system „współprzewodniczenia” (kurd. *hevserok*), w którym stanowiska kierownicze

wszystkich instytucji (poza strukturami kobiecymi) są sprawowane jednocześnie przez jednego mężczyznę i jedną kobietę³⁵. System ten wykształcił się w ramach działalności partii prokurdyjskich w Turcji³⁶, a obecnie jest nieodłączną, wpisaną w Umowę Społeczną częścią Północnej i Wschodniej Syrii, razem z parytetem obu płci ustalonym na 40%. Co najważniejsze, udział kobiet w życiu politycznym nie jest tylko założeniem teoretycznym, gdyż według badań dr Amy Austin Holmes w 2023 roku kobiety stanowiły 52,6% wszystkich pracowników cywilnych DAANES³⁷.

Charakterystycznym aspektem systemu demokratycznego konfederalizmu w Północnej i Wschodniej Syrii jest bardzo wysoki poziom samoorganizacji społeczeństwa. W 2005 roku, na fali poruszenia społecznego po rozruchach w Al-Kamiszli, założono Yêkitiya Star. Organizacja ta działała w konspiracji, dążąc do zrzeszania Syryjek i kształtowania ich świadomości politycznej. Z czasem przekształciła się ona w funkcjonującą w całej Syrii organizację Kongra Star³⁸. Wspiera ona szeroki zakres inicjatyw, na przykład powstawanie spółdzielni³⁹. Działają one w wielu gałęziach przemysłu, stanowiąc alternatywę dla klasycznego modelu kapitalistycznego⁴⁰. W 2018 roku w mieście Malikijja (inaczej zwanym Derik) Kongra Star współorganizowało otwarcie targu prowadzonego w całości przez kobiety, aby lokalne mieszkanki nie musiały sprzedawać produkowanych przez siebie produktów na poboczach dróg. Jak skomentowała Najme Suleiman, zarządczyni targu, celem tego przedsięwzięcia nie jest zysk ekonomiczny, ale

32 Tamże; tłum. własne.

33 Tamże; tłum. własne.

34 Tamże.

35 Leyla Ahmed, Co-Chair of Kobane Canton: “We Have Imagined, Created and Designed an Alternative Life in True Democracy”, [online] <https://womendefendrojava.net/en/2020/06/15/leyla-ahmed-co-chair-of-kobane-canton-we-have-imagined-created-and-designed-an-alternative-life-in-true-democracy/> [dostęp: 3.05.2025].

36 A.A. Holmes, *The Women’s Revolution in Rojava and Beyond*, w: *Statelet of Survivors: The Making of a Semi-Autonomous Region in Northeast Syria*, New York 2024, [online] <https://doi.org/10.1093/oso/9780197621035.003.0005> [dostęp: 23.04.2025].

37 Tamże, s. 122.

38 Strona internetowa organizacji Kongra Star, [online] <https://kongra-star.org/eng/about-us/> [dostęp 22.04.2025].

39 Spółdzielnie to lokalne, demokratycznie zarządzane przedsiębiorstwa, mające na celu zapewnienie lokalnej społeczności przystępnych cenowo produktów, a kobietom niezależności ekonomicznej w postaci zatrudnienia – przyp. autorki.

40 H. Azeez, *Women’s Co-Operatives: a Glimpse into Rojava’s Economic Model*, [online] <https://mesopotamia.coop/womens-cooperatives-a-glimpse-into-rojavas-economic-model/> [dostęp: 23.04.2025].

przywrócenie mocno nadszarpniętych przez wojnę więzi społecznych pomiędzy kobietami⁴¹.

Ruch kobiet w Syrii angażuje się również w działania w wymiarze społecznym. Jednym z najbardziej rozwiniętych projektów Kongra Star jest sieć Domów Kobiet (kurd. *Mala Jin*), które stanowią przestrzeń dla osób borykających się z problemami rodzinnymi. Pierwszy dom został otwarty w 2011 roku w Al-Kamisli, a według raportu Kongra Star w 2021 roku funkcjonowało ich 66⁴². *Mala Jin* skupiają się na rozwiązywaniu problemów dotyczących przemocy domowej, małżeństw dzieci, poligamii, rozwodów, alimentów i przymusowych małżeństw. Działalność ta ma kluczowe znaczenie, biorąc pod uwagę, że odbywa się w regionie wyniszczonym przez liczne konflikty zbrojne i rewolucje, które pozostawiły za sobą traumę, pogrążone w żałobie rodziny oraz wzrost przemocy wobec kobiet. Chociaż inicjatywa ta jest najbardziej znana z usług mediacyjnych, prowadzi także programy edukacyjne oraz schroniska dla ofiar przemocy – Domy Obrony Kobiet (kurd. *Mala Parastina Jinê*)⁴³.

Zakończenie

Autonomiczna Administracja Północnej i Wschodniej Syrii, podobnie jak każdy inny system polityczny, może być przedmiotem krytycznej analizy i dyskusji na wielu płaszczyznach. Część ekspertów zwraca uwagę, iż niesprzyjający klimat polityczny sprawił, że DAANES w rzeczywistości funkcjonuje jako połączenie wielu struktur. W północno-wschodniej Syrii nakładają się na siebie instytucje

rządu centralnego oraz samorządu lokalnego, które działają w oparciu o odmienne, a niekiedy nawet sprzeczne podejścia do zarządzania zbiorowościami politycznymi⁴⁴. Niemniej jednak DAANES pozostaje ważnym, rzeczywistym przykładem niezachodniego projektu politycznego opartego na demokratycznej partycypacji, który zasługuje na to, aby być szeroko analizowanym w literaturze, zwłaszcza biorąc pod uwagę wkład kobiet w to przedsięwzięcie. Choć demokratyczny konfederalizm, na którym administracja regionu opiera swoje działanie, został opracowany przez mężczyznę, realizacja tego systemu w praktyce opiera się na zaangażowaniu kobiet. Kurdyjki są aktywną częścią swojego społeczeństwa obywatelskiego, od instytucji politycznych i społecznych, przez inicjatywy gospodarcze, aż po siły zbrojne. Reprezentują niepospolity, w szczególności zważywszy na uwarunkowania regionalne, poziom zaangażowania społecznego.

Przyszłość DAANES pozostaje jednak niepewna, w szczególności po upadku rządów Baszszara al-Asada w grudniu 2024 roku i przejściu władzy przez Ahmada Szarę. Mimo rozpoczęcia negocjacji między nowymi władzami syryjskimi a siłami kurdyjskimi oraz formalnego uznania społeczności kurdyjskiej za integralną część państwa, władze w Damaszku pozostają niechętne wobec znaczącej autonomii kurdyjskiej. Proces konsolidacji Syrii przebiega w warunkach napięć i okresowych starć zbrojnych⁴⁵. W obliczu tych wyzwań nie wiadomo, czy dorobek społeczno-polityczny Kurdów, w tym rozwijany przez kobiety model uczestnictwa politycznego, znajdzie trwałe miejsce w kształtującym się nowym porządku państwowym.

41 F. Ehme, H. Shekhani, *Putting Men in Stiff Competition, All-Women-Staff Market Opens in Syrian Kurdistan*, [online] <https://www.kurdistan24.net/en/story/376046/VIDEO:-Putting-men-in-stiff-competition,-all-women-staff-market-opens-in-Syrian-Kurdistan> [dostęp: 23.04.2025].

42 *Mala Jin. Empowering Women. Strengthening Society*, Kongra Star, [online] <https://womendefendrojava.net/wp-content/uploads/2022/02/MALA-JIn-EN-1.pdf> [dostęp: 22.03.2025].

43 Tamże.

44 M. Skupiński, *Women, Environmental Activism, and Stateless Citizenship in Post-state North-East Syria*, w: W. Hamelink i in., *Enacting Citizenship. Kurdish Women's Resilience, Activism and Creativity*, Cham 2025, [online] <https://doi.org/10.1007/978-3-031-83537-7> [dostęp: 15.03.2026].

45 C. Lister, *Integration or Conflict in Northeastern Syria? Ten Key Points to Consider*, [online] <https://mei.edu/publication/integration-or-conflict-in-northeastern-syria-ten-key-points-to-consider/> [dostęp: 12.02.2026].

BIBLIOGRAFIA

- The Resistance in Kobanê Turned into a Global Solidarity*, [online] <https://jinhaagency.com/en/actual/the-resistance-in-kobane-turned-into-a-global-solidarity-34084> [dostęp: 2.05.2025].
- 10 years of YPJ: The History and Role of the Women's Defense Units in North and East Syria and Beyond*, YPJ Information & Documentation Office, [online] <https://ypj-info.org/wp-content/uploads/Ten-Years-of-YPJ4.pdf> [dostęp: 20.04.2025].
- Aftandilian G., *Syria's Fragile Integration: The SDF Joins the Army but Autonomy Remains Elusive*, [online] <https://arabcenterdc.org/resource/syrias-fragile-integration-the-sdf-joins-the-army-but-autonomy-remains-elusive/> [dostęp: 15.02.2026].
- Azeez H., *Women's Co-Operatives: A Glimpse into Rojava's Economic Model*, [online] <https://mesopotamia.coop/womens-cooperatives-a-glimpse-into-rojavas-economic-model/> [dostęp: 23.04.2025].
- Bengio O., *Game Changers: Kurdish Women in Peace and War*, „Middle East Journal” 2016, nr 1, [online] <http://www.jstor.org/stable/43698618> [dostęp: 2.05.2025].
- Błaszczuk C., *Jineology: Kurdish “feminism” in the Doctrine of Democratic Confederatism and the Political System of the Democratic Federation of Northern Syria (Rojava)*, „Studia Iuridica” 2021, nr 90, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1054937> [dostęp: 2.05.2025].
- Charter of the Social Contract*, [online] <https://www.peaceinkurdistancampaign.com/charter-of-the-social-contract/> [dostęp: 20.04.2025].
- DAANES' Social Contract 2023 Edition*, [online] <https://rojavainformation-center.org/2023/12/aanes-social-contract-2023-edition/> [dostęp: 20.04.2025].
- Dirik, D., *Stateless citizenship: ‘radical democracy as consciousness-raising’ in the Rojava revolution*, „Identities” 2022, nr 1, [online] <https://doi.org/10.1080/1070289X.2021.1970978> [dostęp: 15.03.2026].
- Ehme F., Shekhani H., *Putting Men in Stiff Competition, All-Women-Staff Market Opens in Syrian Kurdistan*, [online] <https://www.kurdistan24.net/en/story/376046/VIDEO:-Putting-men-in-stiff-competition,-all-women-staff-market-opens-in-Syrian-Kurdistan> [dostęp: 23.04.2025].
- Gol J., *‘We Are Still At War’: Syria's Kurds Battle Turkey Months After Assad's Fall*, [online] <https://bbc.com/news/articles/c4g0w0x28yxo> [dostęp: 2.05.2025].
- Group Denial: Repression of Kurdish Political and Cultural Rights in Syria*, Human Rights Watch, [online] <https://www.hrw.org/report/2009/11/26/group-denial/repression-kurdish-political-and-cultural-rights-syria> [dostęp: 2.05.2025].
- Holmes A.A., *SDF's Arab Majority Rank Turkey as the Biggest Threat to NE Syria. Survey Data on America's Partner Forces*, Wilson Center, [online] <https://www.wilsoncenter.org/publication/sdfs-arab-majority-rank-turkey-the-biggest-threat-to-ne-syria-survey-data-americas> [dostęp: 23.04.2025].

- Holmes A.A., *The Women's Revolution in Rojava and Beyond w: Statelet of Survivors: The Making of a Semi-Autonomous Region in Northeast Syria*, New York 2024, [online] <https://doi.org/10.1093/oso/9780197621035.003.0005> [dostęp: 23.04.2025].
- Jomma F., Tillo K., *Powstanie, rozwój i ewolucja działalności Partii Pracujących Kurdystanu*, „Zeszyty Naukowe Acta Politica” 2014, nr 27.
- Knapp M., Flach A., Ayboğa E., *Revolution in Rojava: Democratic Autonomy and Women's Liberation in Syrian Kurdistan*, London 2016, [online] <https://doi.org/10.2307/j.ctt1gk07zg> [dostęp: 5.04.2025].
- Kowalska B., Hajdarowicz I., *Kobiety i wojna. Genderowy wymiar konfliktu syryjskiego*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 3.
- Lazarus S., Hamad S., *Women. Life. Freedom. Female fighters of Kurdistan*, [online] <https://edition.cnn.com/2019/01/27/homepage2/kurdish-female-fighters/index.html> [dostęp: 2.05.2025].
- Lemmon G.T., *Za wolność moich sióstr. Walka o nasze jutro*, Kraków 2023.
- Leyla Ahmed, Co-Chair of Kobane Canton: “We Have Imagined, Created and Designed an Alternative Life in True Democracy”, [online] <https://womendefendrojava.net/en/2020/06/15/leyla-ahmed-co-chair-of-kobane-canton-we-have-imagined-created-and-designed-an-alternative-life-in-true-democracy/> [dostęp: 03.05.2025].
- Lister, C., *Integration or Conflict in Northeastern Syria? Ten Key Points to Consider*, [online] <https://mei.edu/publication/integration-or-conflict-in-northeastern-syria-ten-key-points-to-consider/> [dostęp: 12.02.2026].
- Mala Jin. *Empowering Women. Strengthening Society*, Kongra Star, [online] <https://womendefendrojava.net/wp-content/uploads/2022/02/MALA-JIn-EN-1.pdf> [dostęp: 22.03.2025].
- Öcalan A., *The Political Thought of Abdullah Öcalan: Kurdistan, Woman's Revolution and Democratic Confederalism*, London 2017, [online] <https://doi.org/10.2307/j.ctt1n7qkks> [dostęp: 2.05.2025].
- Proportion of seats held by women in national parliaments (%)*, World Bank Group Gender Data Portal, [online] https://genderdata.worldbank.org/en/indicator/sg-gen-parl-zs?view=trend&geos=WLD_MEA [dostęp: 15.03.2026].
- Roggio B., Weiss C., *Islamic State is Forced From Kobane*, [online] https://www.longwarjournal.org/archives/2015/01/islamic_state_defeat.php [dostęp: 02.05.2025].
- Rojava Amends its Charter, Adds 'Democratic' to Administration's Name*, [online] <https://www.rudaw.net/english/middleeast/syria/13122023> [dostęp: 21.04.2025].
- Saleh, S., *Women in Islam: their Role in Religious and Traditional Culture*, „International Journal of Sociology of the Family” 1972, nr 2, [online], <http://www.jstor.org/stable/23027065> [dostęp: 12.02.2026].
- Schmidinger T., Schiffmann M., *Rojava: Revolution, War and the Future of Syria's Kurds*, London 2018, [online] <https://doi.org/10.2307/j.ctv1qv2bm.20> [dostęp: 3.05.2025].
- Shelton T., ‘If It Wasn't for the Kurdish Fighters, We Would Have Died Up There’, [online] <https://theworld.org/stories/2016/07/30/if-it-wasn-t-kurdish-fighters-we-would-have-died-there> [dostęp: 1.05.2025].

Skupiński, M., *Women, Environmental Activism, and Stateless Citizenship in Post-state North-East Syria*, w: W. Hamelink i in., *Enacting Citizenship. Kurdish Women's Resilience, Activism and Creativity*, Cham 2025, [online] <https://doi.org/10.1007/978-3-031-83537-7> [dostęp: 15.03.2026]

Strona internetowa organizacji Kongra Star, [online] <https://kongra-star.org/eng/about-us/> [dostęp 22.04.2025].

Strona internetowa Ludowych Jednostek Obrony, [online] <https://ypgrojava.org/about-us> [dostęp: 5.05.2025].

Strona internetowa Representations of the Democratic Autonomous Administration of North and East Syria in Europe, [online] <https://www.aanes-rep-eu.com/blank-1> [dostęp: 21.04.2025].

Syria: The Silenced Kurds, Human Rights Watch, [online] <https://www.hrw.org/report/1996/10/01/syria-silenced-kurds> [dostęp: 5.04.2025].

Projektowane dla demokracji ludowej? Architektura sejmowa Bohdana Pniewskiego wobec zmieniających się systemów politycznych

STRESZCZENIE:

Artykuł przedstawia historię i znaczenie architektury kompleksu sejmowego przy ul. Wiejskiej w Warszawie, ukazując go jako wyrazistą część dziedzictwa politycznego i kulturowego Polski. Od adaptacji carskiego Instytutu Wychowania Panien po nowoczesną Salę Posiedzeń z 1928 r. autor śledzi rozwój założenia i symbolikę jego form, silnie inspirowanych antykiem. Punkt zwrotny stanowi odbudowa po 1945 r. powierzona Bohdanowi Pniewskiemu, który zamiast monumentalnego gmachu zaprojektował rozczłonkowane, niskie pawilony, świadomie przeciwstawiając się estetyce socrealizmu. W artykule ukazano fascynacje Pniewskiego architekturą Wenecji i Francji, widoczne m.in. w układzie urbanistycznym i charakterystycznej owalnej klatce schodowej inspirowanej Palazzo Contarini i konstrukcjami Augusta Perreta. Autor podkreśla kontrast między demokratyczną wymową architektury a realiami politycznymi okresu stalinowskiego, które ograniczyły pełną realizację wizji projektanta.

SŁOWA KLUCZOWE: architektura Sejmu, Bohdan Pniewski, Wenecja, August Perret, modernizm

ABSTRACT:

The article explores the history and architectural significance of the parliamentary complex on Wiejska Street in Warsaw, presenting it as an essential part of Poland's political and cultural heritage. From the early adaptation of the former Tsarist institute to the modern 1928 Assembly Hall, the text traces the evolution of the site and the symbolism of its forms rooted in classical antiquity. A key moment came after 1945, when Bohdan Pniewski was tasked with rebuilding the complex. Instead of a monumental structure, he designed a series of low, pavilion-like buildings, consciously diverging from the aesthetics of socialist realism. The article highlights Pniewski's inspirations drawn from Venice and France, visible in the urban layout and in the distinctive oval staircase echoing the Palazzo Contarini and the reinforced-concrete experiments of Auguste Perret. It also underscores the tension between the architecture's democratic message and the political reality of Stalinist Poland, which ultimately prevented the full implementation of Pniewski's vision.

KEY WORDS: parliamentary architecture, Bohdan Pniewski, Venice, Auguste Perret, modernism

Budynki sejmowe w Warszawie stanowią tło najważniejszych wydarzeń politycznych w Polsce. Regularnie oglądamy w mediach relacje z ich wnętrza, przede wszystkim z najbardziej znanej przestrzeni – Sali Posiedzeń. Rzadko jednak zastanawiamy się nad architektoniczną wymową całego kompleksu. Tymczasem architektura polskiego parlamentu skrywa bogaty repertuar znaczeń i inspiracji, które – po uważniejszym odczytaniu – okazują się zaskakująco odległe od czasu, w jakim Bohdan Pniewski kreślił pierwsze projekty powojennej odbudowy. Zanim jednak przyjrzymy się tym wpływom i odtworzymy ich źródła, warto na moment przenieść się do początków historii gmachów przy ulicy Wiejskiej.

Początki Sejmu przy ul. Wiejskiej

Żeby zająć się tematem projektów Pniewskiego, trzeba się cofnąć o ponad trzy dekady, a mianowicie do roku 1918. Dopiero co odrodzona Polska pilnie potrzebowała reprezentacyjnych siedzib dla instytucji państwowych – ministerstw, centralnych organów administracji rządowej, ale przede wszystkim dla parlamentu RP¹. W wielu przypadkach² postanowiono zaadaptować gmachy wybudowane za czasów carskich lub jeszcze wcześniejsze, przeprowadzając jedynie niezbędne prace adaptacyjne³. Nie inaczej było w przypadku Sejmu Ustawodawczego. Początkowo rozważano Zamek Królewski, siedzibę warszawskiej Filharmonii oraz Giełdy⁴. Ostatecznie wybrano gmach dawnego Instytutu

Aleksandryjsko-Maryjskiego Wychowania Panien, projektu Antoniego Sulimowskiego i Bolesława Pawła Podczaszyńskiego. Wynikało to z faktu, że ten budynek dysponował salą audytoryjną o odpowiedniej wielkości⁵.

Co istotne, jak wynika ze wspomnień Kazimierza Tołłoczki – jednego z architektów zajmujących się adaptacją budynków na wnętrza sejmowe – poszukiwanie siedziby dla polskiego Sejmu prowadzono z myślą, że będzie to jedynie rozwiązanie tymczasowe⁶. W listopadzie 1918 r. rozpoczęto proces wyboru nowej lokalizacji pod budowę reprezentacyjnego gmachu dla polskiego parlamentu, rozważano m.in. teren dawnych koszar litewskich, znajdujący się między Al. Jana Chrystiana Szucha a ulicami Litewską, Marszałkowską i Nowowiejską.

W 1919 r. ogłoszono konkurs na przebudowę obszaru skarp wiślanej, na której miała powstać reprezentacyjna dzielnica, w tym gmach Sejmu, w rejonie Placu Na Rozdrożu⁷. Koncepcje budowy nowego kompleksu parlamentu podejmowano przez cały okres II RP – proponowano m.in. stworzenie dzielnicy rządowej na Polach Mokotowskich, połączonej ze skarpą wiślaną monumentalną Aleją Sejmową. Żaden z tych projektów nie doczekał się realizacji⁸.

Wybrany gmach Instytutu Aleksandryjsko-Maryjskiego był jednak nieprzystosowany do pełnienia tak istotnej funkcji. Brakowało odpowiedniego zaplecza dla prac komisji oraz innych gremiów Sejmu Ustawodawczego, a także dla całego aparatu administracyjnego. Dodatkowo akustyka sali

- 1 Sprawa była o tyle nagła, że już 28 listopada 1918 r. Naczelnik Państwa Józef Piłsudski wydał Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego (Dz.U. 1918 nr 18 poz. 47), zarządzając je na styczeń kolejnego roku. Do tego czasu należało znaleźć odpowiednią siedzibę dla Sejmu.
- 2 Warto tu chociażby przytoczyć Pałac Saski, w którym ulokowano Sztab Generalny Wojska Polskiego, czy też Pałac Krasińskich przeznaczony na siedzibę Sądu Najwyższego.
- 3 Jako przykład warto tu przytoczyć adaptację Pałacu Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu przy Pl. Bankowym na potrzeby Ministerstwa Skarbu dokonaną pod kierunkiem Mariana Lalewicza, która rozpoczęła się w 1919 r.
- 4 W. Baraniewski, Kazimierz Skórewicz, w: *Architekci Sejmowi Skórewicz, Pniewski, Szczepkowski*, Warszawa 2015, s. 18–19.
- 5 M. Omilanowska. *Pierwsza siedziba Sejmu II Rzeczypospolitej. Addenda et corrigenda*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2021, nr 1, s. 124.
- 6 K. Tołłoczko, *Gmach Sejmu Ustawodawczego*, „Roboty Publiczne” 1919, z. 2, s. 35.
- 7 B. Wierzbicka, *Niezrealizowana dzielnica sejmowa na Ujazdowie*, w: *Skarpa warszawska. Materiały sesji naukowej Warszawa 28–29 maja 1993*, red. taż, Warszawa 1993, s. 78.
- 8 J. Trybuś, *Warszawa niezaistniała. Niezrealizowane projekty urbanistyczne i architektoniczne Warszawy dwudziestolecia międzywojennego*, Łódź 2012, s. 229–344.

Fot. 1. Wnętrze Sali Posiedzeń Sejmu przed 1939 r.

Źródło: NAC – Narodowe Archiwum Cyfrowe, www.nac.gov.pl.

obrad była bardzo zła. Jak wynika z relacji ówczesnych posłów, już w połowie długości pomieszczenia uczestniczący w obradach nie słyszeli przemawiającego z tribuny⁹. Dlatego też praktycznie od razu rozpoczęto prace mające na celu wybudowanie nowego gmachu. Ich zakończenie opóźniła wojna polsko-bolszewicka. Do realizacji projektu powrócono w 1925 r. Na projektanta nowego gmachu wybrano Kazimierza Skórewicza – znanego już wtedy architekta, który zdecydował się na wykorzystanie istniejących gmachów i wybudowanie od zera

reprezentacyjnej Sali Posiedzeń. Przyjęła ona formę półrotundy, otoczonej od zewnątrz rzędem półkolumn. Wnętrze zaprojektowano z surowością, która podkreślała monumentalizm całego założenia. Ściany wewnętrzne zostały obłożone kamieniem, a umieszczone na planie łuku kolumny podtrzymywały masywny, wypełniony kasetonami sufit, z reprezentacyjnym świetlikiem w jego centrum.

Uwagę przykuwają w szczególności kolumny oraz kasetony¹⁰ przywodzące na myśl realizacje architektoniczne z antycznej Grecji i Rzymu –

9 Obrazowo przedstawił to Ignacy Daszyński, mówiąc: „w tej sali sejmowej poseł może głosować nawet nad wnioskiem o wyroku śmierci na siebie, bowiem nic, ale to absolutnie nic nie słyhać, co mówią z tribuny”. Cyt. za: W. Baraniewski, dz. cyt., s. 19.

10 Kaseton – zagłębienie w stropie drewn. [drewnianym] między odcinkami krzyżujących się belek lub utworzone przez wprowadzenie między belki stropowe poprzecznych beleczek lub listew, dzielących przestrzeń międzybelkowe na

Fot. 2. Współczesny widok na zewnątrz Sali Posiedzeń Sejmu. Pomiedzy półkolumnami widoczne są płaskorzeźby autorstwa Jana Szczepkowskiego, znajdujące się w takim samym położeniu również przed 1939 r.

Źródło: Archiwum prywatne autora.

kolebek europejskiej myśli o państwie i demokracji. Elementy te zostały uproszczone, co skutkowało zredukowaniem ich artystycznego wyrazu. Kolumny pozbawiono ozdobnych kapiteli¹¹, a ich trzony kanelury¹². Kasetony również zostały uwspółcześnione. Można by uznać to za efekt podporządkowania się ówczesnie panującej doktrynie architektonicznego modernizmu, jednak moim zdaniem jest to świadome działanie architekta, który pragnął przez takie rozwiązanie artystyczne wyrazić, że w tym

gmachu będą powstawały prawa oparte na podstawowych zasadach stworzonych jeszcze w czasach antycznych na rzymskim Kapitolu i ateńskim Akropolu. Jednak pomimo tak gruntownego zakorzenienia w europejskiej tradycji uchwalane regulacje będą nowoczesne, dopasowane do współczesnego obywatela i odpowiadające jego potrzebom. Później ta wymowa została jeszcze uwydatniona poprzez umieszczenie na rotundzie Sali Posiedzeń od strony zewnętrznej płaskorzeźb autorstwa Jana

wgłębiane pola (tzw. strop kasetonowy) [...] występują powszechnie również w architekturze murowanej, na stropach, sklepieniach, kopułach, podłęczach arkad itd.; wykuwane są w kamieniu lub wyrabiane w stiuku i tynku. Cyt. za: *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 1996, s. 179.

11 Kapitel – górna, wieńcząca część kolumny, pilastra, filara, ukształtowana plast. [plastycznie]. Pełni funkcję konstrukcyjną jako człon pośredniczący między podporą i elementami podpieranymi. Cyt. za: tamże, s. 134.

12 Kanele (żłobki) – pionowe, równoległe do siebie rowki, pokrywające trzony kolumn lub pilastrów w celu nadania im smukłości i lekkości, przede wszystkim w porządkach klas. [klasycznych]. Cyt. za: tamże., s. 459.

Fot. 3. Ruiny gmachu Sejmu w 1946 r.

Źródło: NAC – Narodowe Archiwum Cyfrowe, www.nac.gov.pl.

Szczepkowskiego, których cykl przywodzi na myśl fryzy¹³ antycznych świątyń.

Sejm po raz pierwszy obradował w nowej Sali Posiedzeń 27 marca 1928 r. Architektura gmachu oraz artystyczne wykończenie, w szczególności Sali Obrad, przyciągnęło uwagę opinii publicznej oraz dziennikarzy, którzy m.in. na łamach „Kurier Warszawski”¹⁴ podziwiali wnętrza, ich dobre wyważenie, dekoracyjność, a przede wszystkim wykorzystanie krajowych materiałów (w szczególności kamienia oraz drewna). Po raz ostatni izba niższa parlamentu obradowała w tym wnętrzu już po rozpoczęciu drugiej wojny światowej – 2 września 1939 r. Dwa tygodnie później – 17 września – pociski trafiły gmach przy ulicy Wiejskiej, doprowadzając do pożaru i zawalenia się sufitu Sali Posiedzeń. W wyniku działań wojennych zniszczeniu uległa większość istniejących zabudowań sejmowych (we w miarę dobrym stanie ocalał jedynie Stary Dom Poselski).

Po zakończeniu działań wojennych pojawiła się konieczność odbudowania gmachów i utworzenia na nowo siedziby dla polskiego parlamentu. Właśnie w tym miejscu na scenie pojawia się bohater tego artykułu, czyli Bohdan Pniewski.

Nowy architekt i nowa wizja

Bohdan Pniewski był niewątpliwą gwiazdą przedwojennej oraz powojennej architektury. Na przełomie lat 20. i 30. Pniewski zaczął projektować gmachy użyteczności publicznej, na stałe łącząc część swojej działalności z realizacją reprezentacyjnych budynków na zamówienie instytucji państwowych. Do jego najważniejszych przedwojennych realizacji należą przebudowa Pałacu Brühla na potrzeby Ministerstwa Spraw Zagranicznych czy też gmachy Sądów Grodzkich (tzw. Sądy na Lesznie). W drugiej

¹³ Fryz – pozioma część belkowania w porządkach klas. zawarta między architrawem a gzymsem. Cyt. za: tamże, s. 125.

¹⁴ Zob. Ad. Wr. [Adam Wolmar], *Wnętrze Sali sejmowej*, „Kurier Warszawski” 1928, nr 88, s. 6.

połowie lat trzydziestych Pniewski był u szczytu swojej sławy i kariery. Niestety 1939 r. przyniósł zawieruchę wojenną oraz przerwanie trwających realizacji. W czasie powstania warszawskiego willa Pniewskiego wraz z jego pracownią uległy poważnemu zniszczeniu, a sam architekt był zmuszony do przeniesienia się do Kielc¹⁵. Mogłoby się wydawać, że zbrojna napaść doprowadzi do upadku kariery Pniewskiego, jednak udało mu się odbudować po wojnie swoją pracownię, co sprawiło, że zamówienia publiczne ponownie zaczęły się pojawiać. Przed zaprojektowaniem gmachu Sejmu Pniewski na zlecenie państwa stworzył szkice adaptacji i remontu Ministerstwa Komunikacji (obecnie gmach Ministerstwa Infrastruktury)¹⁶. Jednak prawdziwym ukoronowaniem kariery miał być projekt odbudowy gmachów przy ul. Wiejskiej.

W 1946 r. poproszono¹⁷ Pniewskiego o przygotowanie projektu nowych budynków dla parlamentu RP. Według założenia nowe gmachy miały współgrać z odbudowaną w latach 1946–1947 Salą Posiedzeń projektu Skórewicza¹⁸ oraz z zachowanym w dobrym stanie technicznym Starym Domem Poselskim (ówcześnie Hotelem Poselskim). Prace budowlane ruszyły w 1948 r., a ostateczny projekt zatwierdzono 23 maja następnego roku, na pewien czas przed pełnym wprowadzeniem doktryny socrealizmu w architekturze¹⁹.

Przed Pniewskim stało zadanie wymagające – musiał się zmierzyć z zastanym kształtem działki oraz istniejącymi zabudowaniami, a także

z wymaganiami, które muszą spełniać parlamentarne budynki. Przede wszystkim należało zapewnić odpowiednią przestrzeń do obrad nie tylko plenarnych, ale również w komisjach, miejsca do pracy administracyjnej w kancelariach, przestrzenie archiwów i biblioteki, a także miejsca rekreacyjne. Dodatkowo wysoce prawdopodobne, że w wyobrażeniach zlecniodawców nowy gmach miał być prawdziwą emanacją państwa, jego siły, a także majestatu. O ile to pierwsze założenie udało się zrealizować bezproblemowo (założenie sejmowe swoją wielkością zdecydowanie przewyższa to przedwojenne), to już z drugim był pewien problem. Pniewski zrezygnował z monolitycznej, monumentalnej bryły na rzecz założenia bardziej kameralnego. Zamiast zwartej formy zaprojektował szereg niskich pawilonów (A, B, C, D, E, F, z których zrealizowano jedynie cztery pierwsze), z placami i dziedzińcami, z przewiązkami nad wewnętrznymi drogami komunikacyjnymi, a także podcieniami otwierającymi się na otaczające Sejm tereny zielone. Należy jednak pamiętać, że jest to założenie niedokończone – nie możemy obserwować pełnej wizji architekta, co może prowadzić do nieodczytania poszczególnych inspiracji czy zapożyczeń zastosowanych przez Pniewskiego.

Już sam opis pokazuje, że projekt ten znacząco różnił się od innych budynków parlamentarnych, które cechuje monumentalność założenia²⁰. Rozwiązanie zaproponowane przez Pniewskiego było bezprecedensowe, co spowodowało również

15 W emigracyjnej prasie pojawiły się, oczywiście fałszywe, pogłoski o śmierci Pniewskiego i jego żony w wyniku walk w stolicy. Zob. Arch. Pniewski z żoną zginęli, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1944, nr 275, s. 4.

16 G. Piątek, *Niezniszczalny. Bohdan Pniewski. Architekt władzy i salonu*, Warszawa 2021, s. 237.

17 Niektóre źródła podają, że Pniewski zwyciężył w konkursie i w takiej formie otrzymał to zlecenie, jednak brak w prasie i zachowanych dokumentach wzmianki o takowym konkursie. Zob. tamże, s. 270.

18 Pierwotnie odbudową Sali miał kierować sam Skórewicz. Niestety skutek choroby nie był w stanie podjąć się tego zadania. W związku z tym nadzór nad pracami przejął Pniewski, którego łączyła szczególna więź ze Skórewiczem – wysoce prawdopodobne, że praktykował on u przedwojennego mistrza.

19 W lutym 1949 r. miała miejsce Konferencja Plastyków w Nieborowie zorganizowana z inicjatywy Wiceministra Kultury i Sztuki Włodzimierza Sokorskiego, gdzie przedstawiono pierwsze założenia polskiej odmiany socrealizmu. Natomiast w czerwcu tego samego roku ma miejsce IV Ogólnopolski Zjazd Delegatów Związku Polskich Artystów Plastyków w Katowicach, gdzie uznano realizm socjalistyczny za obowiązującą doktrynę w sztuce. Pniewski tworzy więc swój projekt w specyficznym okresie – w czasie, kiedy socrealizm nie jest jeszcze dominującą estetyką w polskiej twórczości artystycznej, jednak sama budowa wchodzi w decydującą fazę, kiedy realizm socjalistyczny jest szeroko obecny w polskich sztukach plastycznych.

20 Doskonałym przykładem takiej siedziby parlamentu będzie Pałac Westminsterski w Londynie czy też Kapitol w Waszyngtonie.

Fot. 4. Po lewej: Reprezentacyjna klatka schodowa w gmachu C; po prawej: Zakończenie balustrady w formie głowy węża
Źródło: Archiwum prywatne autora.

negatywne opinie na jego temat w środowisku architektów i urbanistów. Spotykał się z zarzutami, że „pawilonowa, rozczłonkowana i niska rozbudowa nie odpowiada tematowi Sejmu”²¹, a także że sam gmach powinien być dominantą dla całej okolicy²². Architekt bronił się w prasie przed zarzutami, tłumacząc się inspiracjami architekturą warszawskich Łazienek oraz ogrodami przyległymi do Pałacu Kazimierzowskiego. Jak tłumaczył, chciał „stworzenia budynku celowo niewielkiego, celowo obniżonego, czegoś w skali Łazienek, czegoś z architektury ogrodowej, nie zaś kolosu rażącego w tym otoczeniu”²³. Mimo wszystkich negatywnych głosów budowę udało się dokończyć i już 22 lipca 1952 r. odbyła się pierwsza sesja polskiego parlamentu w odbudowanym gmachu, podczas której przyjęto Konstytucję Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

Architektoniczne mistrzostwo

Deputaci, którzy przybyli na kolejną sesję Sejmu, ujrzeni 22 lipca 1952 r. gmach niezwykle urody. Pniewski stworzył budynek przewyższający ten przedwojenny nie tylko wielkością, ale także pięknem artystycznego wyrazu. Szczególnie doceniano wykończenie wnętrza pawilonu C, czyli tego, który został dobudowany do istniejącej Sali Posiedzeń, zawierającego reprezentacyjną klatkę schodową, Salę Kolumnową czy też Korytarz Marszałkowski²⁴. Wszystkie te przestrzenie stały się tłem dla najważniejszych politycznych wydarzeń w państwie.

To, co uderza również i dzisiaj podczas oglądania wnętrza sejmowych, to wszechobecna jasność i biel na ścianach. Wnętrza są wyważone, nie szafują detalami, wyrażając powagę i dostojeństwo za pomocą

21 S. Tworkowski, *Pokaz Prac Biur Projektowych w Warszawie* [referat], „Architektura” 1950, nr 7–8, s. 198.

22 Zob. Mar., *Dyskusja architektów o wnętrzach sejmowych*, „Stolica” 1953, nr 41, s. 6.

23 *Narodziny projektu. W pracowni prof. Bohdana Pniewskiego*, rozm. M.S., „Stolica” 1953, nr 12, s. 9.

24 Zob. J. Maass, *Wartości plastyczne wnętrza gmachu Sejmu*, „Architektura” 1953, nr 2 (64).

Fot. 5. Rzut aksonometryczny poszczególnych bloków założenia sejmowego

Źródło: „Stolica” 1948, nr 34, s. 6.

wykorzystanych materiałów – różnorodnych marmurów, w tym sprowadzanych z różnych zakątków Polski. Architekt wiele wyraził w tych wnętrzach przez wieloraki dobór materiałów, przede wszystkim rodzimych, grę światłem i cieniem, ale także dobrze dobraną metaloplastykę, która powstawała pod jego nadzorem. Pełna wizja Pniewskiego co do dekoracji wnętrz nie została zrealizowana – nie udało się umieścić we wnętrzach ozdobnych plafonów, dekoracyjnych gobelinów czy też przykładów rzeźby pełnopostaciowej.

W kontekście metaloplastyki wykorzystanej w sejmowym gmachu zwracają uwagę przede wszystkim dwa jej przykłady – ozdobna balustrada i poręcz w reprezentacyjnej klatce schodowej w pawilonie C oraz krata zamykająca przestrzeń Korytarza Marszałkowskiego. Pierwszy z tych elementów, zaprojektowany przez Henryka Grunwalda, został wystylizowany na kształt pokrytych łuską węży, których głowy znajdują się u dołu schodów przy początku poręczy. Natomiast wspomniana krata zaprojektowana przez Jana Mizerskiego – architekta z zespołu

B. Pniewskiego – znajdująca się na końcu Korytarza Marszałkowskiego (kolejna zamyka wejście do Sali Kolumnowej, zaprojektowana przez H. Grunwalda) jest znaczącą dominantą artystyczną tej przestrzeni, silnym akcentem, który Pniewski postanowił wkomponować w kraniec najbardziej reprezentacyjnego korytarza w całym gmachu.

Wenecja w środku stalinowskiej Polski

Mimo tak patriotycznego wykorzystania materiałów²⁵ Pniewski nie szukał inspiracji w polskiej strzeczce, a wręcz przeciwnie. Po najlepsze wzorce sięgał do włoskich i francuskich realizacji architektonicznych.

O ile francuskie nawiązania (o których później) stosunkowo łatwo dekodować, to włoskie sprawiają pewne trudności, wszystko dlatego że projekt Pniewskiego nie został w pełni ukończony. Jednak kiedy spojrzymy na plany powstałe w biurze projektowym, to pierwowzór założenia staje się o wiele łatwiejszy do odczytania.

25 Ciekawostką jest fakt, że na potrzeby realizacji Pniewskiego otwarto po latach niedziałalności kamieniołom w Żółtym Potoku, z którego dostarczono kamień do obłożenia fasady gmachu.

Fot. 7. Owalna klatka schodowa w bud. A

Źródło: <https://senat.edu.pl/assets/Edukacja/Publikacje/pliki/noty/16-sala.pdf>.

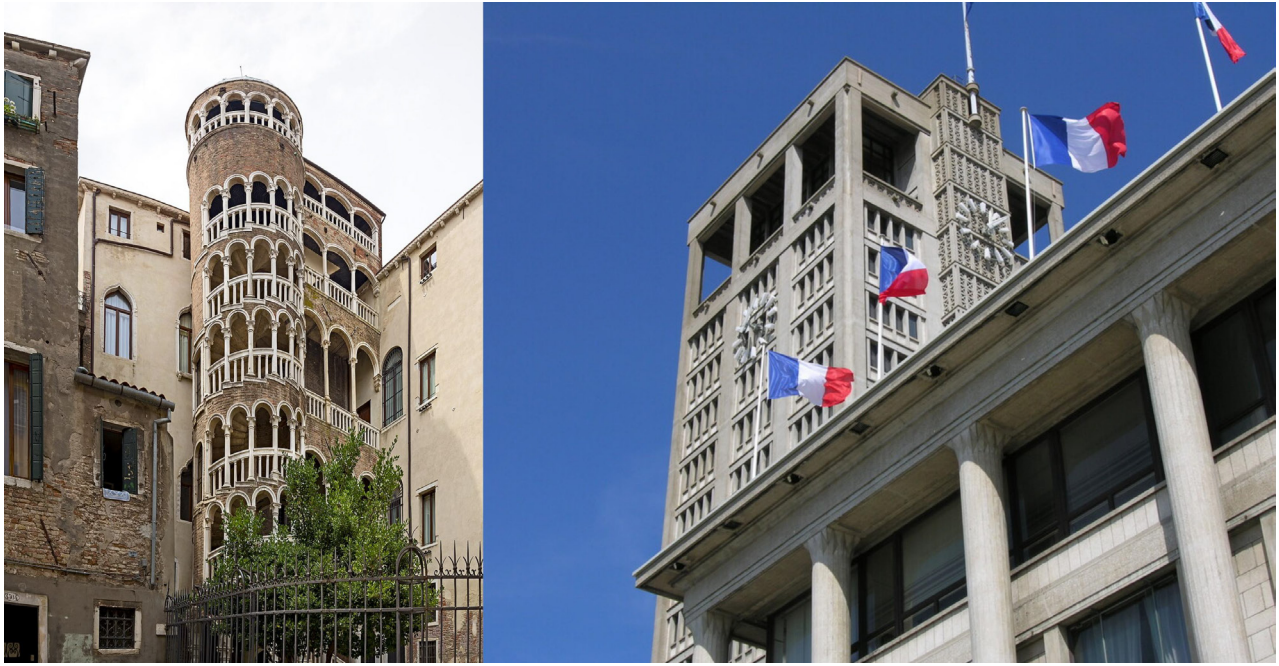
Plac św. Marka w Wenecji (Fot. 6.), którego częścią najbardziej charakterystyczną jest wybijająca się ponad dachy innych budynków *Campanila*. Mogłoby zastanawiać – skąd w stalinowskiej Polsce takie nawiązania i dlaczego projekt został zaakceptowany przez partyjnych dygnitarzy? Obie kwestie są niezwykle łatwo wytłumaczalne. Po pierwsze Pniewski w czasie studiów wziął udział w wyjeździe studyjnym do Włoch, aby zapoznać się z tamtejszą architekturą. Natomiast drugą wątpliwość, w mojej opinii, można wytłumaczyć nieodczytaniem inspiracji i zaakceptowaniem projektu jedynie pod kątem czysto wizualnego piękna.

Kiedy przyjrzymy się obu planom – projektu Pniewskiego i Placu św. Marka – możemy dostrzec

znaczące podobieństwa w rozkładzie budynków, a nawet samych wymiarach. Jak podaje Bożena Wierzbicka w swojej publikacji „Projekty Bohdana Pniewskiego dla Sejmu”, segment B ma długość 176 m, natomiast *Piazza San Marco* mierzy 175 m długości. Dodatkowo kształt placu sejmowego wraz z dostawionym do niego ogrodem przyjmował formę wydłużonego trapezoidu, dokładnie tak samo jak ma to miejsce w weneckim odpowiedniku²⁶.

Również budynki zaprojektowane przez Pniewskiego miały powielać schemat z Wenecji. Budynek B został umiejscowiony tak samo jak weneckie Nowe Prokuracje, natomiast wieża archiwum poprzez odsunięcie od zabudowań została zaprojektowana na wzór *Campanili*.

26 B. Wierzbicka, *Projekty Bohdana Pniewskiego dla Sejmu*, Warszawa 1994, s. 30.

Fot. 8. Po lewej: Klatka schodowa w Palazzo Contarini; po prawej: Ratusz proj. A. Perreta w Hawrze

Źródło: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Scala_Contarini_del_Bovolo_\(Venice\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Scala_Contarini_del_Bovolo_(Venice).jpg); / <https://whc.unesco.org/en/documents/113529>.

Co oczywiste nie sposób było odtworzyć wenecki wzorzec w warunkach nierównej, wiślanej skarpy, jednak Pniewski poprzez rozmieszczenie budynków i świadome zastosowanie ich podobnych proporcji pragnął nawiązać do architektury Wenecji. Nawiązania widoczne są np. w architektonicznych podziałach zastosowanych w bud. A²⁷ czy też w wyjątkowej klatce schodowej umieszczonej również we wspomnianym wyżej pawilonie A. Jej ażurowa, spiralna forma przywołuje skojarzenia z renesansową klatką z weneckiego Palazzo Contarini, znaną jako Bovolo – smukłą konstrukcją o kolistym biegu. Jednocześnie rozwiązanie to zdradza fascynację nowoczesnymi eksperymentami Augusta Perreta, francuskiego pioniera żelbetu. Właśnie u Perreta Pniewski mógł zobaczyć, jak owalne, lekko żłobkowane słupy i spiralne komunikacje stają się nie tylko funkcjonalnymi elementami wnętrza, lecz także wyrazistymi formami plastycznymi, zdolnymi organizować całą przestrzeń budynku.

Nawiązania do realizacji francuskiego architekta w twórczości Pniewskiego wynikają przed wszyst-

kim z jego zainteresowania konstrukcjami Perreta oraz łączącą ich obu ideą „nowoczesnego klasycyzmu”. Francuski architekt był szeroko komentowany w europejskiej prasie fachowej, a jego śmiałe eksperymenty z żelbetem budziły żywe zainteresowanie środowiska, do którego należał także Pniewski. Stąd w budynkach sejmowych można odnaleźć zarówno techniczne rozwiązania inspirowane Perretem – jak smukłe podpory czy spiralne klatki schodowe – jak i bardziej ogólną zasadę podkreślenia konstrukcji jako głównego organizatora przestrzeni. W ten sposób polski architekt wpisał się w nurt europejskiej modernizacji architektury, twórczo przetwarzając francuskie wzorce we własny, indywidualny język form.

„Demokratyzacja” gmachu

Oddając rację krytykom pomysłu Pniewskiego, trzeba przyznać, że patrząc na gmachy sejmowe, nie widać w nich tej potęgi, która stoi za Państwem,

²⁷ Zob. tamże., s. 34 i 40.

sylwetki władzy oraz „steru nawy państwowej”, którą ten gmach ma reprezentować. Widać ciąg pawilonów, wręcz zespolonych z zielenią, gdzie jedyną dominantą jest Sala Posiedzeń, zbudowana jeszcze przed rokiem 1939. Mogłoby się wydawać, że taki *entourage* nie pasuje do tak istotnego gmachu państwa. A jednak sami projektanci przynoszą wyjaśnienie takiego, a nie innego rozwiązania bryły sejmowej. Wierzyli oni (patrzac z perspektywy czasu nazbyt idealistycznie), że celem architektów powinno być stworzenie warunków przyjaznych do pracy umysłowej, za jaką uważali rządzenie. Byli zdecydowanymi przeciwnikami wtłaczania instytucji państwa w wielkie kubatury. Dla Pniewskiego niska pawilonowa zabudowa była ucieleśnieniem wizji architektury przepehnionej duchem demokracji, otwartej na obywatela. Na tyle otwartej, że miała dawać wrażenie bezpośredniej łączności rządzących z rządzonymi, z oglądającą działania posłów „publicznością, która spaceruje dookoła, zagląda bodaj przez okna do Sali Posiedzeń”²⁸. W założeniach projektantów gmach miał pozostawać w symbiozie z otoczeniem, a nie swoją ogromną kubaturą kontestować wszystko wokół. I to zamierzenie się w pełni udało, mimo że wizja Pniewskiego nie została w pełni zrealizowana, założenie sejmowe zdecydowanie nie przytłacza odwiedzających, a wręcz przeciwnie – zaprasza do odwiedzenia go.

Jak pokazała historia, wartości, którymi kierowali się projektanci, władza ludowa traktowała zupełnie drugorzędnie. Nie należy zapominać, że gmach powstawał w czasie szczytu okresu stalinowskiego, gdzie ostatnim, co władza chciała osiągnąć, było poczucie demokracji, a dominującą doktryną w sztuce był socrealizm, przytłaczający wielkością założeń realizowanych na zlecenie władzy. Mimo nabierania przez PRL cech totalitarnych główny gmach państwa w swojej wymowie przyjął silną demokratyczną formę. Być może to był powód tak ambiwalentnego podejścia ówczesnych władz państwa do projektu i późniejszej realizacji Pniewskiego. Mimo akceptacji planu architekta pełnego założenia architektonicznego nie udało się zrealizować.

Jak podaje Marek Czapelski w swojej monografii na temat Pniewskiego, jednym z powodów nieukończenia całości wizji Pniewskiego była planowana przez naczelne władze redukcja roli parlamentu do organu czysto fasadowego²⁹, jedynie akceptującego decyzje podjęte wcześniej w kręgach kierownictwa Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Najdobitniej stosunek ówczesnej władzy do roli legislatury ukazuje fragment wspomnień Jana Zawistowskiego – Kierownika Biura Budowy Sejmu. Opisuje on fragment wizyty Bolesława Bieruta w następujący sposób:

Pamiętam, jak Bierut, oglądając w bl. «C» 5 pięknych sal posiedzeń z przyległymi gabinetami, zapytał Pniewskiego, po co tyle sal, Biskupski [dyrektor Kancelarii Sejmu – M.Cz.] odpowiedział, że to jest zrobione zgodnie z zatwierdzonym programem, tych 5 zespołów jest przeznaczonych dla 5 klubów poselskich. Bierut się roześmiał i powiedział z irytacją – idioci, myślicie, że długo jeszcze będzie tyle partii?³⁰

W tym jednym cytacie jak w soczewce skupia się podejście ówczesnej władzy do pozycji parlamentu, a co za tym idzie do istotności jego siedziby. Można jedynie się domyślać, że głoszenie tezy o otwartości Sejmu na obywateli i jego demokratyzacji nie było najmilej widziane wśród partyjnych decydentów, którzy krok po kroku spychali Polskę w stronę totalitarnej dyktatury.

Niby proletariacki, a jednak czerpiący z Zachodu

Zestawienie, które kryje się w tym śródtytule, trafnie oddaje paradoks architektury sejmowej Bohdana Pniewskiego. Projektowane w czasach, gdy w oficjalnym dyskursie dominowały hasła „demokracji ludowej”, gmachy te w rzeczywistości wyrażały z tradycji i inspiracji głęboko zakorzenionych w kulturze Zachodu – od renesansowej Wenecji

²⁸ Mar., dz. cyt.

²⁹ M. Czapelski, *Bohdan Pniewski – warszawski architekt XX wieku*, Warszawa 2008, s. 231.

³⁰ Cyt. za: tamże.

po konstrukcyjne eksperymenty francuskiego modernizmu. Pniewski potrafił wpisać w powojenną odbudowę język form, które ani nie ulegają socrealistycznej monumentalizacji, ani nie poddają się propagandowej czytelności. Stworzył architekturę otwarcie dialogującą z europejskim dziedzictwem, ale jednocześnie na tyle uniwersalną, by mogła przetrwać zmiany ustrojowe, które przetoczyły się przez Polskę w drugiej połowie XX wieku.

„Czy gmachy sejmowe projektowano dla demokracji ludowej?” – trudno udzielić jednoznacznej odpowiedzi na tak postawione pytanie dotyczące gmachów sejmowych. Formalnie: tak, powstawały

w czasach, które tę ideały niosły na sztandarach. W sensie artystycznym i ideowym: zdecydowanie nie. Sejm według Pniewskiego nie był wizualizacją „władzy ludu” w rozumieniu doktryny komunistycznej. Był natomiast opowieścią o innej demokracji – tej klasycznej, republikańskiej, osadzonej w europejskiej tradycji wolnościowej. I może dzięki tej niejednoznaczności, dzięki temu cichemu oporowi wpisanemu w formę, kompleks przy Wiejskiej do dziś zachowuje swoją rangę. To architektura, która powstała w czasach głębokiej politycznej kontroli, lecz wymknęła się własnej epoce, pozostając świadectwem myśli bardziej „zachodniej” niż „ludowej”.

BIBLIOGRAFIA

- Ad. Wr. [Adam Wolmar], *Wnętrze Sali sejmowej*, „Kurier Warszawski” 1928, nr 88.
- Arch. Pniewski z żoną zginęli, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1944, nr 275.
- Architekci sejmowi. Skórewicz, Pniewski, Szczepkowski, red. A. Modrzejewska, A. Dembińska, Warszawa 2015.
- Czapelski M., *Bohdan Pniewski – warszawski architekt XX wieku*, Warszawa 2008.
- Czapelski M., *Gmachy Sejmu i Senatu*, Warszawa 2010.
- Maass J., *Wartości plastyczne wnętrz gmachu Sejmu*, „Architektura” 1953, nr 2 (64).
- Mar., *Dyskusja architektów o wnętrzach sejmowych*, „Stolica” 1953, nr 41.
- Narodziny projektu. W pracowni prof. Bohdana Pniewskiego, rozm. M.S., „Stolica” 1953, nr 12.
- Omilanowska M., *Pierwsza siedziba Sejmu II Rzeczypospolitej. Addenda et corrigenda*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2021, nr 1.
- Piątek G., *Niezniszczalny. Bohdan Pniewski Architekt władzy i salonu*, Warszawa 2021.
- Skarpa warszawska. *Materiały sesji naukowej Warszawa 28–29 maja 1993*, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1993.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota, Warszawa 1996.
- Trybuś J., *Warszawa niezaistniała. Niezrealizowane projekty urbanistyczne i architektoniczne Warszawy dwudziestolecia międzywojennego*, Łódź 2012.
- Tołłoczko K., *Gmach Sejmu Ustawodawczego*, „Roboty Publiczne” 1919, z. 2.
- Tworowski S., *Pokaz Prac Biur Projektowych w Warszawie [referat]*, „Architektura” 1950, nr 7–8.
- Wierzbicka B., *Projekty Bohdana Pniewskiego dla Sejmu*, Warszawa 1994.

Muzyka jako filar procesów kształtujących tożsamość młodych osób z wykształceniem muzycznym – perspektywa biograficzna

STRESZCZENIE

Przedmiotem niniejszego artykułu uczyniono rolę doświadczenia muzyki w procesie kształtowania się tożsamości młodych osób z wykształceniem muzycznym. Badanie oparto na koncepcji tożsamości Anthony’ego Giddensa. Zebrany materiał empiryczny w postaci wywiadów biograficznych pokazuje, że muzyka i jej doświadczenie stanowią kluczowy element tożsamości młodych muzyków. Autorki analizują rolę edukacji muzycznej oraz przynależności do środowiska muzycznego w procesie kształtowania się tożsamości badanych przez pryzmat istotnych wątków w ich życiorysach. Prześledzenie tych wątków pozwoliło na zrekonstruowanie pełnej dylematów drogi do – choćby częściowego – odkrycia własnego „ja”. Wykazano, że doświadczenie edukacji muzycznej jest czynnikiem kształtującym tożsamość opartą na silnej dyscyplinie i przynależności grupowej, która w okresie wczesnej dorosłości staje się źródłem ambiwalencji między kontynuacją ścieżki artystycznej a poszukiwaniem nowych płaszczyzn samorealizacji. Przeprowadzone badanie okazało się także użytecznym narzędziem do operacjonalizacji kluczowych elementów składających się na definicję tożsamości Anthony’ego Giddensa.

SŁOWA KLUCZOWE: tożsamość, muzyka, edukacja muzyczna, środowisko muzyczne, biografia

ABSTRACT

This article examines the role of musical experience in the process of identity formation among young people with music education. The study is based on Anthony Giddens’ concept of identity. The empirical material, collected in the form of biographical interviews, shows that music and musical experience are key elements of young musicians’ identity. The authors analyse the role of music education and belonging to the music community as pillars of the respondents’ identity formation process through the prism of significant threads in their biographies. Tracking the significant threads in the biography of each interviewee made it possible to reconstruct the troublesome path to discovering one’s own self, even if only partially. The study demonstrates that the experience of music education is a factor in shaping an identity based on strong discipline and a sense of belonging, an identity that becomes a source of ambivalence between continuing an artistic path and seeking new areas of self-fulfilment in early adulthood. The study also proved to be a useful tool for operationalising the key elements of Anthony Giddens’ definition of identity.

KEY WORDS: identity, music, music education, music community, biography

Wprowadzenie

Tożsamość muzyków nie jest tematem budzącym szczególne zainteresowanie w naukach społecznych. Badania skupiające się na tożsamości osób z wykształceniem muzycznym lub w jakiś sposób nawiązujące do tej problematyki zdecydowanie częściej można znaleźć w literaturze z zakresu psychologii niż socjologii. Zazwyczaj są to jednak badania ilościowe, kładące nacisk na rozwój muzyczny i psychologiczny muzyków, poruszające kwestie motywacji czy cech osobowościowych jako czynników mogących wyjaśniać procesy tożsamościowe bądź decydować o sukcesie w zawodzie¹. O tożsamościotwórczym charakterze utworów czy gatunków muzycznych można z kolei przeczytać w pracach kulturoznawczych².

Rozważania o tożsamości, jakkolwiek obecne w socjologii muzyki, zdają się nie wychodzić poza doświadczenie słuchania utworów czy uczestniczenia w wydarzeniach muzycznych³. Brakuje badań skupiających się na doświadczeniu edukacji muzycznej i jej oddziaływaniu na kształtowanie się tożsamości. Odpowiedzi na część pytań może dostarczać badanie jakościowe Eleny Gabor, opisujące punkty zwrotne w socjalizacji zawodowej muzyków klasycznych (w dwóch pokoleniach: rodziców i ich dzieci), które zaważyły na ich identyfikacji zarówno z profesją, jak i samą muzyką⁴. Również badanie jakościowe Susan O'Neill porusza kwestię

tożsamości zawodowej muzyków⁵. Niniejsza praca zajmuje się podobnym obszarem, jednak stawia sobie za cel analizę procesu edukacyjnego i silnie powiązanego z nim rozwoju tożsamości muzyków w szerszej perspektywie, biorąc pod uwagę historię życia osób badanych.

Procesy tożsamościowe są osią badania doświadczeń osób z wykształceniem muzycznym. W analizie zebranego materiału wykorzystano koncepcję tożsamości opracowaną przez Anthony'ego Giddensa w książce *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Autor definiuje tożsamość jako „ja pojmowane przez jednostkę w kategoriach biograficznych, doświadczanych na zasadzie ciągłości w czasie i przestrzeni, jako refleksyjna interpretacja tej ciągłości przez jednostkę”⁶.

Tożsamość w tym ujęciu jest spójną i refleksyjną narracją. Refleksja, rozumiana jako rutynowe włączenie nowej wiedzy lub nowych informacji do warunków działania, czego efektem jest ich przebudowa i reorganizacja⁷, sprawia, że tożsamość podlega stałym negocjacjom i nie pozostaje obojętna na zmieniające się otoczenie człowieka. Charakteryzuje się samoświadomością, która jest ściśle związana z bezpieczeństwem ontologicznym, definiowanym przez Giddensa jako umiejętność wzięcia swojego życia w nawias oraz poczucie trwania i porządku zdarzeń, także tych wykraczających poza obszar bezpośredniego doświadczenia jednostki⁸.

1 Zob. E. McClellan, *Undergraduate Music Education Major Identity Formation in the University Music Department*, „Action, Criticism & Theory for Music Education” 2014, vol. 13, iss. 1, s. 279–309; W. Gruhn i in., *Musical identity formation. Investigating the social, personal, musical, and educational factors*, „Musiikkikasvatus. The Finnish Journal of Music Education” 2017, vol. 20, no. 2. Por. J. Kaleńska-Rodzaj, *Kim jest artysta w naszych czasach? Typologia współczesnych artystów a formowanie się tożsamości zawodowej młodych muzyków*, w: *Psychologia muzyki. Pomiędzy wykonawcą a odbiorcą*, t. 2, red. J. Kaleńska-Rodzaj, R. Lewandowski, Gdańsk 2015, s. 8–21; K. Burland, J.W. Davidson, *Training the Talented*, „Music Education Research” 2002, vol. 4, iss. 1, s. 121–140.

2 Zob. M. Smółka, *Nuta po nucie. Lokalność muzyki popularnej a miejska tożsamość*, „Kultura Popularna” 2017, nr 3 (53), s. 62–69; B. Cyrek, E. Dziwak, *Muzyczne uwikłania tożsamości*, „Kultura Współczesna” 2017, nr 3 (96), s. 110–117.

3 Na uwagę z pewnością zasługuje tutaj książka B. Jabłońskiej, w której autorka dostrzega funkcję tożsamościową muzyki, odnosi ją jednak nie do osób zawodowo zajmujących się muzyką, ale przede wszystkim do szerszego zjawiska „kreowania siebie” czy tożsamości grupowej konstruowanej w oparciu o słuchanie konkretnych wykonawców czy bycie częścią muzycznej subkultury, zob. B. Jabłońska, *Socjologia muzyki*, Warszawa 2014, s. 39; S. Frith, *Music and Identity*, w: *Questions of Cultural Identity*, red. S. Hall, P. du Gay, London 1996, s. 108–127.

4 Zob. E. Gabor, *Turning Points in the Development of Classical Musicians*, „Journal of Ethnographic & Qualitative Research” 2011, vol. 5, iss. 3, s. 138–156.

5 Zob. S.A. O'Neill, *The self-identity of young musicians*, w: *Musical identities*, New York 2002, s. 79–96.

6 A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa 2010, s. 80.

7 Tamże, s. 36–37.

8 Tamże, s. 307.

W kontekście nowoczesności, człowiek postawiony jest przed wieloma możliwościami i zostaje zmuszony do wyboru między nimi, pozostając w pełni odpowiedzialnym za kształtowanie własnego „ja”⁹. Prowadzić to może do poczucia niepewności, a w konsekwencji do zawężenia podejmowanych działań do określonego stylu życia, czyli „mniej lub bardziej zintegrowanego zespołu praktyk, które podejmuje jednostka nie tylko dlatego, że są użyteczne, ale także dlatego, że nadają materialny kształt poszczególnym narracjom tożsamościowym”¹⁰.

Tożsamość w ujęciu Giddensa potraktowana jest jako refleksyjny projekt¹¹ – jednostka, tworząc swoją tożsamość, poddaje ją narracyjnemu uporządkowaniu, co odzwierciedla się w zebranych materiałach – swobodnej i spontanicznej, ale chronologicznej narracji badanych na temat ich życia.

Przedmiotem zainteresowania badawczego uczyniono proces kształtowania się tożsamości osób z wykształceniem muzycznym oraz to, jaką rolę pełni w nim muzyka i jakie znaczenie jest jej nadawane. Postawiono następujące pytania badawcze:

1. Czy, i jeśli tak, to w jakim stopniu, muzyka i jej doświadczenie jest istotnym elementem tożsamości osób posiadających wykształcenie muzyczne?
2. Jakie znaczenia w kontekście kształtowania się tożsamości osoby badane nadają doświadczeniom nabytym w trakcie edukacji muzycznej?
3. Czy, i jeśli tak, to w jaki sposób, bycie częścią środowiska muzycznego wpływa na tożsamość osób z wykształceniem muzycznym?
4. Jaki stosunek do wykonywania zawodu muzyka, w perspektywie własnej przyszłości, mają osoby badane?

Metodologia badań

Konstruując badanie na potrzeby niniejszej pracy, główny nacisk położony został na najważniejsze elementy konstytuujące koncepcję tożsamości Giddensa, tzn. najistotniejsza była możliwość refleksyjnego odniesienia się osób badanych do własnego życia i zrelacjonowania go podczas wywiadu¹². W związku z takim przyjętym założeniem, zastosowano metodę biograficzną, która pozwala na zrekonstruowanie zjawiska społecznego, biorąc pod uwagę zarówno doświadczenia je poprzedzające, jak i po nim następujące¹³. W kontekście doboru metody istotne było także to, że grupę badaną stanowią osoby w wieku 20–21 lat, które ukończyły szkołę muzyczną I i II stopnia, a więc edukacja muzyczna towarzyszyła im przez większą część życia¹⁴.

Wywiady zostały poprzedzone prośbą o opowiedzenie historii swojego życia ze szczególnym uwzględnieniem doświadczeń związanych z muzyką, co stanowiło „kompromis między bardzo otwartym i dosyć zamkniętym podejściem”, łączący „historię życia z tematycznym skupieniem uwagi”¹⁵. Po zakończeniu etapu swobodnej narracji badany został zadane pytania pogłębiające wątki istotne z punktu widzenia problemu badawczego¹⁶.

Łącznie przeprowadzone zostały cztery¹⁷ wywiady biograficzne z osobami posiadającymi wykształcenie muzyczne. Wszystkie odbyły się w formie stacjonarnej, a czas trwania wyniósł od 1,5 do 3 godzin. Zgoda na uczestnictwo w badaniu była całkowicie dobrowolna, a wszystkie wywiady zostały zanonimizowane. Dobór próby miał charakter celowy – głównym kryterium było ukończenie szkoły muzycznej I i II stopnia, a rekrutacja do badań

9 Tamże, s. 31–33. Zob. też Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Kraków 2007, s. 14–15.

10 A. Giddens, dz. cyt., s. 115.

11 Tamże, s. 53, 107.

12 Tamże, s. 81.

13 G. Rosenthal, *Badania biograficzne*, w: *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, red. K. Kaźmierska, Kraków 2012, s. 282.

14 Osoby badane spędziły na edukacji muzycznej średnio 12 lat.

15 Tamże, s. 285.

16 Pytania uzupełniające były na bieżąco dostosowywane do indywidualnych narracji i poszczególnych wątków biograficznych. Zadawane były w celu pogłębienia odpowiedzi na przyjęte pytania badawcze, uszczegółowienia i doprecyzowania ewentualnych niejasności lub luk w narracji.

17 Mimo małej liczby przeprowadzonych wywiadów, ze względu na wąską i trudno dostępną grupę badawczą, materiał empiryczny, dzięki specyfice tematu oraz zastosowanej metodzie, okazał się bardzo obszerny i pozwolił na wielowątkową analizę.

została przeprowadzona metodą kuli śnieżnej¹⁸. Grupę badaną stanowiły trzy kobiety oraz jeden mężczyzna, który jako jedyny podjął studia na akademii muzycznej. Badanie zostało zrealizowane w grudniu 2023 roku.

Biorąc pod uwagę, że konstruowanie tożsamości młodych osób z wykształceniem muzycznym nadal pozostaje tematyką wymagającą pogłębienia, a w literaturze poświęconej podobnym doświadczeniom brakuje badań biograficznych, opisywane w niniejszym artykule badania mają charakter eksploracyjny. Celem przeprowadzonych wywiadów było bowiem ukazanie procesu wytwarzania się tożsamości osób o specyficznych umiejętnościach, które przeszły przez ścieżkę edukacyjną odmienną od standardowego przebiegu procesu kształcenia.

Analiza wyników badań

1. Tożsamość muzyków

Podstawowy wniosek z przeprowadzonego badania wskazuje, że muzyka jest ważna dla wszystkich osób badanych, będąc istotną częścią ich życia bądź ich samych:

Ja do końca życia będę muzykiem. Mogę opanować dowolne, inne umiejętności, ale to się raczej nie zmienia. (Karolina)¹⁹

Kontakt z muzyką jest dla mnie ważny i to jest ważna część [mojego – dop.] życia. (Zofia)

Przez lata po prostu to się dzieje i jakby faktycznie dochodzisz do wniosku, że ty jesteś

trochę zrośnięta z twoim instrumentem, że przedstawiasz się nagle jako po prostu wiolonczelistka, pianistka, altowiolistka, flecistka. (Jagoda)

Może bym był w stanie wykonywać jakiś inny zawód, ale wiem, że to bardzo lubię i bardzo by mi na tym zależało, żeby jednak był ten element w moim życiu. (Paweł)

Wszystkie osoby badane określają siebie jako muzyków lub muzyków rzemieślników, co dobrze ukazuje rolę muzyki jako filaru procesów kształtujących tożsamość osób z wykształceniem muzycznym. Posiłkując się przyjętą definicją tożsamości Giddensa, można również stwierdzić, że każda z nich ma poczucie ciągłości biograficznej, na co wskazuje umiejętność opowiedzenia o swoim życiu²⁰. Ponadto porównanie analizowanego materiału wskazało, że Jagoda i Karolina przypisują mu znacznie większą wagę w kontekście własnej tożsamości²¹ niż Zofia i Paweł, dla których muzyka nie niesie ze sobą takiego ładunku emocjonalnego.

Zdecydowanie interesującą kwestią, obecną w każdym przeprowadzonym wywiadzie, było silne rozgraniczenie roli artysty i muzyka. Określając siebie wyłącznie jako muzyka, żadna z osób badanych nie uznała siebie samej za artystę, co wpisuje się w opisaną w literaturze rozróżnienie twórcy oraz rzemieślnika uosabiających cechy artysty – człowieka zdyscyplinowanego, pracowitego, rzetelnego, dążącego do osiągnięcia wysokiego poziomu profesjonalizmu²². Być może takie samookreślenie jest wynikiem uczęszczania do szkoły muzycznej, która nastawiona jest na rozwój bardziej technicznych umiejętności, w przeciwieństwie do akademii muzycznej, której zadaniem jest rozwój osobowości artysty²³.

18 Metoda kuli śnieżnej polega na doborze osób do badania w oparciu o informacje pozyskane od już zrekrutowanych respondentów. Włączone na początku badania osoby przekazały badaczkom kontakt do innych absolwentów szkół muzycznych II stopnia.

19 Przywołując wypowiedzi badanych, posłużono się imionami przyjętymi przez nich na potrzeby badania w celu zachowania anonimowości.

20 A. Giddens, dz. cyt., s. 81.

21 Por. S. Frith, dz. cyt., s. 109.

22 J. Kaleńska-Rodzaj, *Kim...*, dz. cyt., s. 28.

23 J. Kaleńska-Rodzaj, *Rodzinne uwarunkowania postaw i wartości związanych z muzyką poważną i zawodem muzyka*, w: *W poszukiwaniu międzypokoleniowej transmisji zachowań, postaw i wartości*, red. K. Mudyń, Kraków 2013, s. 265.

W mojej na przykład opinii, bycie muzykiem to jest w dziewięćdziesięciu procentach bycie po prostu dobrym rzemieślnikiem, który codziennie siada do pracy, dłużej przy każdej nutce i ją ćwiczy, ją wygładza i dodaje taki charakter jaki ma mieć. A bycie artystą to jest trochę coś ponad to. (Jagoda)

Ja jestem takim muzykiem od zawsze, takim muzykiem–rzemieślnikiem też. (Karolina)

I wydaje mi się, że właśnie, można coś dobrze odegrać, po prostu odegrać, zrobić, ale nie być artystą w takim sensie, że w ogóle nie odczuć tego i [...] nic nie dać z siebie i tak po prostu przepuścić to. (Zofia)

[...] przede wszystkim trzeba być bardzo dobrym w tym co się robi, cokolwiek to jest, czy to jest jakieś granie na instrumencie, czy dyrygowanie, czy śpiewanie, czy cokolwiek. (Paweł)

2. Doświadczenie edukacji muzycznej a tożsamość

Doświadczenie instytucjonalnej edukacji muzycznej jawi się w relacjach badanych jako zajęcie totalne – wypełnia czas i dominuje inne sfery życia niezwiązane z nauką gry na instrumencie. Pojawia się uczucie przywiązania i ograniczenia przez natłok obowiązków:

[Szkoła muzyczna – dop.] zaczynała tak... przywiązywać mnie tylko do siebie; zmieniłam dla niej miejsce zamieszkania, trochę jakby potraciłam znajomości dla niej, każde godziny wolnego czasu dedykowałam jej. I to zaczynało być coraz bardziej przytłaczające. (Jagoda)

Codziennność zostaje sprowadzona do ćwiczeń i doskonalenia warsztatu. Gra na instrumencie

jest wartościowana wyżej niż jakakolwiek inna aktywność:

To nie było problematyczne, żeby opanować wiedzę, tylko żeby poświęcić umysłowo czas na coś innego niż granie, bo w moich oczach wszystko inne niż granie było po prostu mało wartościowe. (Karolina)

Etyka pracy i skupienie się na wypełnianiu obowiązków związanych z edukacją muzyczną często sięga aż do dzieciństwa²⁴. Jedna z respondentek, wspominając ten okres, stwierdza, że przez szkolne obowiązki nie mogła w pełni spełniać swoich dziecięcych potrzeb eksploracji świata:

Myślę, że dzieciom trzeba pozwolić na trochę bycie dzieckiem, w sensie dzieci muszą wycaić, co lubią innego robić oprócz tego, co robią. A dzieci nie muszą mieć tak strasznie dużo obowiązków [...]. (Karolina)

Badani podkreślają, że wtłoczenie w ramy edukacji muzycznej przyczyniło się do krystalizacji cech ich osobowości, spośród których wskazują na takie jak pracowitość, odpowiedzialność, bycie zorganizowanym czy kreatywność:

[...] mój cały charakter właśnie wynika z tego, że byłam w szkole muzycznej. (Karolina)

Mi się wydaje, że gdybym nie chodziła do tej szkoły muzycznej, to jednak bym nie była taka odpowiedzialna, powiedzmy, żeby tak po prostu pilnować, czy rzeczywiście chodzę, czy taka obowiązkowa [...]. (Zofia)

Mnie na pewno to jakoś rozwija. [...] No myślę, że kreatywność przede wszystkim rozwija. (Paweł)

Doświadczenia te są tożsame z opisanymi przez Annę Nogaj zaletami podejmowania przez dzieci kształcenia muzycznego. Autorka wskazuje, że

²⁴ Por. E. Gabor, dz. cyt., s. 147.

pozwała ono na ukształtowanie się optymalnych zasad organizacji czasu nauki i pracy wśród uczniów. W jej ujęciu pomyślność zdobywania wiedzy muzycznej zależy od stopnia opanowania sztuki samoorganizacji²⁵.

Z kolei na ścieżce edukacyjnej Jagody pojawiają się momenty, które opisuje jako cezury w życiu²⁶. Giddens w swojej teorii określa je mianem „momentów przełomowych”, czyli takich, które wymagają podejmowania decyzji, mogących zaważyć na życiu jednostki²⁷. Dla Jagody był to, na przykład, zakup instrumentu muzycznego i przeprowadzka do innego miasta celem kontynuowania nauki w szkole muzycznej:

Jakoś tak było ewidentnie widać, że to przejście do [nazwa miasta], do tej szkoły, to była taka cezura w moim życiu, no nie? Że to [...] tak zdeterminowało dużo rzeczy. (Jagoda)

3. Środowisko muzyczne

Kwestią poruszoną w wywiadach był stosunek badanych do szeroko rozumianego środowiska muzycznego. Z wypowiedzi wyłania się spójny obraz tej grupy jako niewielkiej i hermetycznej, w której ludzie nawiązują silne relacje. Jako czynniki tworzenia się takiej dynamiki badani wskazywali mało liczne klasy czy długie godziny spędzone na wspólnym ćwiczeniu fachu:

Środowisko muzyczne jest bardzo wąskie, bardzo takie hermetyczne. (Jagoda)

To właśnie jest bardzo mała szkoła, bo jak jest jedna klasa na roku, to automatycznie wszyscy się znają i to jest taka bardzo specyficzna społeczność. (Zofia)

W sumie znajomych miałem, no, w dziewięćdziesięciu pięciu procentach z tej szkoły muzycznej, no bo cały czas tam się przebywało i za bardzo nie spotykałem się z jakimiś kolegami, nawet tam z mojej dzielnicy, bo w sumie jakoś nigdy nie było na to czasu. (Paweł)

Z wypowiedzi dwóch osób wyłania się obraz środowiska muzycznego jako dominującego w ich życiu. Giddens łączy przynależność do określonego środowiska, kosztem innych, z wyborem konkretnego stylu życia²⁸. W przypadku Karoliny i Jagody – stylu życia muzyka:

[...] przytłaczała mnie bardzo atmosfera życia tylko wśród muzyków, bo to już było coraz bardziej zamykanie się w tej takiej bańce hermetycznej. (Jagoda)

No jak się ma całe środowisko muzyczne, rodziców–muzyków, znajomych–muzyków, znajomych rodziców też muzyków, to się jest tym po prostu przesiąkniętym na entą stronę. (Karolina)

W przypadku Karoliny, pochodzącej z rodziny muzycznej, dostrzec można pewnego rodzaju determinizm i postrzeganie przynależności do środowiska muzycznego w silnym, osobistym wymiarze, niezależnie od tego, czy nadal praktykuje grę na instrumencie. Bycie częścią tej grupy jest stałym elementem jej życia:

Jak mam się gdzieś, w jakimś miejscu, odnaleźć, to to jest środowisko muzyczne. Jakby, po prostu się w nim urodziłam i w nim jestem, to już niezależnie od tego, czy teraz rzeczywiście gram [...] – to jest moje środowisko. (Karolina)

25 A.A. Nogaj, *Korzyści wynikające z kształcenia muzycznego*, „Zeszyty Psychologiczno-Pedagogiczne Centrum Edukacji Artystycznej” 2017, z. 4, s. 25.

26 W oczywisty sposób korespondują one z punktami zwrotnymi, jakie na podstawie własnych badań wyszczególniła Elena Gabor, por. E. Gabor, dz. cyt.

27 A. Giddens, dz. cyt., s. 153.

28 Tamże, s. 116.

I to [edukacja muzyczna – dop.] jest silną rzeczą, która cię definiuje, jak masz dziesięć lat i potem to z tobą zostaje już na całą resztę życia. (Karolina)

Z wypowiedzi badanych wyłania się także inna strona środowiska muzycznego, opisywanego w kategoriach wspólnoty, a nawet rodziny. Podobne doświadczenia uczniów zbliżają ich do siebie:

Wydaje mi się, że tam tak w sumie trochę się czułaś jak w rodzinie. (Zofia)

Nie ma jakichś takich pokazów jakiegoś swojego ego na swoich rówieśnikach. Tylko po prostu bardziej tak koleżeńsko się wszyscy traktują, a nie jako konkurencję. (Paweł)

Według Jagody ludzie spoza środowiska nie są w stanie całkowicie zrozumieć jej przeżyć, co uniemożliwia nawiązanie z nimi tak silnych relacji, jak z innymi uczniami szkoły muzycznej:

Oczywiście, że ja mam znajomych, którzy nie są muzykami i mam przyjaciół, którzy nie są muzykami. Ale te osoby nigdy nie rozumieją jakby tego, co się działo w szkole muzycznej i... to jest po prostu pewne takie doświadczenie, które mam wrażenie, nie do końca da się opowiedzieć tak, żeby inni zrozumieli. (Jagoda)

Podobnie sytuacja wygląda u Karoliny, dla której rozpoczęcie studiów technicznych wiązało się z wejściem w świat i środowisko, które bazują na doświadczeniach innych niż te, której do tej pory znała:

Dalej uważam, że jest to czarna magia i nie wiem co robię, chociaż idzie mi *de facto* dobrze, tylko w świadomości, jakby ich poglądy, ich spojrzenie na nauki techniczne [...]

są jakieś takie naturalne, oni się w tym obracają, a ja jestem takim obcym człowiekiem w całej tej historii. (Karolina)

W wypowiedziach osób badanych można dostrzec dwoisty charakter środowiska muzycznego, które, będąc podstawą tworzenia się wspólnot, potrafi jednocześnie mocno ograniczać horyzonty²⁹. Posiadanie bliskich relacji opartych na podobnych – muzycznych – doświadczeniach jest wraz z wiekiem coraz bardziej postrzegane jako zbyt hermetyczne, niepozwalające na korzystanie w pełni z innych aktywności czy zainteresowań. To, co kiedyś było spoiwem dla określonego grona osób, staje się podstawą rozważań na temat własnej tożsamości i poczucia przynależności grupowej, zwłaszcza na etapie wchodzenia w dorosłość, kiedy to podejmowane są istotne życiowe decyzje.

4. Zawód muzyka w kontekście własnej przyszłości

Jednym z elementów kreowania tożsamości wyróżnionym przez Giddensa są plany życiowe. Będąc refleksyjnym organizowaniem trajektorii tożsamości, polegają na planowaniu życia i podejmowaniu działań w oparciu o ciągłość swojej biografii. Ulegają przeobrażeniu w związku z ważnymi wydarzeniami w życiu jednostki i jej aktualnego nastawienia³⁰. Badani, dokonując refleksyjnej analizy własnych biografii, potrafili sprecyzować swoje plany względem wykonywania zawodu muzyka, będące konsekwencją poważnych rozważań na temat tego kim są i kim chcieliby być³¹.

Próby skonkretyzowania planów dotyczących ścieżki zawodowej przypadają na czasy liceum i ulegają intensyfikacji w okresie okołomaturalnym. I tak dla Jagody, Zofii i Karoliny perspektywa pracy jako muzyczki jest ograniczająca, zbyt wymagająca, niedająca całkowitego spełnienia. Zrezygnowanie z kontynuowania muzycznej ścieżki jest ich

29 Por. E. Gabor, dz. cyt., s. 154; S.A. O'Neill, dz. cyt., s. 84–85.

30 A. Giddens, dz. cyt., s. 120.

31 J. Kaleńska-Rodzaj, *Kim...*, dz. cyt., s. 18.

świadomą i przemyślaną decyzją, owocem powątpiewania w określaniu swojej tożsamości wyłącznie w oparciu o muzykę:

[...] czy ja w ogóle naprawdę chcę to robić tak życiowo? No bo znowu, skończę tę akademię i co? Będę uczyła dzieci, którym się nie chce pół godziny dziennie poćwiczyć? (Jagoda)

Właśnie, i jak idziesz już na akademię, no to [...] kierunkujesz się bardzo, i to jest tak trochę na jedną kartę. Totalnie nie chciałabym właśnie nawet chyba dalej w to iść. (Zofia)

W przypadku Pawła, który jako jedyny zdecydował się na kontynuowanie edukacji muzycznej na szczeblu akademickim, nastąpiła krystalizacja decyzji zawodowej i identyfikacja z zawodem muzyka³²:

Jeśli chodzi o moją przyszłość po studiach... No, czymś takim, co chciałbym osiągnąć w życiu, to było dostanie się do jakiejś orkiestry. (Paweł)

Silne odczuwanie związku z grupą zawodową przyczyniło się w jego przypadku do zwiększenia motywacji i własnej efektywności³³. Granie w orkiestrze stało się jego życiowym celem.

Dyskusja wyników

W przeprowadzonym badaniu uzyskano bogaty materiał empiryczny, pozwalający na udzielenie odpowiedzi na postawione pytania badawcze. Wyciągnięte z analizy konkluzje korespondują z dotychczasowym stanem wiedzy i wynikami wcześniejszych badań nad rolą muzyki w kształtowaniu się tożsamości. Za główny wniosek można uznać fakt, że muzyka i jej doświadczenie są ważnym elementem tożsamości osób z wykształceniem

muzycznym. Odpowiada to koncepcji tożsamości muzycznej, w której muzyka konceptualizowana jest jako ekspresja obrazu samego siebie, głównie w odniesieniu do osób zawodowo zajmujących się muzyką³⁴.

Niniejsze badanie pozwala stwierdzić, że tożsamość muzyczna może opierać się nie tylko na zawodowym związaniu ze światem muzyki, ale także na wieloletnim doświadczeniu edukacji muzycznej. Narracje badanych ukazały bowiem, że już na wczesnych etapach ich życia staje się ona jego dominującą sferą, kształtującą cechy takie jak pracowitość czy odpowiedzialność, a bycie muzykiem stanowi niekiedy najważniejszy punkt odniesienia, kształtujący to, jak respondenci postrzegają siebie i swoją przyszłość.

Konstruowanie własnej tożsamości głównie w oparciu o muzykę nie jest jednak równoznaczne z uznaniem siebie za artystę, a zaobserwowany podział na muzyka-artystę i muzyka-rzemieślnika można odnieść do typologii współczesnych artystów, zaproponowanej przez Kaleńską-Rodziej³⁵. W odróżnieniu od wyników przeprowadzonych przez nią badań, respondenci niniejszego badania wskazywali raczej na niemożność pogodzenia tożsamości rzemieślnika i artysty. Tę drugą uważano za stadium nadrzędne, łączące w sobie techniczne umiejętności i zdolność do ekspresji emocjonalnej.

Szkoła muzyczna jako tło procesów tożsamościowych jest miejscem tworzenia się wspólnot ludzi o podobnych doświadczeniach, których specyfika i hermetyczny charakter z jednej strony są okazją do poznania innych osób o podobnych zainteresowaniach i planach, z drugiej – izolują jednostkę i w pewnym momencie zaczynają mocno ograniczać jej horyzonty. Nawiązywanie relacji wyłącznie z muzykami, mimo że przyczynia się do powstawania hermetycznego środowiska, może być także źródłem wsparcia, którego nie są w stanie zapewnić osoby spoza tej grupy. Ta dualność obec-

32 Por. E. Gabor, dz. cyt., s. 150–151.

33 Por. A.C. Lehmann, J.A. Sloboda, R.H. Woody, *Psychology for Musicians. Understanding and Acquiring the Skills*, New York 2007, s. 53, cyt. za: J. Kaleńska-Rodziej, *Kim...*, dz. cyt., s. 16.

34 R. Lawendowski, T. Besta, M. Drzewiczewska, *Rozwój tożsamości muzycznej w perspektywie dialogu z innymi*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2017, nr 18, s. 144.

35 J. Kaleńska-Rodziej, *Kim...*, dz. cyt., s. 28–29.

na jest także w innych analizach procesu edukacji muzycznej³⁶, przy czym niektóre z nich podkreślają przede wszystkim pozytywne aspekty przynależności do grona muzyków³⁷. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że refleksje na temat bycia częścią środowiska muzycznego poddane analizie w niniejszym badaniu były formułowane w większości przez osoby, które na pewnym etapie życia zerwały ściśle więzy ze społecznością muzyków, przez co ich własne odniesienia do owego środowiska mogą być przez to bardziej krytyczne.

Z kolei zawód muzyka postrzegany był jako wymagający i nieopłacalny – podobny jego obraz oraz zjawisko stygmatyzacji profesji związanych z muzyką klasyczną wyłoniły się z analizy wywiadów przeprowadzonych przez Gabor³⁸. Świadoma decyzja o wycofaniu się z artystycznej drogi to kierunek, na który decydują się osoby odczuwające potrzebę nowych doświadczeń pozwalających na rozbudowanie, dotychczas w większości muzycznej, tożsamości. Jest to zjawisko zbieżne z opisanym w literaturze przedmiotu momentem nagłego zwątpienia³⁹, którego rezultatem jest zejście z profesjonalnej ścieżki muzycznej. W przypadku narracji omawianych w niniejszym badaniu zmiana trajektorii życiowej, otwierająca osoby na nowe doświadczenia, nie oznacza całkowitego odcięcia się od muzyki, która pozostaje ważną częścią ich życia, co zaobserwowano także w innych badaniach, m.in. tych przeprowadzonych przez Karen Burland i Jane Davidson⁴⁰. Warto jednak nadmienić, że powstająca w tym procesie ambiwalencja może utrudniać jasne określenie swojej tożsamości.

Ograniczenia i dalsze badania

Podjęty w niniejszej pracy temat tożsamości osób z wykształceniem muzycznym jest krokiem w stronę wypełnienia luki w badaniach socjologicznych. Mimo uzyskania materiału empirycznego pozwalającego na odpowiedzenie na postawione pytania badawcze, kwestia procesów kształtowania się tożsamości muzyków wymaga dalszego pogłębiania, szczególnie biorąc pod uwagę niewielką grupę badaną. Przeprowadzenie podobnych badań z większą liczbą osób dałoby wgląd w inne doświadczenia, zapewniając tym samym wielość i różnorodność perspektyw.

Poza poszerzeniem grupy badanej, dalsze badania w obszarze kształtowania się tożsamości osób z wykształceniem muzycznym powinny różnicować dobór respondentów tak, aby możliwe było stosowne porównanie przebiegu tego procesu między osobami różnej płci⁴¹ oraz grającymi na różnych instrumentach⁴². Ciekawe byłoby także, w nawiązaniu do badań Gabor i Kaleńskiej-Rodziej, dokładniejsze przyjrzenie się temu, jak dorastanie w rodzinie muzycznej wpływa na konstruowanie się tożsamości muzyków, czego przykładem jest narracja jednej z naszych respondentek – Karoliny. Troje z czterech badanych nie zdecydowało się na kontynuowanie edukacji w akademii muzycznej; dalsze badania powinny porównać to, jak zaprzestanie bądź kontynuacja ścieżki edukacyjnej kształtują procesy tożsamościowe⁴³.

Zastosowana metoda badawcza pozwoliła na uchwycenie roli muzyki w procesie kształtowania

36 E. Gabor, dz. cyt., str. 154.

37 A.A. Nogaj, dz. cyt., s. 19–20.

38 E. Gabor, dz. cyt., str. 139.

39 Tamże, s. 149–150.

40 K. Burland, J.W. Davidson, dz. cyt.

41 We wspomnianym już artykule E. Gabor, autorka zauważa różnice w socjalizacji i indywidualnym rozwoju muzyków klasycznych ze względu na płeć: w kohorcie dzieci, dziewczynki internalizowały etykę pracy, charakterystyczną dla nauki gry na instrumencie, relatywnie wcześniej niż chłopcy, zob. E. Gabor, dz. cyt., s. 147.

42 Złączenie tych dwóch aspektów i ich wpływ na kształtowanie się tożsamości młodych muzyków porusza w swojej pracy Susan O'Neill, zob. S.A. O'Neill, dz. cyt.

43 W tym kontekście warto zasięgnąć do badania jakościowego K. Burland i J.W. Davidson z 2002 roku, w ramach którego zostały przeprowadzone wywiady z dwiema grupami muzyków: tymi, którzy zdecydowali się kontynuować swoją ścieżkę zawodową w obszarze muzyki oraz tymi, którzy postanowili z niej zrezygnować. Mimo, że głównym celem badania było prześledzenie muzycznego i psychologicznego rozwoju badanych, który prowadzi (lub nie) do osiągnięcia sukcesu w zawodzie, niektóre wnioski na jego podstawie, zwłaszcza te dotyczące decydującej roli muzyki w postrzeganiu samego siebie (*self-concept*), mogą być istotne z punktu widzenia badań nad tożsamością muzyków, zob. K. Burland, J.W. Davidson, dz. cyt.

się tożsamości muzyków przez pryzmat istotnych wątków biograficznych oraz prześledzenie drogi każdej osoby badanej od początków edukacji

muzycznej, przypadających na szkołę podstawową, aż do okresu wczesnej dorosłości, która pełna jest dylematów i rozważań nad własnym „ja”.

BIBLIOGRAFIA

- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Kraków 2007.
- Burland K., Davidson J.W., *Training the Talented*, „Music Education Research” 2002, vol. 4, iss. 1.
- Cyrek B., Dziwak E., *Muzyczne uwikłania tożsamości*, „Kultura Współczesna” 2017, nr 3 (96).
- Frith S., *Music and Identity*, w: *Questions of Cultural Identity*, ed. S. Hall, P. du Gay, London 1996.
- Gabor E., *Turning Points in the Development of Classical Musicians*, „Journal of Ethnographic & Qualitative Research” 2011, vol. 5, iss. 3.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa 2010.
- Gruhn W. i in., *Musical identity formation. Investigating the social, personal, musical, and educational factors*, „Musiikkikasvatus. The Finnish Journal of Music Education” 2017.
- Jabłońska B., *Socjologia muzyki*, Warszawa 2014.
- Kaleńska-Rodzaj J., *Kim jest artysta w naszych czasach? Typologia współczesnych artystów a formowanie się tożsamości zawodowej młodych muzyków*, w: *Psychologia muzyki. Pomiędzy wykonawcą a odbiorcą*, t. 2., red. J. Kaleńska-Rodzaj, R. Lewandowski, Gdańsk 2015.
- Kaleńska-Rodzaj J., *Rodzinne uwarunkowania postaw i wartości związanych z muzyką poważną i zawodem muzyka*, w: *W poszukiwaniu międzypokoleniowej transmisji zachowań, postaw i wartości*, red. K. Mudyń, Kraków 2013.
- Lawendowski R., Besta T., Drzewiczewska, M., *Rozwój tożsamości muzycznej w perspektywie dialogu z innymi*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2017, nr 4.
- McClellan E., *Undergraduate Music Education Major Identity Formation in the University Music Department*, „Action, Criticism & Theory for Music Education” 2014, vol. 13, no. 1.
- Nogaj A.A., *Korzyści wynikające z kształcenia muzycznego*, „Zeszyty Psychologiczno-Pedagogiczne Centrum Edukacji Artystycznej” 2017, z. 4.
- O’Neill S.A., *The self-identity of young musicians*, w: *Musical identities*, ed. R.A.R. McDonald, D.J. Hargreaves, D. Miell, New York 2002.
- Rosenthal G., *Badania biograficzne*, w: *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, red. K. Kaźmierska, Kraków 2012.
- Smółka M., *Nuta po nucie. Lokalność muzyki popularnej a miejska tożsamość*, „Kultura Popularna” 2017, nr 3 (53).

Dobro dziecka jako negatywna przesłanka rozwodu – psychologia a dogmatyka i orzecznictwo

STRESZCZENIE

Artykuł analizuje sprzeczność orzeczenia rozwodu z dobrem dziecka jako negatywnej przesłanki rozwodu. W pierwszej kolejności dokonano omówienia sposobów pojmowania dobra dziecka w nauce prawa z wyszczególnieniem, że jest ono koniecznie uzupełniane przez nauki pozaprawne. Dalej wskazano na różne rozumienie dobra dziecka w psychologii, a także przytoczono analizy dotyczące wpływu rozwodu rodziców na dobrostan dzieci. Omówiono następnie przyjmowane w doktrynie i w praktyce orzeczniczej wykładnie art. 56 § 2 k.r.o. w zakresie, w jakim dotyczy odmowy udzielenia rozwodu ze względu na dobro dziecka. W wyniku tych rozważań ustalono, że pojmowanie dobra dziecka w kontekście rozwodu w nauce i praktyce prawa jest zbieżne z psychologią, co zaś powoduje, że oddalenie powództwa rozwodowego ze względu na dobro dziecka jest rzadkie i stanowi w zasadzie jedynie formalny środek ochrony tego dobra.

SŁOWA KLUCZOWE: rozwód, dobro dziecka, przesłanki rozwodu, odmowa udzielenia rozwodu

ABSTRACT

The article is concerned with conflict of the best interests of the child and their parents' divorce as a negative condition for granting a divorce. Firstly, a number of ways of understanding the best interests of the child in legal sciences were presented, and it was specified that said understanding ought to be complemented by other sciences. Furthermore, different concepts of the best interests of the child in psychology were mentioned as well as analyses of influence of parental divorce on children's welfare. Interpretations of Article 56 § 2 of Polish The Family and Guardianship Code were then discussed regarding denial of divorce on the grounds of the best interests of the child. As a conclusion, it was determined that the understanding of the best interests of the child in a context of parental divorce in legal sciences and legal practice is consistent with psychology, which causes the denial of divorce based on the best interests of the child a rare occurrence and only a formal protection of said interests.

KEY WORDS: divorce, best interests of the child, grounds for divorce, denial of divorce

Wprowadzenie

Artykuł 56 k.r.o.¹ reguluje przesłanki orzeczenia rozwodu. Podzielić je można na pozytywne, tj. trwałą i zupełny rozkład pożycia między małżonkami, o którym stanowi § 1 przywołanego przepisu, oraz negatywne, opisane w art. 56 § 2 i 3 k.r.o. Interesująca wydaje się zwłaszcza przesłanka negatywna z art. 56 § 2 k.r.o. w postaci sprzeczności orzeczenia rozwodu z dobrem małoletnich wspólnych dzieci małżonków, a to dlatego, iż jest to przypadek, gdy sądy zobowiązane są orzekać w oparciu o zasadę prawa, a nie sztywne i jednoznaczne reguły ułatwiające podejście formalistyczne do rozpoznawanych spraw². W szczególności, co zostanie wykazane niżej, nie jest możliwe ustalenie dobra dziecka w konkretnej sprawie przy użyciu czysto prawniczych narzędzi rozumowania. Celem niniejszego artykułu jest ustalenie rozumienia zasady dobra dziecka na gruncie prawa rodzinnego w ogólności, następnie wskazanie, jak się ona odnosi do orzekania o rozwodzie w zakresie objętym art. 56 § 2 k.r.o. przez zestawienie poglądów nauk psychologicznych dotyczących wpływu rozwodu na dobrostan małoletnich dzieci z poglądami prezentowanymi w piśmiennictwie prawniczym i orzecznictwie sądów.

Pojęcie dobra dziecka

Jak zauważa T. Smoczyński:

Zasada dobra dziecka jako istoty słabszej od innych i potrzebującej ochrony przenika całe prawo rodzinne, niezależnie od tego,

w jakim akcie prawnym unormowano konkretny fragment stosunków rodzinnych³.

Podkreśla też, że przejawia się ona na płaszczyźnie legislacji i wykładni prawa rodzinnego⁴. Dla niniejszego artykułu istotna jest ta druga płaszczyzna w zakresie wykładni przesłanek rozwodu.

Zasada dobra dziecka, jak również samo pojęcie dobra dziecka, nie mają definicji legalnej w prawie polskim⁵, jednak dobro dziecka jest pojęciem prawnym⁶, tym samym doktryna podjęła próby jego zdefiniowania. Stanisław Kołodziejski zaproponował rozumienie dobra dziecka jako:

Zespół wartości, zarówno duchowych, jak i materialnych, jakie konieczne są do prawidłowego: a) rozwoju fizycznego dziecka, b) rozwoju duchowego dziecka, i to w jego aspekcie zarówno intelektualnym, jak i moralnym, c) należytego przygotowania go do pracy dla dobra społeczeństwa⁷.

Wanda Stojanowska przytacza także definicję dobra dziecka: jako jego interesów osobistych, rozumianych jako troska o jego rozwój fizyczny i duchowy, należyte przygotowanie do pracy, a także jego interesy majątkowe, oraz jako kryterium dokonywania wartościujących wyborów na podstawie czynników determinujących dobro dziecka⁸. Autorka proponuje też własną definicję pojęcia jako:

Kompleks wartości o charakterze niematerialnym i materialnym niezbędnych do zapewnienia prawidłowego rozwoju fizycznego i duchowego dziecka oraz do należytego

1 Ustawa z 25.02.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 2809 z późn. zm.).

2 Zob. K. Sielski, *Orzekanie w oparciu o zasadę dobra dziecka przez sądy rodzinne*, „Gubernaculum et Administratio” 2022, nr 2(26), s. 121–131.

3 T. Smoczyński, *Prawo rodzinne i stosunki rodzinnoprawne*, w: *System prawa prywatnego. Tom 11. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. tenże, wyd. 2, Warszawa 2014, s. 54.

4 Tamże, s. 55.

5 D. Wybrańczyk, *Sytuacja prawna małoletniego dziecka rozwodzących się rodziców*, Warszawa 2022, s. 38.

6 W k.r.o. pojęcie dobra dziecka występuje wprost np. w art. 58 czy w art. 6116.

7 S. Kołodziejski, *Dobro wspólnych nieletnich dzieci – jako przesłanka odmowy orzeczenia rozwodu*, „Palestra” 1965, nr 9(93), s. 30.

8 Zob. W. Stojanowska, *Negatywne przesłanki wyłączające dopuszczalność rozwodu*, w: *System prawa prywatnego...*, dz. cyt., s. 635–636.

przygotowania go do pracy odpowiednio do jego uzdolnień, przy czym wartości te są zdeterminowane przez wiele różnorodnych czynników, których struktura zależy od treści stosowanej normy prawnej i konkretnej, aktualnie istniejącej sytuacji dziecka, zakładając zbieżność tak pojętego „dobra dziecka” z interesem społecznym⁹.

Inne sposoby rozumienia dobra dziecka w doktrynie przytacza Daniela Wybrańczyk¹⁰. Szczegółowe opisanie ich wykracza poza ramy tego artykułu, ograniczyć się należy zatem do wskazania, że odnoszą się one do:

- a. zaspokojenia potrzeb dziecka¹¹,
- b. rozwoju fizycznego i duchowego dziecka w sposób przygotowujący je należycie do pracy dla dobra społeczeństwa¹²,
- c. realizacji praw dziecka wynikłych z unormowań międzynarodowych¹³,
- d. prawa dziecka do wychowania w rodzinie i do prawidłowych relacji wychowawczych z rodzicami¹⁴,
- e. pojmowania dobra dziecka przez osoby zajmujące się profesjonalnie sprawami dzieci¹⁵.

Przegląd definicji pojęcia dobra dziecka w piśmiennictwie prawniczym prowadzi do wniosku, iż oznacza ono szeroko pojęte interesy dziecka obejmujące zapewnienie bezpieczeństwa, prawidłowego rozwoju, odpowiedniego poziomu egzystencji, relacji z osobami bliskimi, jak również realizacji jego praw majątkowych i niemajątkowych. To co jest dobrem dziecka w konkretnym, jednostkowym przypadku (a takim jest niewątpliwie orzekanie o rozwodzie rodziców małoletniego),

pozostawia nauka prawa do każdorazowego ustalenia, w oparciu o doktrynalne rozumienie dobra dziecka, odpowiednim organom stosującym prawo. Konieczne może się przy tym okazać uzupełnienie pojęcia dobra dziecka przez nauki pozaprawne, zwłaszcza psychologię.

Psychologiczne ujęcie dobra dziecka w kontekście rozwodu rodziców

Podobnie jak w prawie dobro dziecka nie ma jednej definicji na gruncie psychologii. Nauka ta zwykła postrzegać dobro dziecka bądź to przez pryzmat określania i zaspokajania potrzeb dziecka, bądź realizacji jego praw, bądź zapewnienia mu odpowiedniej jakości życia¹⁶. Wyróżnia się w tych ramach różne modele dobra dziecka. Agnieszka Pisarska przytacza np. model Martena skoncentrowany na „relacji pomiędzy potrzebami i możliwościami rozwojowymi dziecka a potrzebami i możliwościami stwarzania warunków do tego rozwoju przez rodziców”¹⁷ czy proponowane w anglojęzycznej literaturze przedmiotu modele BIC. Obejmują one ocenę struktury rodziny, tj. relacji między jej członkami, realizację potrzeb dziecka, w szczególności co do potrzeb intelektualnych czy kontaktu z rodzeństwem, jak również kompetencje wychowawcze rodziców. Odnoszą się też do zapewnienia dziecku środowiska prawidłowego rozwoju fizycznego i psychicznego w ramach czynników biologicznych i środowiskowych. W szczególności wart odnotowania jest model 14 czynników tworzących strukturę dobra dziecka, dających się pogrupować w kategorie: dobrostanu fizycznego, odpowiedniego

⁹ Tamże, s. 637.

¹⁰ D. Wybrańczyk, dz. cyt., s. 42–48.

¹¹ Zob. tamże, s. 42–43.

¹² Zob. tamże, s. 43–44.

¹³ Zob. tamże, s. 44, 48.

¹⁴ Zob. tamże, s. 44–46.

¹⁵ Zob. tamże, s. 46–48.

¹⁶ Wszystkie sposoby i modele rozumienia pojęcia dobra dziecka w psychologii przytoczone w tej części artykułu za: A. Pisarska, *Pojęcie „dobra dziecka”. Przegląd wybranych koncepcji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J. Paedagogia-Psychologia” 2023, vol. 36, nr 4, s. 183–202.

¹⁷ Tamże, s. 188.

wychowania, stabilności sytuacji życiowej, odpowiedniego środowiska pozarodzinnego¹⁸.

Wyniki badań psychologii wskazują, że rozwód rodziców powoduje z reguły uszczuplenie dobra dziecka w każdym z wyżej wymienionych aspektów, tj. odpowiednich relacji z rodzicami, odpowiedniego wychowania, realizacji jego potrzeb psychicznych. Paul Amato, analizując wyniki badań prowadzonych w USA, Anglii, Kanadzie, Australii i Nowej Zelandii, zauważa, że dzieci z małżeństw rozwiedzionych w ogólności przejawiają większe problemy z zachowaniem, trudności emocjonalne, a także osiągają niższe wyniki w edukacji¹⁹. Autor ten podnosi również, iż rozwód wiąże się dla dziecka ponadto z osłabieniem więzi z rodzicami²⁰. Przytacza również badania przeprowadzone we Włoszech, Niemczech, Francji, Bułgarii, Niderlandach, Grecji, Szwecji, Danii, Norwegii i Słowacji, z których wynika większa częstotliwość występowania u dzieci z małżeństw rozwiedzionych problemów z zachowaniem, przestępczości młodocianej, korzystania z używek i problemów psychologicznych takich jak: zaburzenia lękowe, zaburzenia depresyjne czy obniżone samopoczucie i samoocena²¹. Amato zauważa ponadto, że dzieci z małżeństw rozwiedzionych mogą doświadczać problemów w dorosłym życiu. Mowa tu przede wszystkim o większej częstotliwości rozwodów wśród tych osób²² oraz o zwiększonym ryzyku depresji, gorszym stanie zdrowia fizycznego czy niższych zarobkach, gorszym wykształceniu i większym prawdopodobieństwie posiadania dzieci pozamałżeńskich²³. Rozwód nie stanowi jednak, według autora, wyłącznej przyczyny

niższego, w porównaniu z dziećmi wychowującymi się w małżeństwach nierozwiedzionych, dobrostanu dzieci ze związków rozwiedzionych²⁴. Wśród innych relewantnych czynników wymienia np. cechy charakteru rodziców, które wnieśli do utworzonej przez siebie rodziny, zmianę poziomu życia dziecka po rozwodzie czy dostosowanie się rodziców do życia po rozwodzie²⁵. W szczególności prawdopodobieństwo wystąpienia u dziecka wyżej wspomnianych problemów zmniejsza się, gdy dziecko nie jest wciągane w konflikt między rodzicami.

Podobne twierdzenia wysuwają przedstawiciele nauki polskiej. Rozwód uważany jest za wydarzenie mające znaczny wpływ na kształtowanie się osobowości dziecka i jako moment krytyczny w życiu dziecka i jego rodziców²⁶. Podnosi się, że jest to zdarzenie dla dziecka traumatyzujące, a Zofia Kuźniewska twierdzi nawet, iż może stanowić formę przemocy wobec dziecka²⁷. Autorka ta dokonała także wyszczególnienia negatywnych dla dziecka skutków zmian życiowych związanych z rozwodem ze względu na jego wiek²⁸. W najmłodszych latach przeważają konsekwencje naruszenia więzi emocjonalnych z rodzicami, dla przykładu można wskazać utratę poczucia bezpieczeństwa, lęk, zahamowanie rozwoju, a także poczucie winy czy częste zmiany nastroju. U dzieci starszych, zwłaszcza w okresie dojrzewania, zwrócona zostaje uwaga w szczególności na problemy w kształtowaniu tożsamości, większą skłonność do zachowań impulsywnych, problemy w nauce czy przedwczesne branie na siebie odpowiedzialności za rodzinę. Kuźniewska zwraca też uwagę na konsekwencje wciągania dziecka w konflikt między

18 Szczegółowe przytoczenie modelu wykracza poza ramy niniejszego artykułu, pełniejsze omówienie zob. A. Pisarska, dz. cyt., s. 190–191.

19 P. Amato, *The consequences of divorce for adults and children: An update*, „Društvena istraživanja. Časopis za opća društvena pitanja” 2014, vol. 23, no 1, s. 12–13.

20 Tamże, s. 13.

21 Tamże, s. 14.

22 Tamże, s. 15.

23 Tamże, s. 13.

24 Tamże, s. 15.

25 Tamże, s. 15–16.

26 Zob. M. Cywińska, *Dziecko w sytuacji rozwodu rodziców*, „Roczniki Pedagogiczne” 2021, nr 4, s. 92; M. Lewicka, *Dziecko w sytuacji rozwodu rodziców. Implikacje pedagogiczne*, „Teologia i Moralność” 2021, nr 1(29), s. 95.

27 Z. Kuźniewska, *Wpływ rozwodu rodziców na psychikę dziecka*, „Cywilizacja i Polityka” 2019, nr 17, s. 111.

28 Szczegółowe przytoczenie wykracza poza ramy niniejszego artykułu, zob. Z. Kuźniewska, dz. cyt., 112–118.

rodzicami, tj. zwłaszcza naruszenie lub zerwanie więzi z rodzicem czy poczucie winy u dziecka²⁹.

Inni autorzy charakteryzują następstwa rozwodu rodziców dla dziecka w podobny sposób. Monika Lewicka, wychodząc z perspektywy rozwodu jako rozpadu rodziny postrzeganej jako system, wyróżnia szereg negatywnych uczuć, jakie u dziecka z reguły występują w takiej sytuacji³⁰. Podnosi dodatkowo problem parentyfikacji dziecka i wynikające z tego chroniczne zmęczenie i przedwczesne odcięcie emocjonalne od rodzica³¹. Również Małgorzata Cywińska zwraca uwagę na występujące u dzieci rodziców rozwodzących się poczucie osamotnienia, utratę rodziny jako struktury potrzebnej do właściwego rozwoju, ograniczenie emocjonalnej bliskości z rodzicami, a także pogorszenie kontaktów z rówieśnikami spowodowanej stygmatyzacją ze względu na rozwód rodziców³². Opisuje ponadto mechanizm angażowania dziecka w konflikt między rodzicami³³, w którym to dziecko bądź to występuje jako mediator między rodzicami, bądź to bierze stronę jednego z nich. Może to przybrać postać „alienacji rodzicielskiej”, tj. stanu, gdy w drodze manipulacji ze strony jednego z rodziców dziecko radykalnie odcina się od drugiego rodzica³⁴.

Co do wpływu rozwodu na dobrostan dzieci, który oddziałuje na ich życie dorosłe, przywołać można badania i analizy Mai Piotrowskiej. Wynika z nich, iż u osób wychowujących się w rodzinach, które doświadczyły rozwodu, częściej w dorosłym życiu występują zaburzenia osobowości, problemy w życiu zawodowym, małżeńskim i seksualnym, a także trudności w nawiązywaniu pozytywnych relacji z innymi ludźmi³⁵. Wskazuje ponadto, iż:

(...) osoby pochodzące z rodzin rozwiedzionych mają tendencje do kształtowania niekorzystnych postaw rodzicielskich oraz wykazują słabsze przystosowanie psychologiczne i większe prawdopodobieństwo używania alkoholu i narkotyków³⁶.

Nie można jednakże pominąć potencjalnych pozytywnych dla dziecka aspektów rozwodu. Przywołana wcześniej Piotrowska zauważa w szczególności, że doświadczenie rozwodu może stanowić początek lepszego etapu w życiu dziecka, wolnego od ciągłych kłótni między rodzicami³⁷. Podobnie Lewicka uważa, że rozwód może przynieść dziecku ulgę w przypadku, gdy dotychczas doświadczało w rodzinie konfliktów, przemocy lub uzależnienia któregoś z rodziców³⁸.

Powyższy przegląd literatury wskazuje, że u dzieci z rodzin rozwiedzionych istnieje zwiększone prawdopodobieństwo obniżenia ich dobrostanu³⁹ przez destabilizację sytuacji życiowej, niedostateczne zaspokojenie potrzeb emocjonalnych, naruszenie lub zerwanie relacji z przynajmniej jednym z rodziców, a także nieprawidłowe wychowanie, powodujące trudności w życiu dorosłym. Tym samym można powiedzieć, iż dochodzi do uszczuplenia ich dobra. Należy jednak podnieść wątpliwości, na ile jest to spowodowane samym orzeczeniem rozwodu, tj. formalnym rozwiązaniem małżeństwa rodziców. Przytoczona wyżej literatura posługuje się wprawdzie pojęciem „rozvodu”, rozumie go jednak jako sytuację rozkładu małżeństwa, której elementem jest rozwód w znaczeniu prawnym. Negatywne dla dziecka skutki powodowane są przede wszystkim

29 Tamże, s. 116.

30 M. Lewicka, dz. cyt., s. 100.

31 Tamże, s. 102–103.

32 Zob. M. Cywińska, dz. cyt., s. 93–94.

33 Zob. tamże, s. 96–98.

34 Zob. tamże, s. 97.

35 M. Piotrowska, *Wpływ rozwodu rodziców na dorosłe życie ich dzieci. Przegląd badań*, „Rocznik Andragogiczny” 2010, s. 165.

36 Tamże, s. 166.

37 Zob. tamże, s. 168–169.

38 M. Lewicka, dz. cyt., s. 100.

39 Por. jednak poglądy odmienne przytoczone przez L.J. Żukowskiego, *Rozwód a dobro dziecka jako przedmiot badań w OZSS. Perspektywa prawno-psychologiczna*, „Ius Novum” 2023, nr 1, s. 119–120.

przez przejawy tej sytuacji, jak konflikt między rodzicami czy zerwanie więzi rodzica z dzieckiem, a nie samo rozwiązanie małżeństwa⁴⁰. Wskazuje się, że w pewnych sytuacjach rozstanie rodziców zakończone rozwodem może być korzystne dla dziecka⁴¹. Tym samym uznać należy, iż formalne rozwiązanie małżeństwa przez rozwód co do zasady nie wiąże się z naruszeniem dobra dziecka, jakim jest ono postrzegane przez nauki psychologiczne.

Wykładnia art. 56 § 2 k.r.o. w doktrynie i orzecznictwie

Artykuł 56 § 2 k.r.o. stanowi, że rozwód nie może zostać orzeczony, jeśli, mimo zupełnego i trwałego rozkładu pożycia, wskutek rozwodu miałyby ucierpieć dobro wspólnych małoletnich dzieci małżonków. Przyjmuje się, że jest to przesłanka bezwzględna i czasowa – ograniczona terminem osiągnięcia pełnoletniości przez dzieci⁴². Odnośnie do jej zakresu podmiotowego, jako wspólne traktuje się dzieci, których pochodzenie od obojga rozwodzących się małżonków ustalono zgodnie z przepisami k.r.o., a także dzieci wspólnie przysposobione przez małżonków i dzieci jednego z małżonków przysposobione przez drugiego⁴³. Jako dzieci małoletnie traktuje się z kolei te wspólne dzieci małżonków, które nie osiągnęły pełnoletniości w rozumieniu art. 10 k.c.⁴⁴.

Co do wykładni samej sprzeczności rozwodu z dobrem dziecka, już Kołodziejski zwracał uwagę na niemożność wypracowania ogólnych reguł i po-

stulował szczegółowe badanie tej przesłanki w poszczególnych sprawach⁴⁵. Odnosił się krytycznie do poglądów domniemujących sprzeczność rozwodu z dobrem dziecka lub brak tej sprzeczności⁴⁶, co było też przyjmowane w ówczesnym orzecznictwie SN⁴⁷. Współcześnie za brakiem domniemań w zakresie omawianej przesłanki opowiada się m.in. Wybrańczyk⁴⁸, a pogląd ten ma charakter powszechnie przyjętego⁴⁹. Autorka ta podkreśla też, że ujemnie na dziecko oddziałuje rozkład pożycia, a nie sam rozwód, tym samym dopiero ocena skutków rozkładu może pozwolić na wniosek, czy rozwiązanie małżeństwa może oddziaływać negatywnie na interes dziecka⁵⁰. Zwraca też uwagę na dalsze konsekwencje oddalenia powództwa rozwodowego na podstawie art. 56 § 2 k.r.o. w postaci braku możliwości uregulowania przez sąd sytuacji dziecka na podstawie art. 58 k.r.o., co ma szczególne znaczenie w przypadku konfliktu małżonków co do wykonywania ich praw i obowiązków względem dziecka⁵¹. W dalszej części cytowanej monografii Wybrańczyk przywołuje też pogląd, iż odmowa rozwodu z powodu sprzeczności z dobrem dziecka powinna następować tylko w przypadku, gdy dobra dziecka nie da się zabezpieczyć rozstrzygnięciami z art. 58 k.r.o., a dobro to będzie w większym stopniu zabezpieczone przez utrzymanie małżeństwa⁵².

Podobnie Stojanowska przyjmuje, że sam rozkład pożycia stanowi naruszenie dobra dziecka, zaś decyzja o oddaleniu powództwa powinna być rozpatrywana jedynie jako mniejsze zło w stosunku do rozwiązywania małżeństwa, a w przypadku gdyby

40 Tak też L.J. Żukowski, dz. cyt., s. 120.

41 Por. tamże, s. 120 i literatura przywołana wcześniej w tej części artykułu.

42 Zob. A. Ogrodnik-Kalita, *Negatywne przesłanki wyłączające dopuszczalność rozwodu*, w: *System prawa prywatnego. Tom 11. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. J. Haberk, Warszawa 2025, s. 990–991.

43 Por. S. Kołodziejski, dz. cyt., s. 24–26; A. Ogrodnik-Kalita, dz. cyt., s. 994–999; W. Stojanowska, dz. cyt., s. 654.

44 Por. A. Ogrodnik-Kalita, dz. cyt., s. 994; co do stosowania tej przesłanki w związku z dobrem dziecka poczętego por. tamże, s. 1003–1008.

45 Zob. S. Kołodziejski, dz. cyt., s. 30.

46 Tamże, s. 29.

47 Zob. R. Dubowski, *Oddalenie powództwa o rozwód jako środek ochrony dobra dziecka. Pobożne życzenie czy rzeczywistość?*, w: *Dobro pojemne jak krzywdą. Prawna ochrona dziecka. Deklaracje a rzeczywistość*, red. J. Mazurkiewicz, P. Mysiak, Wrocław 2017, s. 99–100.

48 D. Wybrańczyk, dz. cyt., s. 90.

49 Zob. A. Ogrodnik-Kalita, dz. cyt., s. 989.

50 D. Wybrańczyk, dz. cyt., s. 91.

51 Tamże, s. 98–99.

52 Tamże, s. 459.

rozwód pogorszył sytuację dziecka w niewielkim jedynie stopniu, lepsze jest orzeczenie rozwodu ze względu na możliwość orzeczenia przez sąd w zakresie art. 58 k.r.o.⁵³ Autorka ta podnosi też, że przy badaniu wpływu rozwodu na dobro dziecka należy brać pod uwagę zarówno czynniki obiektywne (np. przyczyny rozkładu pożycia, liczba dzieci, sposób wykonywania władzy rodzicielskiej), jak i subiektywne w postaci psychicznego nastawienia dziecka do rozwodu⁵⁴. W szczególności zwraca uwagę na przypadki, gdy dziecko nie wierzy w zupełny i trwały rozkład pożycia między rodzicami albo gdy doświadcza ono w rodzinie alkoholizmu lub znęcania⁵⁵.

Krytyczny wobec analizowanej przesłanki Rafał Dubowski, twierdząc, podobnie jak wyżej przywołani autorzy, że naruszenie dobra dziecka jest przede wszystkim powodowane rozkładem pożycia, idzie dalej i przyjmuje, że rozwód z reguły nie jest sprzeczny z dobrem dziecka, zaś samo oddalenie powództwa nie ma szerszego zastosowania dla ochrony dziecka⁵⁶. Autor ten polemizuje ze stanowiskiem, iż przyczyny rozkładu pożycia mogą uzasadniać odmowę rozwodu z powodu jego sprzeczności z dobrem dziecka⁵⁷. Podważa też pogląd, iż na zastosowanie omawianej przesłanki miałyby wpływać tak negatywny stosunek rodziców do dziecka, jak i utrzymywanie wobec niego pozorów poprawnie funkcjonującego małżeństwa⁵⁸, jak również możliwość zerwania kontaktu z dzieckiem przez jednego

z rodziców⁵⁹. Podobnie krytycznie odnosi się do oddalenia powództwa rozwodowego ze względu na m.in.: konflikt co do władzy rodzicielskiej⁶⁰, stan zdrowia fizycznego i psychicznego dziecka⁶¹, wiek⁶², niekorzystną zmianę sytuacji mieszkaniowej lub majątkowej dziecka⁶³. W przekonaniu Dubowskiego w tych sferach rozwód bądź nie narusza dobra dziecka, bądź dobro to jest lepiej chronione innymi środkami⁶⁴.

Odnosnie zaś do poglądów sądów⁶⁵, wskazać należy w pierwszej kolejności wyrok SA w Rzeszowie⁶⁶, gdzie sąd uznał, że przesłanka z art. 56 § 2 k.r.o. jest spełniona jedynie, gdy „udzielenie rozwodu może wywołać bardziej ujemne skutki dla dziecka, aniżeli te które są wynikiem zupełnego i trwałego rozkładu pożycia między małżonkami – rodzicami dziecka”⁶⁷. Sąd stwierdził ponadto, iż w interesie dziecka jest wychowywanie się w rodzinie faktycznie funkcjonującej, a nie utrzymywanej jedynie formalnie przez prawo⁶⁸. Z kolei SN w wyroku z 2000 roku potwierdził ustalenia sądów powszechnych, iż orzeczenie rozwodu jest zgodne z dobrem dziecka, gdy ojciec nadużywa alkoholu i znęca się nad matką⁶⁹, zaś w wyroku z 1999 roku uznał, że samo potencjalne pogorszenie sytuacji finansowej dziecka w wyniku rozwodu nie uzasadnia oddalenia powództwa, jeśli udzielenie rozwodu w innych sferach będzie dla dobra dziecka neutralne lub korzystne, w szczególności, gdy nie spowoduje to naruszenia więzi z rodzicem⁷⁰. Podobnie SO w Warszawie przyjął,

53 Zob. W. Stojanowska, dz. cyt., s. 651–654.

54 Tamże, s. 676.

55 Tamże, s. 676–677; podobnie zob. A. Ogrodnik-Kalita, dz. cyt., s. 1010–1012.

56 Zob. R. Dubowski, dz. cyt., s. 115–117.

57 Tamże, s. 102.

58 Tamże, s. 102–104.

59 Tamże, s. 104–105.

60 Tamże, s. 107–108.

61 Tamże, s. 108–109.

62 Tamże, s. 110.

63 Tamże, s. 110–115.

64 Np. co do niekorzystnej sytuacji mieszkaniowej zob. tamże, s. 115.

65 Artykuł omawia przykładowe orzecznictwo nowsze (od ok. 2000 roku). Co do orzecznictwa starszego zob. D. Wybrańczyk, dz. cyt., s. 92–97.

66 Wyrok SA w Rzeszowie z 8.04.2010 r., I ACa 83/10, LEX nr 1643024.

67 Tamże.

68 Tamże.

69 Wyrok SN z 10.05.2000 r., III CKN 881/00, LEX nr 1222323.

70 Wyrok SN z 17.12.1999 r., III CKN 850/99, LEX nr 50737.

że separacja faktyczna rodziców nie wyklucza orzeczenia rozwodu, gdy dzieci mają prawidłowy kontakt z obojgiem rodziców⁷¹. SO w Suwałkach z kolei uznał, że orzeczenie rozwodu w przypadku znęcania się ojca nad matką nie jest sprzeczne z dobrem małoletnich dzieci, nawet jeśli są one z ojcem związane i widzą się z nim regularnie⁷².

Podsumowanie

Przywołany wcześniej Dubowski podaje dane statystyczne, z których wynika rzadkość przypadków oddalenia powództwa rozwodowego z powodu sprzeczności z dobrem wspólnych małoletnich dzieci⁷³. Uznać należy, iż taki stan rzeczy oddaje stan wiedzy psychologii, zgodnie z którym to rozkład pożycia między małżonkami godzi w poczucie bezpieczeństwa dzieci, ich relacje z rodzicami i prawidłowe wychowanie składające się na dobro dziecka, i co przyjmuje także nauka prawa. Piśmiennictwo i praktyka orzecznicza zdają się też być zgodne co do tego, że rzadko się zdarza,

by utrzymywanie czysto formalnej rodziny przez odmowę orzeczenia rozwodu było dla dobra dziecka korzystne, za to łatwiej przychodzi wskazanie sytuacji, gdy to właśnie rozwiązanie małżeństwa lepiej chroni to dobro przed skutkami rozkładu pożycia. Biorąc to pod uwagę, zgodzić się należy z Dubowskim i Stojanowską⁷⁴, że negatywna przesłanka rozwodu nie stanowi szeroko użytecznego instrumentu ochrony dobra dziecka, a ochrona tego dobra przy jej zastosowaniu ma charakter co do zasady formalny. *De lege lata* dobro dziecka nie jest zatem zasadniczo chronione na gruncie materialnych przesłanek rozwodu, choć taka ochrona, ze względu na związek przyczynowy między rozkładem pożycia rodziców a naruszeniem dobra małoletniego, jest potrzebna⁷⁵. Propozycja zmian legislacyjnych w kierunku polepszenia ochrony dobra dziecka na gruncie przesłanek rozwodu wykracza poza ramy niniejszego artykułu⁷⁶, natomiast z pewnością nie powinny się one opierać na konstrukcji przesłanki negatywnej, która, jak wykazano wyżej, nie stanowi skutecznego środka ochrony dobra małoletniego.

71 Wyrok SO w Warszawie z 30.05.2018 r., I C 283/18, LEX nr 2545702. Podobnie por. wyrok SO w Warszawie z 29.10.2018 r., XXV C 457/17, LEX nr 2601173.

72 Wyrok SO w Suwałkach z 20.08.2019 r., I C 285/19, LEX nr 2758208.

73 R. Dubowski, dz. cyt., s. 115.

74 W. Stojanowska, dz. cyt., s. 682.

75 Od konstrukcji materialnych przesłanek rozwodu zależy wszak zakres postępowania dowodowego w sprawie rozwodowej, zatem konstrukcja tychże przesłanek może sprzyjać naruszaniu dobra dziecka w toku procesu rozwodowego lub ograniczać te naruszenia. Por. np. uwagi D. Wybrańczyk odnośnie do naruszania dobra dziecka w związku z orzekaniem o winie rozkładu pożycia: D. Wybrańczyk, *Dobro dziecka a rezygnacja z orzekania o winie rozkładu pożycia małżeńskiego*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2024, nr 3, s. 44–67.

76 Jako ciekawą koncepcję zob. jednak artykuł D. Wybrańczyk, *Dobro...*, dz. cyt., s. 61, w którym autorka proponuje rezygnację przez ustawodawcę z orzekania o winie rozkładu pożycia.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

- Amato P., *The consequences of divorce for adults and children: An update*, „Društvena istraživanja. Časopis za opća društvena pitanja” 2014, vol. 23, no 1, DOI: [10.5559/di.23.1.01](https://doi.org/10.5559/di.23.1.01).
- Cywińska M., *Dziecko w sytuacji rozwodu rodziców*, „Roczniki Pedagogiczne” 2021, nr 4, DOI: <http://doi.org/10.18290/rped21134.8>.
- Dubowski R., *Oddalenie powództwa o rozwód jako środek ochrony dobra dziecka. Pobożne życzenie czy rzeczywistość?*, w: *Dobro pojemne jak krzywda. Prawna ochrona dziecka. Deklaracje a rzeczywistość*, red. J. Mazurkiewicz, P. Mysiak, Wrocław 2017.
- Kołodziejcki S., *Dobro wspólnych nieletnich dzieci – jako przesłanka odmowy orzeczenia rozwodu*, „Palestra” 1965, nr 9(93).
- Kuźniewska Z., *Wpływ rozwodu rodziców na psychikę dziecka*, „Cywilizacja i Polityka” 2019, nr 17, DOI: <https://doi.org/10.15804/cip201908>.
- Lewicka M., *Dziecko w sytuacji rozwodu rodziców. Implikacje pedagogiczne*, „Teologia i Moralność” 2021, nr 1(29), DOI: [10.14746/TIM.2021.29.1.6](https://doi.org/10.14746/TIM.2021.29.1.6).
- Piotrowska M., *Wpływ rozwodu rodziców na dorosłe życie ich dzieci. Przegląd badań*, „Rocznik Andragogiczny” 2010.
- Ogrodnik-Kalita A., *Negatywne przesłanki wyłączające dopuszczalność rozwodu*, w: *System Prawa Prywatnego. Tom 11. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. J. Haberko, Warszawa 2025.
- Pisarska A., *Pojęcie „dobra dziecka”. Przegląd wybranych koncepcji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J. Paedagogia-Psychologia” 2023, vol. 36, nr 4, DOI: [10.17951/j.2023.36.4.183-202](https://doi.org/10.17951/j.2023.36.4.183-202).
- Sielski K., *Orzekanie w oparciu o zasadę dobra dziecka przez sądy rodzinne*, „Gubernaculum et Administratio” 2022, nr 2(26), DOI: <http://dx.doi.org/10.16926/gea.2022.02.08>.
- Smyczyński T., *Prawo rodzinne i stosunki rodzinnoprawne*, w: *System prawa prywatnego. Tom 11. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smyczyński, wyd. 2, Warszawa 2014.
- Stojanowska W., *Negatywne przesłanki wyłączające dopuszczalność rozwodu*, w: *System prawa prywatnego. Tom 11. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smyczyński, wyd. 2, Warszawa 2014.
- Wybrańczyk D., *Dobro dziecka a rezygnacja z orzekania o winie rozkładu pożycia małżeńskiego*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2024, nr 3.
- Wybrańczyk D., *Sytuacja prawna małoletniego dziecka rozwodzących się rodziców*, Warszawa 2022.
- Żukowski L.J., *Rozwód a dobro dziecka jako przedmiot badań w OZSS. Perspektywa prawno-psychologiczna.*, „Ius Novum” 2023, t. 17, nr 1, DOI: [10.26399/iusnovum.v17.1.2023.7/l.j.zukowski](https://doi.org/10.26399/iusnovum.v17.1.2023.7/l.j.zukowski).

Akty normatywne

- Ustawa z 25.02.1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 2809 z późn. zm.).
- Ustawa z 23.04.1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 1071).

Orzecznictwo

Wyrok SA w Rzeszowie z 8.04.2010 r., I ACa 83/10, LEX nr 1643024.

Wyrok SN z 10.05.2000 r., III CKN 881/00, LEX nr 1222323.

Wyrok SN z 17.12.1999 r., III CKN 850/99, LEX nr 50737.

Wyrok SO w Suwałkach z 20.08.2019 r., I C 285/19, LEX nr 2758208.

Wyrok SO w Warszawie z 29.10.2018 r., XXV C 457/17, LEX nr 2601173.

Wyrok SO w Warszawie z 30.05.2018 r., I C 283/18, LEX nr 2545702.

Zakres tajemnicy dziennikarskiej i jej ochrona w polskim procesie karnym

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł omawia instytucję tajemnicy dziennikarskiej z uwzględnieniem konstytucyjnych podstaw funkcjonowania prasy i środków społecznego przekazu oraz norm prawa karnego procesowego gwarantujących jej ochronę. Celem opracowania jest przedstawienie zakresu tajemnicy dziennikarskiej, norm obowiązującego prawa zapewniających jej ochronę, jak również wskazanie na kolizję zasady ochrony tajemnicy zawodowej dziennikarza i nadrzędnego celu procesu karnego, jakim jest poznanie prawdy materialnej. Szczególną uwagę poświęcono zagadnieniu zakazu dowodowego związanego z obowiązkiem zachowania tajemnicy dziennikarskiej, poddając szczegółowej analizie regulacje prawne dotyczące jej ochrony i prawa do anonimatu w polskiej procedurze karnej, jak również orzecznictwo w tym zakresie. Przedstawiono również stanowiska krytyczne wobec obecnych uregulowań prawnych przedmiotowej instytucji i podjęto próbę ich oceny z punktu widzenia realizacji celu procesu karnego. Regulacje prawne dotyczące ochrony prawa do anonimatu chronią zaufanie na linii dziennikarz – informator, jednakże nierzadko mogą utrudniać skompletowanie rzetelnego i wiarygodnego materiału dowodowego, a co za tym idzie realizację nadrzędnego celu postępowania karnego – poznania prawdy materialnej i realizacji norm prawa karnego materialnego.

SŁOWA KLUCZOWE: tajemnica dziennikarska, postępowanie karne, media, dziennikarz, zakaz dowodowy

ABSTRACT

The article examines the reporter's privilege within the framework of Polish law, taking into account the constitutional principle of freedom of press, as well as criminal procedural law ensuring its protection. The main purpose of this study is to delineate the scope of journalistic privilege, to examine the binding legal norms that ensure its protection and to analyse the inherent tension between the principle of safeguarding a journalistic secrecy and the overarching objective of criminal proceedings, namely the principle of material truth. The study devotes particular attention to the exclusionary rule associated with the duty to preserve the journalistic confidentiality. The article provides a detailed analysis of the legal regulations governing the protection of journalistic secrecy and the right to anonymity in Polish criminal procedure, interpreted in the light of judicial decisions in this area. It also presents divergent views on current statutory framework governing this institution and attempts to assess this provisions from the perspective of achieving the fundamental objectives of criminal proceedings. Legal provisions ensuring the protection of the right to anonymity are designed to

safeguard the relationship of trust between a journalist and their source. Nevertheless, such regulations may, in certain circumstances, impede the process of gathering complete and credible evidence, thereby potentially obstruct the fundamental aim of criminal proceedings – the establishment of the substantive truth and the proper implementation of the norms of substantive criminal law.

KEY WORDS: reporter's privilege, criminal procedure, media, journalist, exclusionary rule

Wprowadzenie

Tajemnica dziennikarska stanowi jedną z gwarancji wolności prasy¹. Wyrażona w art. 1 Prawa prasowego zasada wolności prasy² ma swoje podłoże w artykułach 14 i 54 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Pierwszy z nich statuuje zasadę wolności prasy i innych środków społecznego przekazu³. Znajduje się on w Rozdziale I. Konstytucji, który to zawiera podstawowe zasady ustroju Rzeczypospolitej Polskiej. Wyrażają one wartości, na których opiera się cały system prawa⁴. Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, wyrażona w art. 14 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej zasada wolności prasy i innych środków społecznego przekazu jest jednym z elementów ustrojowej zasady społeczeństwa obywatelskiego. Jak podkreśla Piotr Tuleja – normatywny model społeczeństwa obywatelskiego tworzą m.in. publiczne i prywatne media, którym wolność gwarantuje art. 14 Konstytucji⁵. Z kolei art. 54 Konstytucji gwarantuje w ustępie pierwszym tak ważną w ustroju demokratycznym wolność słowa, natomiast w ustępie drugim – zakaz cenzury prewencyjnej środków społecznego przekazu⁶. Z wolnością słowa koresponduje ustrojowa zasada wolności prasy i innych środków społecznego przekazu, zaś na straży tej wolności, a także prawa do informacji

oraz interesu publicznego w radiofonii i telewizji, stoi Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji⁷. To wzajemne powiązanie wyraźnie wskazuje, że wolne, rzetelne i obiektywne media są gwarantem urzeczywistnienia konstytucyjnej zasady wolności słowa w państwie. Wolność słowa nie ma jednakże charakteru absolutnego i podlega ograniczeniu zarówno na gruncie przepisów prawa cywilnego o ochronie dóbr osobistych, jak i prawa karnego (polski Kodeks karny (k.k.) penalizuje czyny zniesławienia i znieważenia). Do form ograniczenia wolności słowa można także zaliczyć obowiązki nakładane na dziennikarzy przez normy prawa prasowego oraz zasady etyki zawodowej. Z kolei zakaz cenzury prewencyjnej oraz koncesjonowania prasy zrywa z dziedzictwem epoki słusznie minionej i stanowi gwarancję, że swoboda wypowiedzi nie będzie naruszana przez działania aparatu państwa. Owe konstytucyjne uwarunkowania działalności prasy i środków społecznego przekazu zarówno zapewniają szeroki dostęp do informacji, jak i mają na celu wzbudzać zaufanie społeczeństwa do mediów.

Taki również cel przyświeca instytucjom tajemnicy dziennikarskiej, jak i prawu do anonimatu, które zostaną szczegółowo omówione w dalszej części artykułu przy zastosowaniu metody prawno-dogmatycznej. Ukazana zostanie również kolizja

1 M. Nowikowska, J. Sieńczyło-Chłabicz, Z. Zawadzka, *Prawo prasowe*, Warszawa 2019, s. 209.

2 Art. 1 Prawa prasowego: Prasa, zgodnie z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej, korzysta z wolności wypowiedzi i urzeczywistnia prawo obywateli do ich rzetelnego informowania, jawności życia publicznego oraz kontroli i krytyki społecznej. Ustawa z 26.01.1984 r. Prawo prasowe (Dz.U. 1984, nr 5, poz. 24 ze zm.).

3 Art. 14 Konstytucji RP: Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność prasy i innych środków społecznego przekazu. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 02.04.1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.).

4 P. Tuleja, *Zasady ustrojowe*, w: *Polskie prawo konstytucyjne*, red. tenże, Warszawa 2024, s. 65.

5 P. Tuleja, *Zasada społeczeństwa obywatelskiego*, w: *Polskie prawo konstytucyjne*, red. tenże, Warszawa 2024, s. 79.

6 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.).

7 M. Florczak-Wątor, *Wolność słowa*, w: *Polskie prawo konstytucyjne*, red. P. Tuleja, Warszawa 2024, s. 118.

między bezwzględną ochroną tajemnicy dziennikarskiej na gruncie obowiązujących przepisów Kodeksu postępowania karnego (k.p.k.) a dotarciem do prawdy materialnej, stanowiącym nadrzędny cel postępowania karnego.

Zakres tajemnicy dziennikarskiej

Regulacja art. 15 Prawa prasowego obejmuje dwie instytucje: prawo do anonimatu i tajemnicę dziennikarską.

Prawo do anonimatu to uprawnienie autora materiału prasowego do zachowania w tajemnicy swojego nazwiska oraz posługiwania się pseudonimem. *Ratio legis* tegoż przepisu zdaje się być ochrona autora materiału prasowego przed potencjalnymi negatywnymi konsekwencjami publikacji, takimi jak działania odwetowe ze strony osób przedstawionych w negatywnym świetle w materiale. Ochrona anonimatu zapewnia autorom poczucie bezpieczeństwa, umożliwiając im przekazanie do informacji publicznej wiadomości, których w innych okolicznościach by nie ujawnili (np. w obawie przed utratą pracy czy zemstą partnera). Niestety prawo to niekiedy wykorzystywane jest do rozpowszechniania fałszywych informacji godzących w dobra osobiste. Rodzi to poważne problemy w pociągnięciu właściwych osób do odpowiedzialności prawnej z tego tytułu, bowiem redaktor naczelny (bez zgody dziennikarza) nie może ujawnić nikomu jego danych osobowych, a co za tym idzie – w przypadku, gdy w materiale dziennikarza posługującego się pseudonimem doszło do naruszenia dóbr osobistych osoby trzeciej, odpowiedzialność ponosi redaktor naczelny⁸.

Przedmiotem tajemnicy dziennikarskiej są:

- a. Dane umożliwiające identyfikację autora materiału prasowego, listu do redakcji lub innego materiału o tym charakterze.
- b. Dane innych osób udzielających informacji opublikowanych albo przekazanych do opublikowania.

- c. Wszelkie informacje, których ujawnienie mogłoby naruszać chronione prawem interesy osób trzecich.

Należy nadmienić, iż dane określone w lit. a i b są objęte tajemnicą dziennikarską pod warunkiem, że osoby, których one dotyczą, zastrzegą sobie ich nieujawnianie. *Ratio legis* tego uregulowania jest ochrona dziennikarskich źródeł informacji i ich uzasadnionych interesów.

Zakres podmiotowy tajemnicy dziennikarskiej obejmuje dziennikarza. W rozumieniu przepisów prawa prasowego dziennikarzem jest osoba zajmująca się redagowaniem, tworzeniem lub przygotowywaniem materiałów prasowych, pozostająca w stosunku pracy z redakcją albo zajmująca się taką działalnością na rzecz i z upoważnienia redakcji⁹. Z kolei za materiał prasowy uważa się każdy opublikowany lub przekazany do opublikowania w prasie tekst albo obraz o charakterze informacyjnym, publicystycznym, dokumentalnym lub innym. Mogą być to na przykład felieton czy fotografia. Zgodnie z utrwalonym w orzecznictwie poglądem przekaz za pośrednictwem Internetu jest prasą, jeżeli spełnia wymogi określone w art. 7 ust. 2 pkt. 1 Prawa prasowego (tj. periodyczność, brak tworzenia zamkniętej, jednorodnej całości, ukazywanie się nie rzadziej niż raz do roku, opatrzenie stałym tytułem albo nazwą, numerem bieżącym i datą)¹⁰. W Prawie prasowym brakuje wzmianki o wyłączeniu dziennikarza zajmującego stanowisko redaktora naczelnego od obowiązku zachowania tajemnicy dziennikarskiej określonej w art. 15 ust. 2. Można więc stwierdzić, że redaktor naczelny, podobnie jak każdy dziennikarz i inne osoby zatrudnione w redakcji, ma obowiązek zachowania tajemnicy zawodowej w zakresie statuowanym w tym przepisie¹¹. Na zakończenie rozważań na temat zakresu podmiotowego tajemnicy dziennikarskiej warto dodać, że w doktrynie często mówi się o tzw. tajemnicy redakcyjnej, gdyż obowiązek zachowania tajemnicy dziennikarskiej dotyczy również innych osób zatrudnionych w redakcjach, wydawnictwach prasowych i innych

8 M. Nowikowska, J. Sieńczyło-Chlabicz, Z. Zawadzka, dz. cyt., s. 211.

9 Ustawa z dnia 26.01.1984 r. Prawo prasowe (Dz.U. 1984, nr 5, poz. 24 ze zm.).

10 Zob. Postanowienie SN z 15.12.2010 r., III KK 250/10, OSNKW 2011, nr 3, poz. 26.

11 Uchwała SN z 19.01.1995 r., I KZP 15/94, OSNKW 1995, nr 1–2, poz. 1.

prasowych jednostkach organizacyjnych np. sekretarki czy gońca, niezależnie od podstawy ich zatrudnienia (umowy o pracę czy też umowy zlecenia).

Zgodnie z art. 16 pr. pras. obowiązek zachowania tajemnicy dziennikarskiej upada, gdy informacja, materiał prasowy, list do redakcji lub inny materiał o tym charakterze dotyczy przestępstwa objętego prawnym obowiązkiem doniesienia z art. 240 § 1 k.k. Katalog tych enumeratywnie wymienionych przestępstw obejmuje m.in. zabójstwo, szpiegostwo, zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem czy wykorzystanie seksualne małoletniego. Jak można zauważyć, ustawodawca ujął w nim przestępstwa powszechnie uznawane przez opinię publiczną za najcięższe. W takim wypadku dziennikarz ma obowiązek zawiadomienia organów ścigania pod groźbą odpowiedzialności karnej.

Sytuacją, w której zwolnienie dziennikarza z obowiązku zachowania tajemnicy następuje *ex lege*, jest wyrażenie zgody przez autora lub informatora, który przekazał materiał wyłącznie do wiadomości dziennikarza, na ujawnienie jego nazwiska lub materiału. Zwolnienie to może nastąpić w każdej chwili.

Na zakończenie tej części rozważań należy dodać, że naruszenie tajemnicy dziennikarskiej może skutkować odpowiedzialnością karną z art. 266 § 1 k.k. oraz art. 49 pr. pras. Pierwszy z wymienionych przepisów typizuje przestępstwo polegające na naruszeniu obowiązku zachowania w tajemnicy określonych informacji, ustanowionego w przepisach innych ustaw (w przypadku dziennikarza – Prawa prasowego)¹². Do ustawowych znamion typu czynu zabronionego należy ujawnienie lub wykorzystanie informacji. Jest to przestępstwo skutkowe, gdyż do ujawnienia informacji dochodzi wtedy, gdy osoba trzecia uzyskuje możliwość zapoznania się z jej treścią, a także ścigane wyłącznie na wniosek pokrzywdzonego, którym jest podmiot uprawniony do wyrażenia zgody na ujawnienie lub wykorzystanie informacji. Z kolei art. 49 pr. pras. wprost penalizuje

naruszenie art. 15 ust. 2 Prawa prasowego – czyli obowiązku zachowania tajemnicy dziennikarskiej. Przepisy te nader często mogą pozostawać ze sobą w zbiegu. W takiej sytuacji, jeżeli przepisy szczególne przewidują surowszą odpowiedzialność, ów zbieg ma charakter pozorny, gdyż przepisy szczególne wprowadzają typ kwalifikowany ujawnienia cudzej tajemnicy w stosunku do przestępstwa określonego w art. 266 k.k. W przypadku, gdy ustawy szczególne przewidują równą lub łagodniejszą sankcję, na zasadzie *lex specialis* zastosowanie powinien mieć wyłącznie przepis ustawy szczególnej, chyba że ustawa ta weszła w życie przed 6.06.1997 roku i nie została utrzymana w mocy w przepisach wprowadzających Kodeks karny (zastrzeżenie to nie dotyczy art. 49 Prawa prasowego, gdyż został on utrzymany w mocy przez przepisy wprowadzające Kodeks karny)¹³.

Ochrona tajemnicy dziennikarskiej w postępowaniu karnym

Artykuł 180 § 2 Kodeksu postępowania karnego (dalej: k.p.k.) stanowi, że osoby obowiązane do zachowania tajemnicy notarialnej, adwokackiej, radcy prawnego, doradcy podatkowego, lekarskiej, dziennikarskiej lub statystycznej oraz tajemnicy Prokuratury Generalnej mogą być przesłuchiwane co do faktów objętych tą tajemnicą tylko wtedy, gdy jest to niezbędne dla dobra wymiaru sprawiedliwości, a okoliczność nie może być ustalona na podstawie innego dowodu. Piotr Hofmański i Stanisław Waltoś określają to mianem drugiego stopnia uprawnienia do tajemnicy¹⁴. Statuuje on względny (może zostać uchylony po spełnieniu określonych warunków – kumulatywnie przesłanek niezbędności dla dobra wymiaru sprawiedliwości i niemożności ustalenia okoliczności na podstawie innych dowodów) zakaz dowodowy¹⁵. Zakaz dowodowy to norma prawna zabraniająca przeprowadzania

12 W. Wróbel, D. Zając, w: *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część II. Komentarz do art. 212–277d*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017, s. 633–634.

13 Tamże, s. 642.

14 P. Hofmański, S. Waltoś, *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2023, s. 375.

15 Zob. J. Skorupka, *Zakazy dowodowe*, w: *Proces karny*, red. tenże, Warszawa 2022, s. 474.

dowodu w określonych warunkach lub stwarzająca ograniczenie w uzyskiwaniu dowodów¹⁶. Zakazy dowodowe nie są ustanawiane w interesie oskarżonego, choć to często właśnie na jego korzyść działają. Ich funkcją jest ochrona wartości nadrzędnych, takich jak godność, wolność osobista, więzi rodzinne, prywatność czy zaufanie do przedstawicieli zawodów zaufania publicznego. W literaturze istnieje podział zakazów dowodowych na: zakazy dowodzenia określonych faktów, zakazy dowodzenia za pomocą określonych środków dowodowych i zakazy określonych metod uzyskiwania dowodów. Omawiany zakaz z art. 180 § 2 k.p.k. zaliczany jest do kategorii zakazów dowodzenia za pomocą określonych środków dowodowych.

Ów zamknięty katalog tajemnic zawodowych zdaje się stawiać w uprzywilejowanej pozycji tajemnice zawodowe, czyli tajemnice związane z wykonywaniem zawodów¹⁷, których obowiązek zachowania ciąży na przedstawicielach zawodów zaufania publicznego: notariuszach, adwokatach, radcach prawnych, doradcach podatkowych, lekarzach itd. W tym gronie znalazła się również tajemnica dziennikarska. Przesłankami uchylenia obowiązku zachowania tajemnicy dziennikarskiej są dobro wymiaru sprawiedliwości i niemożność ustalenia okoliczności na podstawie innych dowodów. Ich uchylenie ma charakter ostateczny. Przesłanka niezbędności dla dobra wymiaru sprawiedliwości jest w dużej mierze ocenna i niedookreślona. Zasadne wydaje się przyjęcie, iż oznacza ona w istocie niezbędność dla dokonania zgodnych z prawdą ustaleń faktycznych¹⁸, zgodnie z naczelną zasadą procesu karnego – zasadą prawdy materialnej. Druga z przesłanek – niemożność ustalenia okoliczności na podstawie innego dowodu – również nastrocza wątpliwości interpretacyjnych. Należy przyjąć, że zostaje ona spełniona, gdy danego faktu nie można ustalić na podstawie przeprowadzonych już w sprawie dowodów, jak

i brak jest innych, nieprzeprowadzonych dotąd dowodów, które mogłyby być źródłem wiedzy o nim¹⁹. Stanowisko to znajduje potwierdzenie w orzecznictwie, w którym argumentuje się, że „brak możliwości ustalenia danej okoliczności na podstawie innego dowodu – w rozumieniu regulacji z art. 180 § 2 k.p.k. – zachodzi wyłącznie wówczas, gdy nie ma innych dowodów, na podstawie których można ustalić istotne dla sprawy okoliczności”²⁰.

Organem właściwym do uchylenia zakazu przesłuchania osób związanych tajemnicą dziennikarską (jak i innymi tajemnicami wymienionymi w art. 180 § 2 k.p.k.) w każdym stadium postępowania jest sąd, który może dokonać tego z urzędu lub na wniosek. W postępowaniu przygotowawczym sąd orzeka w tym przedmiocie na wniosek prokuratora, w terminie siedmiu dni od doręczenia mu tego wniosku, na posiedzeniu bez udziału stron. Termin ten jest terminem instrukcyjnym. Właściwą formą decyzji w przedmiocie uchylenia tajemnicy jest postanowienie o przesłuchaniu świadka, a w postępowaniu przygotowawczym – postanowienie o zezwoleniu na przesłuchanie świadka. Na postanowienie to przysługuje zażalenie. Legitymację do jego wniesienia posiadają strony postępowania (w postępowaniu przygotowawczym: podejrzany i pokrzywdzony; w postępowaniu sądowym: oskarżony i oskarżyciel), a także świadek, którego to postanowienie dotyczy. Kontrowersyjne jest, czy legitymacja przysługuje osobie zainteresowanej zachowaniem tajemnicy zawodowej – tej, której przedmiotowa informacja dotyczy²¹.

Szczególną ochroną w polskim procesie karnym objęty jest anonim. Hofmański i Waltoś nazywają to trzecim stopniem uprawnienia do tajemnicy²². Zgodnie z normą wyrażoną w artykule 180 § 3 Kodeksu postępowania karnego: zwolnienie dziennikarza od obowiązku zachowania tajemnicy nie może dotyczyć danych umożliwiających identyfikację

16 P. Hofmański, S. Waltoś, dz. cyt., s. 373.

17 M. Rusinek, *Tajemnica zawodowa i jej ochrona w polskim procesie karnym*, Warszawa 2007, s. 17–18.

18 Zob. tamże, s. 147–148.

19 Tamże, s. 150.

20 Postanowienie SA w Katowicach z 9.10.2024 r., II AKz 1013/24, LEX nr 3783025.

21 Zob. M. Rusinek, dz. cyt., s. 171.

22 P. Hofmański, S. Waltoś, dz. cyt., s. 375.

autora materiału prasowego, listu do redakcji lub innego materiału o tym charakterze, jak również identyfikację osób udzielających informacji opublikowanych lub przekazanych do opublikowania, jeżeli osoby te zastrzegły nieujawnianie tych danych. W przeciwieństwie do opisanego wyżej zakazu z art. 180 § 2, zakaz z art. 180 § 3 ma charakter bezwzględny, a co za tym idzie nie może być uchylony. Pogląd ten wyrażony został w orzecznictwie Sądu Najwyższego: „w związku z treścią art. 180 § 3 k.p.k. nie ma możliwości zwolnienia od obowiązku zachowania tajemnicy dziennikarskiej w części dotyczącej danych umożliwiających identyfikację autora materiału prasowego”²³. W tym świetle jako co najmniej kontrowersyjne jawi się postanowienie SN, w którym dopuszcza się przeprowadzenie dowodu z przesłuchania dziennikarza na okoliczności objęte anonimatem, jeżeli on sam nie zastrzegł się tajemnicą dziennikarską i chce takie zeznania złożyć²⁴.

W przypadku najcięższych przestępstw wymienionych w art. 240 § 1 k.k. ochrona prawa do anonimatu z art. 180 § 3 k.p.k. została wyłączona. Artykuł 180 § 4 Kodeksu postępowania karnego stanowi, że ochrony anonimatu z § 3 nie stosuje się, jeżeli informacja dotyczy przestępstwa, o którym mowa w art. 240 § 1 k.k.²⁵. Jak już zostało wspomniane – do przestępstw tych należy m.in. zabójstwo czy wykorzystanie seksualne małoletniego. *Ratio legis* tego uregulowania jest możliwość uzyskanie od dziennikarza pełnych danych na temat najcięższych przestępstw²⁶. W tym przypadku ustawodawca, stawiając na szali wolność prasy i dobro wymiaru sprawiedliwości (w odniesieniu do osądzenia najpoważniejszych przestępstw), uznał wyższość tej drugiej wartości. Należy nadmienić, iż treść omawianego przepisu nie wskazuje, że dziennikarz jest zwolniony z mocy prawa z zachowania tajemnicy, lecz oznacza, że w takiej sytuacji sąd ma możliwość uchylecia tajemnicy na zasadach określonych w art. 180 § 2 k.p.k.²⁷.

Na zakończenie tych rozważań warto pochylić się nad procesowymi konsekwencjami naruszenia zakazów dowodowych z artykułu 180 § 2 i 3 k.p.k. W świetle przepisów Kodeksu postępowania karnego owo naruszenie może stanowić względną przyczynę odwoławczą z artykułu 438 pkt. 2 k.p.k. Ów przepis stanowi, że orzeczenie ulega uchyleniu lub zmianie w razie stwierdzenia obrazy przepisów postępowania, jeżeli mogła ona mieć wpływ na treść orzeczenia. Co za tym idzie – do uchylecia lub zmiany orzeczenia przez sąd wyższej instancji nie wystarczy, więc sam fakt naruszenia przepisów postępowania. Kluczowe jest zbadanie stopnia jego wpływu na treść rozstrzygnięcia wydanego w sprawie.

Uwagi końcowe

Rozbudowany system ochrony tajemnicy dziennikarskiej ustanowiony w przepisach Kodeksu postępowania karnego podkreśla rangę, jaką ustawodawca przyznał prasie i środkom społecznego przekazu. W związku z tym nasuwa się pytanie: czy zasadne jest wprowadzenie szczególnej ochrony anonimatu do przepisów postępowania karnego? Czy sam wzmocniony rygor ochrony tajemnicy dziennikarskiej ustanowiony w art. 180 § 2 k.p.k. nie jest wystarczający? O ile zaliczenie dziennikarza do grona zawodów zaufania publicznego, takich jak adwokat, notariusz czy lekarz nie wzbudza większych kontrowersji w doktrynie, o tyle pojawiają się głosy krytyczne wobec uregulowania zawartego w art. 180 § 3 Kodeksu postępowania karnego. Dostrzega się, że aktualne przepisy niejako stawiają wolność prasy ponad dobrem wymiaru sprawiedliwości, pozbawiając organy procesowe możliwości zapoznania się z całym materiałem dowodowym istotnym w sprawie, przez co mogą pociągać za sobą poważne konsekwencje, jak wydanie niesprawiedliwego

23 Uchwała SN z 22.11.2002 r., I KZP 26/02, OSNKW 2003, nr 1–2, poz. 6 z glosą aprobowaną A. Gereckiej-Żołyńskiej.

24 Postanowienie SN z 15.12.2004 r., III KK 278/04, OSNKW 2005, nr 3, poz. 28 z glosą krytyczną D. Szumiło-Kulczyckiej.

25 Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U. 1997, nr 89, poz. 555 ze zm.).

26 Uchwała SN z 22.11.2002 r., I KZP 26/02, OSNKW 2003, nr 1–2, poz. 6.

27 M. Rusinek, dz. cyt., s. 158–159.

orzeczenia²⁸. Słuszny cel, jakim jest ochrona zaufania na linii dziennikarz – informator nie powinien kolidować z nadrzędnym celem procesu karnego, którym jest poznanie prawdy materialnej oraz realizacja norm prawa karnego materialnego²⁹. Jednocześnie w pełni zrozumiałym jest, iż ochrona osobowych źródeł informacji jest kluczowym elementem pracy dziennikarza, bez którego pozyskiwanie informatorów byłoby niemalże niemożliwie, a z pewnością znacząco utrudnione. Z perspektywy zapewnienia realizacji zasad procesu karnego, a przede

wszystkim tej najważniejszej – zasady prawdy materialnej – *de lege ferenda* postulowałabym zniesienie bezwzględnej ochrony prawa do anonimatu z art. 180 § 3 k.p.k. i objęcie go zakresem zakazu dowodowego z art. 180 § 2 k.p.k. Takie rozwiązanie wciąż gwarantowałoby należytą ochronę tajemnicy dziennikarskiej i prawa do anonimatu, jednocześnie nie stanowiąc istotnej przeszkody w zebraniu rzetelnego i wyczerpującego materiału dowodowego, a co za tym idzie, zminimalizowałoby ryzyko wydania niesprawiedliwego orzeczenia w sprawie.

28 Tamże, s. 160–161.

29 A. Murzynowski, *Istota i zasady procesu karnego*, Warszawa 1994, s. 27.

BIBLIOGRAFIA

Akty normatywne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.).

Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks karny (Dz.U.1997, nr 88, poz. 553 ze zm.).

Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U. 1997, nr 89, poz. 555 ze zm.).

Ustawa z 26.01.1984 r. Prawo prasowe (Dz.U. 1984, nr 5, poz. 24 ze zm.).

Literatura

Boratyńska K.T., Czarnecki P., Lach A, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. A. Sakowicz, wyd. 11, Legalis 2025, art. 180.

Ferenc-Szydełko E., *Prawo prasowe. Komentarz*, wyd. 4, Warszawa 2013.

Florczak-Wątor M., *Wolność słowa*, w: *Polskie prawo konstytucyjne*, red. P. Tuleja, Warszawa 2024.

Gerecka-Żołyńska A., *Glosa do uchwały SN z dnia 22 listopada 2002 r., I KZP 26/02*, OSP 2004, nr 1.

Gruszecka D., w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. J. Skorupka, wyd. 36, Legalis 2025, art. 180.

Hofmański P., Waltoś S., *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2023.

Murzynowski A., *Istota i zasady procesu karnego*, Warszawa 1994.

Nowikowska M., Sieńczyło-Chlabicz J., Zawadzka Z., *Prawo prasowe*, Warszawa 2019.

Paluszkiewicz H., Dudka K., *Postępowanie karne*, Warszawa 2024.

Rusinek M., *Tajemnica zawodowa i jej ochrona w polskim procesie karnym*, Warszawa 2007.

Skorupka J., *Zakazy dowodowe*, w: *Proces karny*, red. J. Skorupka, Warszawa 2022.

Sobczak J., *Prawo prasowe. Komentarz*, LEX 2008, art. 15.

Szumiło-Kulczycka D., w: K. Dudka, H. Paluszkiewicz, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz orzecznicy*, Warszawa 2015, art. 180.

Szumiło-Kulczycka D., *Dopuszczalność przesłuchania dziennikarza w zakresie danych o jakich mowa w art. 180 § 3 k.p.k. Glosa do postanowienia SN z dnia 15 grudnia 2004 r., III KK 278/04*, PiP 2005, nr 12.

Tuleja P., *Zasada społeczeństwa obywatelskiego*, w: *Polskie prawo konstytucyjne*, red. P. Tuleja, Warszawa 2024.

Tuleja P., *Zasady ustrojowe*, w: *Polskie prawo konstytucyjne*, red. P. Tuleja, Warszawa 2024.

Wróbel W., Zajac D., w: *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część II. Komentarz do art. 212–277d*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017, art. 266.

Orzecznictwo

Uchwała SN z 19.01.1995 r., I KZP 15/94, OSNKW 1995/1–2, poz. 1.

Uchwała SN z 22.11.2002 r., I KZP 26/02, OSNKW 2003, nr 1–2, poz. 6.

Postanowienie SN z 15.12.2004 r., III KK 278/04, OSNKW 2005, nr 3, poz. 28.

Postanowienie SN z 15.12.2010 r., III KK 250/10, OSNKW 2011, nr 3, poz. 26.

Postanowienie SA w Katowicach z 9.10.2024 r., II AKz 1013/24, LEX nr 3783025.

Statutowe ograniczenia wolności zgromadzeń na terenie krakowskich uczelni

STRESZCZENIE

Przedmiotem niniejszego artykułu są postanowienia statutów uczelni położonych w Krakowie, które odnoszą się do odbywania zgromadzeń na terenie uczelni oraz ich organizacji. W toku badań wyszczególniono przepisy porządkowe mające charakter ogólnej klauzuli porządku publicznego, limitujące udział osób spoza wspólnoty uczelni w zgromadzeniu na jej terenie, klauzulę ochrony dobrego imienia uczelni, klauzulę prawa kanonicznego na uczelni kościelnej oraz klauzulę niezakłóconego działania uczelni. Każde z powyższych unormowań poddano ocenie pod kątem zgodności z Konstytucją RP oraz ustawą z 20.07.2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Wyniki tych analiz wykazują, że z zasady postanowienia statutów krakowskich uczelni są zgodne z konstytucyjnym i ustawowym standardem wolności zgromadzeń na terenie uczelni. Jednakże obecne są również regulacje budzące pod tym kątem istotne wątpliwości. W toku badań wykryto również postanowienia statutów krakowskich uczelni wprost sprzeczne z przepisami proceduralnymi ustawy dotyczącymi organizacji zgromadzeń.

SŁOWA KLUCZOWE: wolność zgromadzeń, szkolnictwo wyższe, statut uczelni, prawa człowieka, prawa studenta

ABSTRACT

The article discusses the provisions of the statutes of universities located in Cracow that concern the holding and organisation of assemblies on university premises. The research identified statutory rules such as: general public order clause, clause limiting the participation of persons from outside the university community in assemblies on its premises, clause protecting the reputation of the university, canon law clause at a university established by the church and a clause of the undisturbed operation of the university. Each of the above-mentioned regulations was assessed for compliance with the Constitution of the Republic of Poland and the Act of 20th of July 2018 – the Law on Higher Education and Science. The results of these analyses show that, in principle, the provisions of the statutes of universities located in Cracow are compliant with the standard of freedom of assembly on university premises deriving from the Constitution and abovementioned Act. However, there are also regulations that raise significant doubts in this regard. The research also revealed provisions in the statutes of universities located in Cracow that are directly contrary to the statutory procedural provisions concerning the organisation of assemblies.

KEYWORDS: freedom of assembly, higher education, statute of the university, human rights, student rights

Wolność zgromadzeń na terenie uczelni nie stanowi obecnie szeroko omawianego zagadnienia¹. Niemniej w dobie rosnących napięć społecznych, które nie ominęły środowiska akademickiego², konieczne jest wypracowanie spójnej koncepcji urzeczywistniania tej wolności także w tym obszarze.

Odrębna regulacja zgromadzeń na terenie uczelni w przepisach PrSzkWiN³ stanowi wyraz poszanowania autonomii uczelni zagwarantowanej w art. 70 ust. 1 Konstytucji RP⁴. Autonomia ta przejawia się również w statutowej regulacji przepisów porządkowych dotyczących odbywania zgromadzeń na terenie uczelni, przewidzianej w art. 34 ust. 1 pkt 12 PrSzkWiN czy w uznawaniu za naruszenie prawa na gruncie art. 52 ust. 3 i 6 PrSzkWiN przypadków naruszenia prawa wewnętrznego uczelni⁵. Statut uczelni pośrednio przyczynia się więc do kształtowania ograniczeń wolności zgromadzeń na jej terenie. Przy tym należy wskazać za Krzysztofem Wojtyczkiem, że ograniczenia tego prawa wolnościowego mogą przybrać postać zakazów określonych działań, nakazów określonych działań w związku z korzystaniem z tej wolności oraz nadzoru nad korzystaniem z danej wolności, czy sankcji za naruszenie wspomnianych nakazów i zakazów⁶.

Co istotne, postanowienia statutowe ograniczające wolność zgromadzeń na terenie uczelni muszą mieścić się w granicach wyznaczonych przez PrSzkWiN. Jak wskazuje Aleksander Jakubowski:

[u]czelnia nie może ograniczać ustawowego uprawnienia do organizacji zgromadzeń na

jej terenie w drodze przepisów wewnątrzuczelnianych. Wolność zgromadzeń, także na terenie uczelni, jest wolnością konstytucyjną i nie może być ograniczana aktem innej rangi niż ustawa. Dlatego nieprzewidziane ustawą przyczyny nie mogą być podstawą do wydania decyzji odmawiającej zgody na zgromadzenie czy zakazującej zgromadzenia⁷.

Z tych samych względów jako niedopuszczalne jawi się tworzenie w statucie uczelni przesłanek rozwiązania zgromadzenia, które wykraczają poza zakres normowania art. 52 ust. 6 PrSzkWiN.

W świetle powyższej tezy należy podkreślić, że przepisy statutowe dotyczące odbywania zgromadzeń, aby mieściły się w granicach legitymowanego przez art. 31 ust. 3 Konstytucji RP oraz art. 34 ust. 1 pkt 12 PrSzkWiN ograniczenia wolności zgromadzeń na terenie uczelni, muszą mieć charakter przepisów porządkowych, które w pierwszym rzędzie ukierunkowane są na ochronę porządku publicznego. Jak wskazuje K. Wojtyczek, porządek publiczny jest „[n]ajtrudniejszą do zdefiniowania i najbardziej nieokreśloną spośród przesłanek ograniczania praw człowieka wymienionych w Konstytucji”⁸. Choć rozumienie porządku publicznego w doktrynie prawa nie jest jednolite, wspólnym mianownikiem wielu jego definicji jest założenie, że jest on zespołem norm ustalających reguły postępowania w społeczeństwie⁹. Ponadto podkreśla się, że zespół tych norm ma na celu zapewnienie harmonijnej, bezkonfliktowej i nieuciążliwej koegzystencji ludzi¹⁰.

1 Opracowania tego zagadnienia autor niniejszej publikacji podjął się w artykule: D. Radziszewski, *Wolność zgromadzeń na gruncie ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. – Prawo szkolnictwie wyższym i nauce*, „Paragraf. Studia z Prawa i Administracji”, nr 8/2026, s. 119–132. Niniejszy artykuł z uwagi na ograniczoną literaturę przedmiotu oraz wysoce zbliżoną tematykę opiera się częściowo na źródłach i ustaleniach tam poczynionych.

2 A. Jakubowski, *Utrzymanie porządku i bezpieczeństwa na terenie uczelni wyższej*, „Studia Iuridica” 2016, t. 66, s. 105.

3 Ustawa z 20.07.2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. z 2024 r. poz. 1571 ze zm.) – dalej jako: PrSzkWiN.

4 Por. P. Czarny, B. Naleziński, *Wolność zgromadzeń*, Warszawa 1998, s. 93 czy J. Woźnicki, w: *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, red. tenże, Warszawa 2019, s. 186.

5 J. Woźnicki, dz. cyt. s. 187.

6 K. Wojtyczek, *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Zakamycze 1999, s. 68–69.

7 A. Jakubowski, w: *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, red. tenże, Warszawa 2023, s. 164.

8 K. Wojtyczek, dz. cyt., s. 184.

9 J. Jóźwiak, *Zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego jako zadanie jednostek samorządu terytorialnego – zarys problematyki*, „Gubernaculum et Administratio” 2016, nr 2 (14), s. 174–177; A. Osierda, *Prawne aspekty pojęcia bezpieczeństwa publicznego i porządku publicznego*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 23, s. 91–106.

10 Zob. K. Wojtyczek, dz. cyt., s. 188 czy J. Janikowski, *Autonomia szkół wyższych a interwencja służb odpowiedzialnych za utrzymanie bezpieczeństwa i porządku publicznego*, „Ius Novum” 2018, nr 1 (12), s. 114.

Niekiedy upoważnienie ustawowe do wydawania podustawowych przepisów porządkowych odwołuje się do ochrony wartości konstytucyjnych innych niż porządek publiczny¹¹. Jednakże w świetle wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 8.07.2003 r. (P 10/02) kompetencje do wydawania przepisów porządkowych w aktach podustawowych „mogą być wykorzystywane tylko wtedy, gdy jest to niezbędne dla ochrony wartości wymienionych w tych przepisach [ustawowych – przyp. aut.]”¹². Biorąc pod uwagę brak odniesienia w art. 34 ust. 1 pkt 12 PrSzkWiN do wartości innych niż porządek publiczny, należy ostrożnie podchodzić do przepisów porządkowych dotyczących organizacji zgromadzeń na terenie uczelni uzasadnionych innymi wartościami konstytucyjnymi. Należy przy tym uwzględnić fakt, że z porządkiem publicznym silnie powiązane jest odrębne pojęcie bezpieczeństwa publicznego¹³. Nie można więc wykluczać, żeby przepisy porządkowe dotyczące zgromadzeń na terenie uczelni chroniły łącznie obie te wartości.

Po wskazaniu podstawowych kwestii odnoszących się do wolności zgromadzeń na terenie uczelni i roli statutów uczelni w kształtowaniu jej ograniczeń należy przejść do omówienia standardu wolności zgromadzeń na terenie krakowskich uczelni w oparciu o analizę odpowiednich postanowień statutowych. Na cel niniejszego opracowania wyse-

lekcjonowano dwanaście z siedemnastu działających uczelni zlokalizowanych w Krakowie¹⁴, których statuty zawierają postanowienia odnoszące się do zgromadzeń na terenie uczelni niestanowiące wyłącznie powielenia przepisów PrSzkWiN¹⁵.

Ograniczenia wolności zgromadzeń

1. Ogólna klauzula porządku publicznego

W pierwszej kolejności należy przyjrzeć się ogólnie rozumianym przepisom porządkowym dotyczącym odbywania zgromadzeń zawartych w statutach krakowskich uczelni. Doskonałymi przykładami są tu § 93 ust. 7 pkt 2 Statutu UEK¹⁶ zabraniający udziału w zgromadzeniu na terenie uczelni osobom posiadającym przy sobie broń, materiały wybuchowe lub inne niebezpieczne narzędzia, a także § 45 ust. 2 pkt 2 Statutu KWSPZ¹⁷ oraz § 42 ust. 2 pkt 2 Statutu WSZiB¹⁸, które zawierają zbliżone zakazy. Postanowienia te wydają się zainspirowane art. 4 ust. 2 PrZgr¹⁹, który zakazuje udziału w zgromadzeniach publicznych osobom posiadającym przy sobie któryś z wymienionych wyżej przedmiotów. Znane są także unormowania wykluczające udział w zgromadzeniach na terenie uczelni osób pod wpływem

11 Zob. M. Czuryk, *Przepisy porządkowe wydawane przez organy stanowiące samorządu lokalnego*, „Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 2020, t. XIII, nr 1, s. 68–71.

12 OTK-A 2003, nr 6, poz. 62.

13 A. Osierda, dz. cyt., s. 99–100, 106.

14 Liczbę działających uczelni zlokalizowanych w Krakowie ustalono w oparciu o bazę RAD-on, [online] <https://radon.nauka.gov.pl/dane/instytucje-systemu-szkolnictwa-wyzszego-i-nauki> [dostęp 20.01.2026 r.].

15 Regulacji zgromadzeń na terenie uczelni nie zawiera Statut Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie, t.j. ustalony załącznikiem nr 1 do uchwały nr 73/2023 Senatu UPJPII z 25.09.2023 r. oraz Statut Uniwersytetu Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, t.j. ogłoszony w BIP UAFM w dniu 13 maja 2025 r., [online] <https://bip.uafm.edu.pl/prawo-uczelni/statut> [dostęp 20.01.2026 r.]. Z kolei brzmienie norm ustawowych w znacznym stopniu powielają: Statut Akademii Kultury Fizycznej im. Bronisława Czecha w Krakowie, t.j. ustalony załącznikiem nr 1 do zarządzenia Rektora AKF nr 45/2024 z 20.12.2024 r., Statut Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie, t.j. ustalony obwieszczeniem Rektora WSBPI nr 1/04/2023 z 6.04.2023 r. oraz Statut Wyższej Szkoły Ekonomii i Informatyki, t.j. ustalony załącznikiem do uchwały nr 30/VI/2025 Rady Uczelni WSEI w Krakowie z 23.06.2025 r.

16 Statut Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, t.j. ustalony uchwałą Senatu UEK nr T.0022.81.2024 z 24.10.2024 r. (dalej jako: Statut UEK).

17 Statut Krakowskiej Wyższej Szkoły Promocji Zdrowia, t.j. ustalony uchwałą KWSPZ z 27.06.2019 r. (dalej jako: Statut KWSPZ).

18 Statut Wyższej Szkoły Zarządzania i Bankowości w Krakowie, t.j. ustalony uchwałą nr 1 Senatu WSZiB z 28.06.2024 r. (dalej jako: Statut WSZiB).

19 Ustawa z 24.07.2015 r. – Prawo o zgromadzeniach (Dz.U. z 2022 r. poz. 1389) – dalej jako: PrZgr.

substancji odurzających, takie jak § 45 ust. 2 pkt 2 Statutu KWSPZ czy § 42 ust. 2 pkt 2 Statutu WSZiB, oraz postanowienia statutowe zabraniające odbywania zgromadzeń w porze nocnej obecne w § 45 ust. 2 pkt 3 Statutu KWSPZ czy § 42 ust. 2 pkt 3 Statutu WSZiB.

Przywołane powyżej postanowienia statutowe niewątpliwie mają na celu utrzymanie porządku publicznego na terenie uczelni. Stanowią one zatem legitymowane ograniczenie wolności zgromadzeń w świetle art. 34 ust. 1 pkt 12 PrSzkWiN.

2. Limitowanie obecności osób trzecich na zgromadzeniu

Typowymi statutowymi przepisami porządkowymi dotyczącymi zgromadzeń są również te, które limitują udział osób niewchodzących w skład wspólnoty uczelni w zgromadzeniach na jej terenie poprzez wymóg zgody rektora na ich uczestnictwo. Takie postanowienia statutowe zawarte są m.in. w § 93 ust. 5 Statutu UEK czy § 223 ust. 1 Statutu UJ²⁰. Przepisy te stanowią uprawnione ograniczenie wolności zgromadzeń, które ma na celu ochronę porządku publicznego na terenie uczelni. Zagrożeniem dla owego porządku może być bowiem nieograniczony, masowy wstęp osób spoza wspólnoty uczelni, potencjalnie zaburzający bezkonfliktowe współżycie społeczne. Wprowadzone ograniczenie zdaje się również spełniać test proporcjonalności²¹, stąd też tak ukształtowane przepisy porządkowe nie rodzą wątpliwości natury konstytucyjnej.

W krakowskiej przestrzeni akademickiej istnieją jednak bardziej liberalne rozwiązania chroniące

porządek publiczny w związku z obecnością osób trzecich na uczelni. § 2 ust. 2 pkt 6 załącznika nr 4 do Statutu AGH²² oraz § 173 ust. 4 pkt 5 Statutu UR²³ zakładają wyłącznie notyfikowanie rektora o udziale osób trzecich w zgromadzeniu na terenie uczelni. Przywołane normy prawa wewnętrznego uczelni z jednej strony w większym stopniu czynią zadość wolności zgromadzeń, z drugiej strony zaś zapewniają rektorowi wiedzę o przebiegu zgromadzenia, kluczową do realizacji jego kompetencji nadzorczych.

3. Klauzula ochrony dobrego imienia uczelni

Istotne wątpliwości może natomiast budzić klauzula ochrony dobrego imienia uczelni obecna w § 130 ust. 2 Statutu UKEN²⁴, który przewiduje rozwiązanie zgromadzenia w sytuacji, gdy jego przebieg godzi w dobre imię uczelni. Przepis ten wprowadza ograniczenie dla wolności zgromadzeń na terenie uniwersytetu, które należy zbadać pod kątem wynikających z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP zasady wyłączności ustawy oraz zasady proporcjonalności, na które składa się m.in. wymóg celowości i najmniejszej uciążliwości²⁵.

Przyjmując wskazane na wstępie rozumienie przepisów porządkowych jako unormowań chroniących porządek publiczny, należy podać w wątpliwość odnoszenie ich do ochrony dobrego imienia będącego dobrem osobistym uczelni²⁶, która wpisuje się w przewidzianą w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP ochronę wolności i praw innych osób²⁷. Jest to ważne nie tylko z perspektywy samej Konstytucji RP,

20 Statut Uniwersytetu Jagiellońskiego, t.j. ustalony uchwałą Senatu UJ nr 37/V/2019 z 29.05.2019 r. ze zm. (dalej jako: Statut UJ).

21 Zob. P. Tuleja, w: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. II red. tenże, Warszawa 2023, s. 120, 122–123.

22 Statut Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie, t.j. ustalony uchwałą nr 2/2025 Senatu AGH z 29.01.2025 r. (dalej jako: Statut AGH).

23 Statut Uniwersytetu Rolniczego im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, t.j. ustalony uchwałą Senatu UR nr 121/2023 z 20.12.2022 r. (dalej jako: Statut UR).

24 Statut Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, t.j. ustalony zarządzeniem rektora UKEN nr R.Z.0211.47.2024 z 4.07.2024 r. (dalej jako: Statut UKEN).

25 Zob. P. Tuleja, dz. cyt., s. 120, 122–123.

26 W. Szczotka, *Dobra osobiste uczelni publicznej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio G (Ius)” 2020, nr 1, s. 120–122.

27 J. Kozłowski, *Rozwój zakresu przedmiotowego ochrony dóbr osobistych w świetle społecznych wyzwań XXI wieku*,

ale również prokonstytucyjnej wykładni art. 34 ust. 1 pkt 12 PrSzkWiN, w ramach której przyjęte rozwiązanie należy uznać za nieuprawnione ograniczenie wolności zgromadzeń. Ponadto trzeba wskazać, że prawo powszechnie obowiązujące przewiduje środki prawne o charakterze cywilnym, dyscyplinarnym czy karnym, które służą ochronie dobrego imienia podmiotu prawa²⁸. W takiej sytuacji wprowadzanie środków ochrony dobrego imienia uczelni w ramach procedury rozwiązywania zgromadzenia jest nadmierną uciążliwością dla jednostki, naruszającą zasadę proporcjonalności.

Patrząc od strony praktycznej, trzeba zauważyć, że § 130 ust. 2 Statutu UKEN zakłada dokonywanie przez rektora oceny tego, czy dane zgromadzenie narusza dobre imię uczelni. Piastun tego organu posiada osobisty interes faktyczny w zachowaniu swojego dobrego imienia, przez co może nie być w stanie rozumieć dobrego imienia uczelni w sposób niezależny od swoich prywatnych odczuć oraz rozgraniczyć chronione prawnie wypowiedzi krytyczne od wypowiedzi rzeczywiście naruszających dobre imię instytucji. Uwzględniając niniejsze czynniki personalne, § 130 ust. 2 Statutu UKEN przy niewłaściwym stosowaniu mógłby posłużyć jako narzędzie tłumienia krytyki względem osoby rektora czy szerzej pojmowanej administracji uczelni. Prawo do krytyki stanowi zaś nie tylko ożywczy element debaty publicznej w demokratycznym państwie prawnym, ale ponadto jest częścią składową wolności wypowiedzi zagwarantowanej w art. 54 ust. 1 Konstytucji RP²⁹, która z kolei jest silnie powiązana z wolnością zgromadzeń³⁰.

§ 130 ust. 2 Statutu UKEN stanowi więc daleko idące ograniczenie praw człowieka wykraczające poza legitymowany prawnie zakres przepisów porządkowych. Omawiane postanowienie statutowe obowiązujące na Uniwersytecie Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie zasługuje więc na dezaprobatę.

4. Klauzula prawa kanonicznego na uczelni kościelnej

Interesującym przypadkiem są przepisy porządkowe przyjęte na Uniwersytecie Ignatianum w Krakowie, które odwołują się do prawa kanonicznego Kościoła Katolickiego. Zakładają one, że w sytuacji, gdy cel lub program zgromadzenia na terenie uczelni narusza prawo kościelne, rektor na mocy art. 63 ust. 3 Statutu UI³¹ zakazuje zgromadzenia mającego odbyć się na otwartej przestrzeni lub odmawia wyrażenia zgody na jego organizację w przypadku, gdy planowane było w lokalu uczelni. Ponadto w art. 63 ust. 6 Statutu UI wskazano, że przebieg zgromadzenia na terenie uczelni naruszający prawo kościelne jest podstawą rozwiązania zgromadzenia. Rodzi to istotne pytania dotyczące wolności zgromadzeń.

W pierwszej kolejności należy rozważyć, czy te przepisy wykraczają poza ramy prawne art. 52 ust. 3 i ust. 6 PrSzkWiN, który za przesłankę zakazania zgromadzenia, odmowy wyrażenia zgody na jego organizację oraz jego rozwiązania uznaje naruszenie przepisów prawa. Za przepisy prawa w rozumieniu przywołanego przepisu ustawowego uważa się zarówno normy prawa powszechnie obowiązującego, jak i przepisy prawa wewnętrznego uczelni³². Co zaś istotne, art. 2 Statutu UI stwierdza, że „Ignatianum, jako katolicka uczelnia wyższa kieruje się przepisami prawa kanonicznego”, co może sugerować inkorporację norm katolickiego prawa kościelnego do wewnętrznego porządku prawnego uczelni, a tym samym świadczyć o tym, że rozumienie porządku publicznego w prawie wewnętrznym tego uniwersytetu obejmuje również poszanowanie norm prawa kanonicznego. Jakkolwiek jednak w dawniejszych definicjach porządku publicznego uwzględniano znaczenie norm religijnych dla jego kształtowania³³, współcześnie, w państwie cechującym się

„Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne” 2018, t. 24, s. 53.

28 M. Florczak-Wątor, w: *Konstytucja...*, dz. cyt., s. 201.

29 W. Lis, *Cel i charakter krytyki prasowej – wybrane aspekty*, „Studia Medioznawcze” 2016, t. 1 (64), s. 39.

30 M. Bidziński, *Freedom of Public Assembly in Poland*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2019, nr 5/51, s. 203.

31 Statut Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie, t.j. ustalony uchwałą nr 82/2022/2023 Senatu AIK z 8.09.2023 r. (dalej jako: Statut UI).

32 J. Woźnicki, dz. cyt., Warszawa 2019, s. 187.

33 Zob. J. Jóźwiak, *Zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego jako zadanie jednostek samorządu terytorialnego* –

bezstronnością światopoglądową ustanowioną w art. 25 ust. 3 Konstytucji RP, istotne wątpliwości budzi założenie, jakoby normy religijne wyznaczone w prawie wewnętrznym kościołów lub innych związków wyznaniowych mogły się przekładać na rozumienie porządku publicznego. Trzeba przy tym zaznaczyć, że zarówno art. 15 Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską³⁴, jak i zawarta na podstawie jego ust. 2 umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Konferencją Episkopatu Polski w sprawie statusu prawnego szkół wyższych zakładanych i prowadzonych przez Kościół Katolicki, w tym uniwersytetów, odrębnych wydziałów i wyższych seminariów duchownych, oraz w sprawie trybu i zakresu uznawania przez Państwo stopni i tytułów nadawanych przez owe szkoły wyższe³⁵, nie przewidują uzależniania realizacji wolności zgromadzeń na terenie uczelni zakładanych przez Kościół Katolicki od podporządkowania się prawu kanonicznemu. Odrębny status prawny uczelni kościelnej nie wpływa więc na ocenę tego problemu.

Trzeba przy tym wskazać, że w skład wspólnoty uczelni opisywanej w tym podrozdziale wchodzi nie tylko osoby wyznania katolickiego, co potwierdza zresztą wprost Statut UI w art. 45 ust. 4, odnosząc się do osób innego wyznania oraz bezwyznaniowych. Jak z kolei słusznie podnosi Piotr Tuleja na kanwie art. 25 Konstytucji RP:

[p]rawo wewnętrzne kościołów i związków wyznaniowych nie stanowi prawa powszechnie obowiązującego w rozumieniu art. 87 ust. 1 Konstytucji. Jego normy nie mogą więc nakładać obowiązków na obywateli nienależących do wspólnoty religijnej ani tym bardziej być obwarowane państwowym przymusem³⁶.

Tym samym art. 63 ust. 3 i 6 Statutu UI oddziałuje na sytuację prawną osób nieprzynależących do Kościoła Katolickiego poprzez nieuprawnione uzależnianie urzeczywistniania przez nich wolności zgromadzeń od podporządkowania się normom katolickiego prawa kanonicznego.

Ze względów konstytucyjnych niedopuszczalna zdaje się wykładnia art. 52 ust. 3 i ust. 6 PrSzkWiN, która umożliwiałaby takie ograniczenia wolności zgromadzeń na terenie uczelni w związku z przesłanką naruszenia przepisów prawa uzasadniającą zakaz zgromadzenia, odmowę udzielenia zgody na odbycie zgromadzenia i rozwiązanie zgromadzenia, oraz założenie, że przepisy porządkowe dotyczące odbywania zgromadzeń przewidziane przez art. 34 ust. 1 pkt 12 PrSzkWiN mogą odsyłać do porządku prawnego kościoła lub innego związku wyznaniowego. Prowadzi to do krytycznej oceny omawianego postanowienia statutowego.

5. Klauzula niezakończonych działań uczelni

Ponadto dość powszechną praktyką jest wprowadzanie do statutów postanowień zakładających niezakończonych działań uczelni podczas odbywania zgromadzenia, czego przykładem są m.in. § 110 ust. 3 Statutu AMKP³⁷, § 101 ust. 3 Statutu ASP³⁸, § 93 ust. 7 pkt 3 Statutu UEK, § 223 ust. 3 Statutu UJ czy § 174 ust. 1 pkt 2 Statutu UR. Postanowienia takie wpisują się w przedstawione na wstępie rozumienie porządku publicznego, a także mitygują możliwe konflikty między uczestnikami zgromadzenia a innymi członkami wspólnoty akademickiej, co nie pozostaje bez znaczenia dla jego ochrony. Ponadto przepisy te wpisują się w tezę wyroku WSA w Warszawie

zarys problematyki, „Gubernaculum et Administratio” 2016, nr 2(14), s. 175.

34 Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28.07.1993 r. (Dz. U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318).

35 Umowa stanowi załącznik do obwieszczenia Ministra Spraw Zagranicznych z 29.07.1999 r. o wykonaniu Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską (Dz. U. Nr 63, poz. 727).

36 P. Tuleja, dz. cyt., s. 106.

37 Statut Akademii Muzycznej im. Krzysztofa Pendereckiego, t.j. ustalony uchwałą nr 26/2023 Senatu AMKP z 23.11.2023 r. (dalej jako: Statut AMKP).

38 Statut Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki, t.j. ustalony uchwałą nr 51/2019 Senatu ASP z 13.06.2019 r. ze zm. (dalej jako: Statut ASP).

z 15.07.2020 r., VII SA/Wa 2311/19, wedle której organizacja zgromadzenia na terenie uczelni rodzi konieczność wyważenia wartości, jakimi są wolność zgromadzeń oraz gwarancja bezpieczeństwa i niezakłóconej nauki³⁹. Przywołane postanowienia statutowe mają charakter legitymowanych przez normy konstytucyjne i ustawowe przepisów porządkowych.

Niemniej w praktyce stosowania prawa nie należy czynić z niezakłóconego działania uczelni wartości absolutnej. Organizacja zgromadzenia na terenie uczelni jako aktu urzeczywistniającego wolność zgromadzeń uzasadnia czasową modyfikację organizacji pracy uczelni. Należy wskazać za A. Jakubowskim, że w sytuacji zawnioskowania o zgodę na odbycie zgromadzenia w lokalu uczelni przeprowadzanie w tym pomieszczeniu wykładu nie jest wystarczającą podstawą do wydania negatywnego rozstrzygnięcia w tej sprawie⁴⁰. Stąd w sytuacji, gdy planowane zgromadzenie na terenie uczelni może wpłynąć na jej pracę, w pierwszej kolejności administracja instytucji powinna rozważyć, czy istnieje możliwość minimalizacji tego wpływu poprzez reorganizację pracy uczelni. Tylko taka wykładnia omawianych postanowień statutowych zachowuje proporcjonalność w ograniczeniu wolności zgromadzeń.

Postanowienia statutowe sprzeczne z ustawą z 20.07.2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce

Należy także odnotować, że niektóre postanowienia statutów krakowskich uczelni przewidują rozwiązania nie tyle kontrowersyjne na gruncie Konstytucji RP i PrSzkWiN, co wprost sprzeczne z ustawą. Przykładowo § 45 ust. 3 Statutu KWSPZ wyznacza termin zgłoszenia zamiaru organizacji zgromadzenia na terenie uczelni na 72 godziny przed jego planowaną datą odbycia, choć art. 52 ust. 2 PrSzkWiN ustanawia 24-godzinny termin zawiadomienia. Co więcej, § 99 ust. 2 Statutu ASP oraz § 108 ust. 2

AMKP uzależniają organizację każdego rodzaju zgromadzenia na terenie uczelni od zgody rektora. Tymczasem na gruncie art. 52 ust. 1 zd. 2 PrSzkWiN jest to konieczne wyłącznie dla zgromadzenia organizowanego w lokalu uczelni, zaś w przypadku zgromadzenia tego rodzaju na otwartej przestrzeni w świetle art. 52 ust. 2 i 3 PrSzkWiN wystarczy jedynie notyfikacja rektora⁴¹.

Opisane regulacje jako nielegitymowane konstytucyjnie i sprzeczne z ustawą ograniczenia wolności zgromadzeń na terenie uczelni zasługują na jednoznaczną dezaprobatę. Stawiają one bowiem organizatora zgromadzenia w gorszym położeniu prawnym niż zamierzał ustawodawca, kształtując granice wolności zgromadzeń na terenie uczelni.

Podsumowanie

Prawo wewnętrzne krakowskich uczelni przewiduje różnorodne postanowienia statutowe dotyczące odbywania zgromadzeń na terenie uczelni. Do legitymowanych konstytucyjnie i ustawowo przepisów porządkowych należy zaliczyć ogólne klauzule porządku publicznego oraz postanowienia limitujące udział osób spoza wspólnoty uczelni w zgromadzeniach. Ponadto klauzula niezakłóconego działania uczelni stanowi uprawnione ograniczenie wolności zgromadzeń poczynione w imię ochrony porządku publicznego. Niemniej jej stosowanie wymaga poszanowania dla zasady proporcjonalności.

Jednocześnie klauzula ochrony dobrego imienia uczelni obecna w Statucie UKEN oraz klauzula prawa kanonicznego wyrażona w Statucie UI rodzą znaczne wątpliwości na gruncie Konstytucji RP oraz PrSzkWiN. Z kolei statuty KWSPZ, AMKP oraz ASP przewidują postanowienia wprost sprzeczne z normami ustawowymi. W tym obszarze zasadny jest postulat zniesienia przywołanych postanowień statutowych godzących w zagwarantowaną w art. 57 ust. 1 Konstytucji RP wolność zgromadzeń.

39 Wyrok wraz z uzasadnieniem dostępny w CBOSA. Warto dodać, że spotkał się on z krytyką doktryny – zob. A. Jakubowski, w: *Prawo...*, dz. cyt., s. 164.

40 A. Jakubowski, *Strajk studencki, studenckie akcje protestacyjne i zgromadzenia na terenie uczelni – ujęcie prawne*, w: *Współczesne problemy nauki i szkolnictwa wyższego*, red. J. Pakuła, Toruń 2013, s. 143; Tenże, w: *Prawo...*, dz. cyt., s. 164.

41 J. Woźnicki, dz. cyt., s. 186–187.

BIBLIOGRAFIA

Akty normatywne

- Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28.07.1993 r. (Dz. U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318).
- Ustawa z 20.07.2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2024 r. poz. 1571 ze zm.).
- Ustawa z 24.07.2015 r. – Prawo o zgromadzeniach (Dz.U. z 2022 r. poz. 1389).
- Obwieszczenie Ministra Spraw Zagranicznych z 29.07.1999 r. o wykonaniu Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską (Dz. U. Nr 63, poz. 727).
- Statut Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie (tekst jednolity ustalony uchwałą nr 2/2025 Senatu AGH z 29.01.2025 r.).
- Statut Akademii Kultury Fizycznej im. Bronisława Czecha w Krakowie (tekst jednolity ustalony załącznikiem nr 1 do zarządzenia Rektora AKF nr 45/2024 z dnia 20 grudnia 2024 r.).
- Statut Akademii Muzycznej im. Krzysztofa Pendereckiego w Krakowie (tekst jednolity ustalony uchwałą nr 26/2023 Senatu AMKP z 23.11.2023 r.).
- Statut Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie (tekst jednolity ustalony uchwałą nr 51/2019 Senatu ASP z 13.06.2019 r. ze zm.).
- Statut Akademii Sztuk Teatralnych im. Stanisława Wyspiańskiego w Krakowie (tekst jednolity ustalony uchwałą nr 105/2020–2024 Senatu AST z 5.06.2023 r. ze zm.).
- Statut Krakowskiej Wyższej Szkoły Promocji Zdrowia w Krakowie (tekst jednolity ustalony uchwałą KWSPZ z 27.06.2019 r.).
- Statut Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki (tekst jednolity ustalony uchwałą Senatu PK nr 68/o/09/2024 z 25.09.2024 r.).
- Statut Uniwersytetu Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie (tekst jednolity ogłoszony w BIP UA FM w dniu 13 maja 2025 r., [online] <https://bip.ua.fm.edu.pl/prawo-uczelniane/statut> [dostęp: 20.01.2026 r.]).
- Statut Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie (tekst jednolity ustalony uchwałą Senatu UEK nr T.0022.81.2024 z 24.10.2024 r.).
- Statut Uniwersytetu Jagiellońskiego (tekst jednolity ustalony uchwałą Senatu UJ nr 37/V/2019 z 29.05.2019 r. ze zm.).
- Statut Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie (tekst jednolity ustalony zarządzeniem rektora UKEN nr R.Z.0211.47.2024 z 4.07.2024 r.).
- Statut Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie (tekst jednolity ustalony uchwałą nr 82/2022/2023 Senatu AIK z 8.09.2023 r.).
- Statut Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie (tekst jednolity ustalony załącznikiem nr 1 do uchwały nr 73/2023 Senatu UPJPII z 25.09.2023 r.).
- Statut Uniwersytetu Rolniczego im. Hugona Kołłątaja w Krakowie (tekst jednolity ustalony uchwałą Senatu UR nr 121/2023 z 20.12.2022 r.).
- Statut Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie (tekst jednolity ustalony obwieszczeniem Rektora WSBPI nr 1/04/2023 z 6.04.2023 r.).

Statut Wyższej Szkoły Ekonomii i Informatyki (tekst jednolity ustalony załącznikiem do uchwały nr 30/VI/2025 Rady Uczelni WSEI w Krakowie z 23.06.2025 r.).

Statut Wyższej Szkoły Zarządzania i Bankowości w Krakowie (tekst jednolity ustalony uchwałą nr 1 Senatu WSZiB z 28.06.2024 r.).

Monografie i rozdziały w monografiach

Czarny P., Naleziński B., *Wolność zgromadzeń*, Warszawa 1998.

Jakubowski A., *Strajk studencki, studenckie akcje protestacyjne i zgromadzenia na terenie uczelni – ujęcie prawne*, w: *Współczesne problemy nauki i szkolnictwa wyższego*, red. J. Pakuła, Toruń 2013.

Wojtyczek K., *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Zakamycze 1999.

Komentarze

Jakubowski A. (red.) *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, Warszawa 2023.

Tuleja P. (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. II, Warszawa 2023.

Woźnicki J. (red.) *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Komentarz*, Warszawa 2019.

Artykuły naukowe

Bidziński M., *Freedom of Public Assembly in Poland*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2019, nr 5/51, [online] <https://doi.org/10.15804/ppk.2019.05.14> [dostęp: 15.04.2026 r.].

Czuryk M., *Przepisy porządkowe wydawane przez organy stanowiące samorządu lokalnego*, „Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 2020, t. XIII, nr 1, [online] <https://doi.org/10.32084/tekapr.2020.13.1-6> [dostęp: 15.04.2026 r.].

Jakubowski A., *Utrzymanie porządku i bezpieczeństwa na terenie uczelni wyższej*, „Studia Iuridica” 2016, nr. 66.

Janikowski J., *Autonomia szkół wyższych a interwencja służb odpowiedzialnych za utrzymanie bezpieczeństwa i porządku publicznego*, „Ius Novum” 2018, nr 1 (12), [online] <https://doi.org/10.26399/iusnovum.v12.1.2018.07/j.janikowski> [dostęp: 15.04.2026 r.].

Jóźwiak J., *Zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego jako zadanie jednostek samorządu terytorialnego – zarys problematyki*, „Gubernaculum et Administratio” 2016, nr 2 (14), [online] <http://dx.doi.org/10.16926/gea.2016.02.21> [dostęp: 15.04.2026 r.].

Kozłowski J., *Rozwój zakresu przedmiotowego ochrony dóbr osobistych w świetle społecznych wyzwań XXI wieku*, „Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne” 2018, t. 24, [online] <https://doi.org/10.19195/1733-5779.24.4> [dostęp: 15.04.2026 r.].

Lis W., *Cel i charakter krytyki prasowej – wybrane aspekty*, „Studia Medioznawcze” 2016, t. 1 (64), [online] <https://doi.org/10.33077/uw.24511617.ms.2016.64.489> [dostęp: 15.04.2026 r.].

- Osierda A., *Prawne aspekty pojęcia bezpieczeństwa publicznego i porządku publicznego*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 23, [online] <http://dx.doi.org/10.17951/sil.2014.23.89> [dostęp: 15.04.2026 r.].
- Radziszewski D., *Wolność zgromadzeń na gruncie ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. – Prawo szkolnictwie wyższym i nauce*, „Paragraf. Studia z Prawa i Administracji”, nr 8/2026, [online] <https://doi.org/10.18778/2956-3747.8.09> [dostęp: 15.04.2026 r.].
- Szczotka W., *Dobra osobiste uczelni publicznej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio G (Ius)” 2020, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.17951/g.2020.67.1.115-130> [dostęp: 15.04.2026 r.].

Orzecznictwo

- Wyrok TK z 8.07.2003 r., P 10/02, OTK-A 2003, nr 6, poz. 62.
- Wyrok WSA w Warszawie z 15.07.2020 r., VII SA/Wa 2311/19, CBOSA.

Zasoby internetowe

- RAD-on, [online] <https://radon.nauka.gov.pl/dane/institucje-systemu-szkolnictwa-wyzszego-i-nauki> [dostęp 20.01.2026 r.].

Aptamer-Based Optical Imaging for Early Cancer Detection

ABSTRACT

Early cancer detection is crucial for improving patient outcomes, yet conventional imaging methods such as MRI, PET, CT or ultrasound often fail to detect microscopic or early molecular changes. Optical imaging techniques, including fluorescence and bioluminescence, offer high sensitivity and real-time monitoring of molecular processes in living tissues. Their success relies on specific molecular probes, and aptamers have emerged as promising candidates. Generated through SELEX, they bind proteins, nucleic acids and other cancer-associated targets with high specificity. Compared to antibodies, aptamers are smaller, minimally immunogenic and rapidly penetrate tissues while being efficiently cleared from the body. They have been applied to detect cell surface markers, visualize RNA transcripts and monitor efficiency of therapy response, highlighting their potential for precise molecular imaging and targeted therapeutic strategies.

KEY WORDS: aptamer, cancer, molecular probe, optical imaging

Introduction

Cancer remains one of the most significant global health challenges, contributing to nearly 10 million deaths annually and representing one of the leading causes of premature mortality worldwide¹. Despite continuous progress in oncology, early detection remains the most effective strategy for improving outcomes. Tumors identified at initial stages are more responsive to treatment, while survival rates increase substantially, when therapeutic interventions can be implemented before extensive disease progression². Although conventional imaging methods such as magnetic resonance imaging (MRI), positron emission tomography (PET), computerized tomography (CT) or ultrasounds

play an essential role in routine cancer diagnostics and can detect small lesions, their sensitivity to early molecular changes may be limited. As a result, there is a growing need for complementary diagnostic tools that can identify subtle biochemical and structural changes within tissues at the earliest stages of tumor development. Optical imaging has emerged as a promising approach in this context. Techniques such as fluorescence and bioluminescence imaging offer high sensitivity, real-time visualization and the ability to monitor molecular processes within living tissues³. However, their effectiveness relies on the availability of highly specific probes that can selectively bind to cancer-associated biomarkers. Among various molecular probes explored to date, aptamers – short

-
- 1 H. Sung et al., *Global Cancer Statistics 2020: GLOBOCAN Estimates of Incidence and Mortality Worldwide for 36 Cancers in 185 Countries*, „CA: A Cancer Journal for Clinicians” 2021, vol. 71, p. 209–249.
 - 2 R. L. Siegel, K.D. Miller, A. Jemal, *Cancer statistics, 2020*, „CA: A Cancer Journal for Clinicians” 2020, vol. 70, p. 7–30.
 - 3 S.J. Kim, H.Y. Lee, *In vivo molecular imaging in preclinical research*, „Laboratory Animal Research” 2022, vol. 38, p. 31.

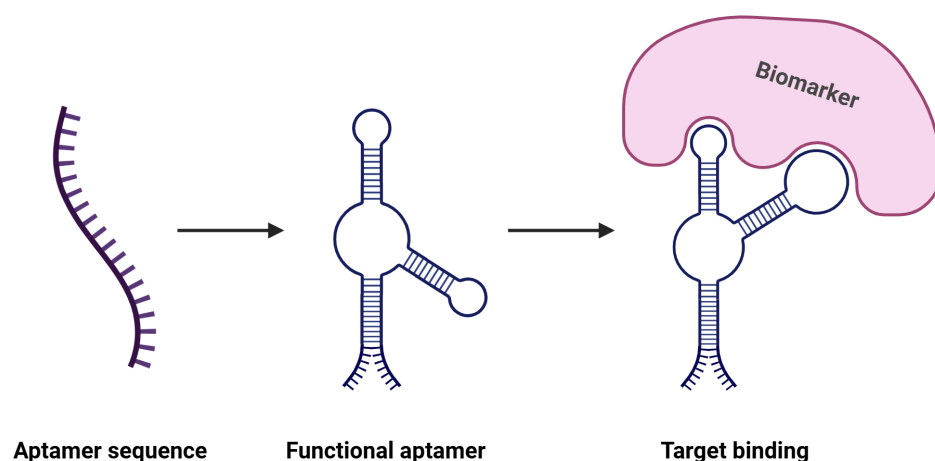

Fig.1. Schematic representation of aptamer folding and target recognition. A single-stranded aptamer sequence folds into a functional three-dimensional structure that specifically binds to its targeted biomarker⁴. Created in BioRender

single-stranded oligonucleotides folding into defined 3D structures – have gained particular interest. Their ability to specifically bind a broad range of cancer-related targets – if correctly tailored – and their compatibility with optical reporters make them strong candidates for next-generation imaging platforms⁵. Importantly, depending on the type of labeling, aptamers can also be applied in other imaging modalities, including PET and MRI, for example as radiolabeled probes. In this context, the present work focuses specifically on their application in optical imaging.

Optical imaging in oncology

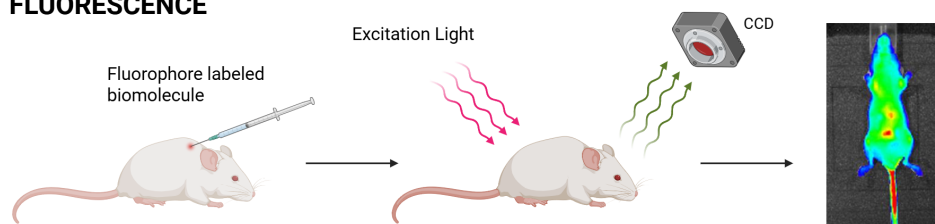
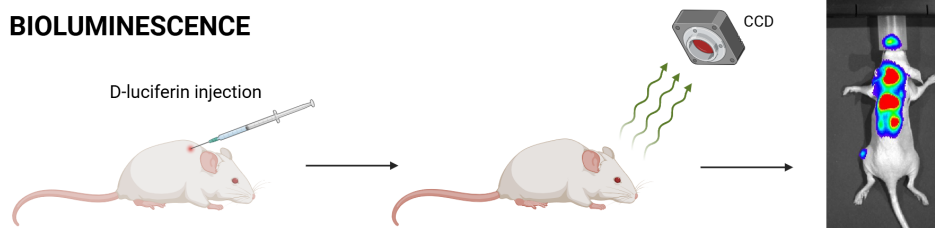
Optical imaging techniques rely on interaction of light with biological tissues and exogenous probes. These approaches can be broadly divided into microscopic imaging (e.g. fluorescence microscopy) and macroscopic imaging, which enables whole-body or tissue-level visualization *in vivo*. Among

macroscopic techniques, Raman spectroscopy, near-infrared (NIR) imaging, fluorescent imaging, and bioluminescent imaging have gained increasing attention due to their favorable tissue penetration and molecular specificity. Compared with conventional methods, optical techniques offer several advantages, including high sensitivity, relatively low cost and the ability to perform real-time imaging at high spatial resolution.

Raman spectroscopy is based on inelastic scattering of light, in which a small fraction of photons undergoes energy shifts corresponding to molecular vibrational modes. This process generates highly specific biochemical fingerprints of tissues and cells, enabling label-free and non-destructive assessment of molecular composition changes associated with cancer⁶.

Near-infrared (NIR) imaging is an optical technique based on detection of light in the 700–1700 nm spectral window, enabling improved tissue penetration and enhanced signal-to-background ratio in biological tissues⁷.

- 4 S. Kumar et al., *Computational Frontiers in Aptamer-Based Nanomedicine for Precision Therapeutics: A Comprehensive Review*, „ACS Omega” 2024, vol. 9, p. 26838–26862
- 5 J. Han et al., *Application and development of aptamer in cancer: from clinical diagnosis to cancer therapy*, „Journal of Cancer” 2020, vol. 11, p. 6902–6915.
- 6 E. Canetta, *Current and Future Advancements of Raman Spectroscopy Techniques in Cancer Nanomedicine*, „International Journal of Molecular Science” 2021, vol. 22, p. 13141.
- 7 M. Yu et al., *Application of NIR Fluorescent Materials in Imaging and Treatment of Tumors of Different Depths*,

FLUORESCENCE**BIOLUMINESCENCE**

[Fig.2.] Schematic comparison of fluorescent and bioluminescent imaging *in vivo* (adopted from Kim S.J., Lee H.Y., 2022). Created in BioRender

Fluorescence imaging is one of the most established optical techniques and relies on the emission of light fluorophores following excitation at specific wavelengths. This method allows for highly selective labeling of biological structures using fluorescent probes that bind to define molecular targets, such as nucleic acids and overexpressed proteins in cancer cells⁸.

Bioluminescence imaging, in contrast, is based on the emission of light produced through enzymatic reactions, most commonly involving luciferase and its substrate – luciferin. Because this method does not require external illumination, it provides exceptionally low background signal and enhanced sensitivity⁹. Bioluminescence is widely used in preclinical oncology to monitor tumor

initiation, growth dynamics, cancer cell signaling, angiogenesis and responses to anticancer therapies in real time¹⁰.

Aptamers as molecular imaging probes

Aptamers are synthetic single-stranded DNA or RNA oligonucleotides that fold into unique three-dimensional structures enabling selective target recognition. The term *aptamer*, introduced by Andrew D. Ellington and Jack W. Szostak, is derived from Latin word *aptus*, (“to fit” or “to bind”) and the Greek *méros* (“part”), to emphasize their ability to bind molecular targets with high specificity¹¹. Aptamers are generated through the Systematic Evolution

„Nanomaterials (Basel)” 2025, vol. 15, p. 811.

- 8 J. Valli, J. Sanderson, *Super-Resolution Fluorescence Microscopy Methods for Assessing Mouse Biology*, „Current Protocols” 2021, vol. 1, p. 224; H. Shi et al., *In vivo fluorescence imaging of tumors using molecular aptamers generated by cell-SELEX*, „Chemistry: an Asian Journal” 2010, vol. 5, p. 2209–2213.
- 9 G.S. Mitchell et al., *In vivo Cerenkov luminescence imaging: a new tool for molecular imaging*, „Philosophical Transactions A” 2011, vol. 369, p. 4605–4619; D.L. Fritzen et al., *Opportunities for Persistent Luminescent Nanoparticles in Luminescence Imaging of Biological Systems and Photodynamic Therapy*, „Nanomaterials (Basel)” 2020, vol. 10, p. 2015.
- 10 T. Imamura, T. Saitou, R. Kawakami, *In vivo optical imaging of cancer cell function and tumor microenvironment*, „Cancer Science” 2018, vol. 109, p. 912–918.
- 11 A. D. Ellington, J. W. Szostak, *In vitro selection of RNA molecules that bind specific ligands*, „Nature” 1990, vol. 346, p. 818–822.

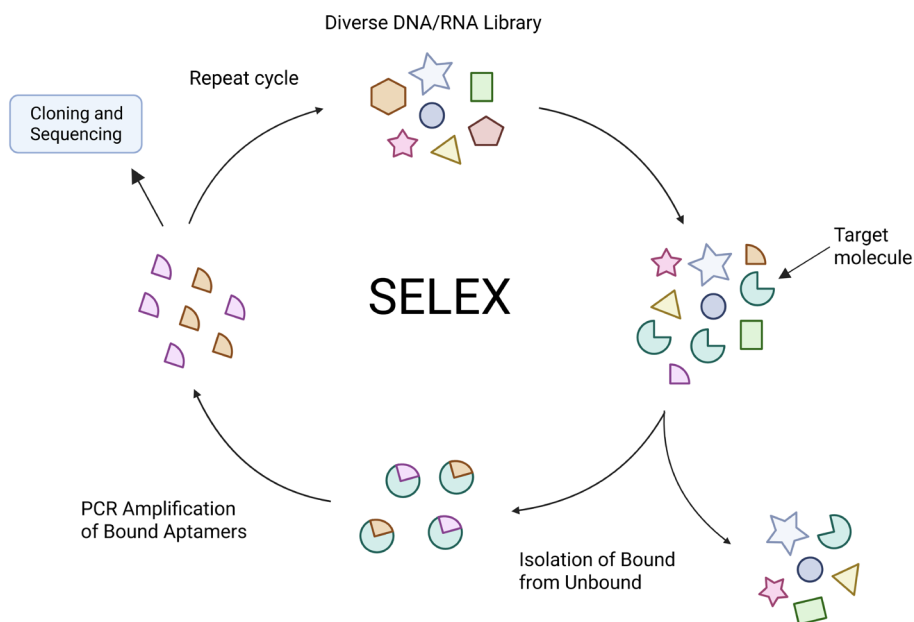

Fig.3. Schematic representation of *in vitro* aptamer selection. SELEX technology consists of three main steps. First a diverse library of DNA or RNA molecules is generated, then the library is incubated with the target to isolate the binding sequences. The bound sequences are then collected and PCR amplified for the next rounds of screening. Repeated cycles of binding, separation and amplification progressively enrich the pool for high-affinity aptamers¹³

of Ligands by Exponential Enrichment (SELEX) and exhibit high specificity toward a wide range of molecules, such as nucleotides, amino acids, biopolymers, polysaccharides, peptides, and proteins¹².

Compared to traditional antibodies, aptamers offer several key advantages. They are produced entirely by chemical synthesis, ensuring low production cost and excellent batch-to-batch reproducibility¹³. Moreover, their small size (6–30 kDa) enables improved tissue penetration compared to antibodies, although their negative charge may partially limit diffusion. Their low immunogenicity further reduces the risk of unwanted immune response, making them suitable for clinical applications¹⁴. Aptamers also exhibit rapid renal clearance, which contributes

to a favorable signal-to-background ratio even at early imaging time points¹⁵. A detailed comparison of the key physicochemical and functional properties of aptamers and antibodies is presented in Table 1. These features position aptamers as a promising tool for both molecular imaging and targeted therapeutic strategies.

Molecular targets for aptamer-based imaging

Aptamers can be engineered to specifically bind a wide range of molecules. In cancer research, these targets include cell surface proteins, nucleic acids,

12 C. Tuerk, L. Gold, *Systematic evolution of ligands by exponential enrichment: RNA ligands to bacteriophage T4 DNA polymerase*, „Science” 1990, vol. 249, p. 505–510.

13 S. Kumar et al., op. cit., p. 26838–26862.

14 B. Lin et al., *Engineered aptamers for molecular imaging*, „Chem Sci.” 2023, vol. 14, p. 14039–14061.

15 Y.J. Choi et al., *In vivo positron emission tomography imaging for PD-L1 expression in cancer using aptamer*, „Biochemical and Biophysical Research Communications” 2022, vol. 620, p. 105–112.

16 Y. Wang, M. Nie, *Recent Advances in the Optimization of Nucleic Acid Aptamers and Aptasensors*, „Biosensors” 2025, vol. 15, p. 641.

Characteristics	Aptamers	Antibodies
Origin	Short ssDNA or RNA oligonucleotides	Large protein molecules
Size	Small (6–30 kDa)	Large (~150 kDa)
Production	No animal use required, fully synthetic via SELEX	Requires animal immunization and biological production systems
Time to develop	Weeks	Months
Immunogenicity	Low	May trigger immune responses
Tissue penetration	Fast	Slow
Stability	Stable to pH, heat; reversible folding	Sensitive to temperature, pH; irreversible denaturation
Storage capability	Long shelf life; highly resistant to freeze-thaw cycles; can be lyophilized and stored at room temperature	Limited shelf life; require refrigerated or frozen storage; sensitive to freeze-thaw cycles
Toxicity	Low	High
Modification	Easily modified (labels, drugs, nano-materials)	Modifications more limited and complex
Target Range	Proteins, small molecules, toxins, ions	Mostly proteins and larger antigens
Cost	Relatively low	High
Regulatory Approval	Fewer approved (e.g. Pegaptanib)	Many approved therapeutics and diagnostics

Table 1. Comparison of key characteristics of aptamers and antibodies¹⁹

metabolites and enzymes¹⁷. Targeting these molecules allows visualization of tumor-specific processes with high sensitivity.

Cell membrane proteins are key biomarkers for tumor detection and classification. Aptamers can selectively bind to these proteins, allowing precise imaging of cancer cells. For example, the DNA aptamer mApoc46 was designed to target patient-derived primary plasmacytoid ovarian cancer (pSOC) cells. It shows strong specificity and excellent selectivity for high-grade plasmacytoid ovarian cancer (HG-SOC) tissues and selectively accumulates in tumor regions within patient-derived tumor xenograft model, established in NCG mice,

a severely immunodeficient strain lacking T, B, and NK cells¹⁸. Zhang et al. developed a phosphonothioate-modified PS-ZL-7c aptamer with strong selectivity for multidrug-resistant hepatocellular carcinoma (HCC) cells¹⁹. This aptamer may recognize a general drug resistance associated protein, highlighting the potential to create universal aptamer probes for monitoring drug resistance.

Another important markers are specific sequences of DNA or RNA transcripts. DNA/RNA detection using aptamers can be accomplished with gene editing technology – CRISPR-Cas9. The RNA aptamer can be incorporated into the sgRNA of Cas9, enabling visualization of specific gene *loci* by recruiting

¹⁷ B. Lin et al., op. cit., p. 14039–14061.

¹⁸ J. Wang et al., *Development of Aptamer-Based Molecular Tools for Rapid Intraoperative Diagnosis and In Vivo Imaging of Serous Ovarian Cancer*, „ACS Applied Material Interfaces” 2021, vol. 13, p. 16118–16126.

¹⁹ L. Zhang et al., *Development of a DNA Aptamer against Multidrug-Resistant Hepatocellular Carcinoma for In Vivo Imaging*, „ACS Applied Material Interfaces” 2021, no. 13(46), p. 54656–54664.

the coat protein fused to a fluorescent marker²⁰. Bouhedda et al. designed a cell-permeable fluorescent dimer dye combined with a matching dimerized RNA aptamer to increase brightness and photostability. This method enables direct fluorescence imaging of RNA polymerase III transcripts and mRNA in living mammalian cells, highlighting the potential of aptamers for real-time nucleic acid visualization²¹.

In vivo applications of aptamer-based imaging

Preclinical studies have demonstrated that aptamers can selectively accumulate in tumor tissues and provide high-contrast imaging of cancer cells. Their small size, low immunogenicity and rapid tissue penetration enable fast and specific targeting in living organisms²².

Zeng et al, developed CD30-specific RNA aptamer probes conjugated to near-infrared reporters selectively highlighted CD30-positive lymphoma xenografts in mice, although the RNA probes were rapidly degraded *in vivo*. Biostable ssDNA aptamer probes overcame this limitation, providing long-lasting imaging signals up to 24 hours and minimal off-target accumulation. These probes demonstrated tumor-specific targeting across multiple xenograft models, highlighting aptamers as versatile molecular tools for real-time tumor imaging with high sensitivity²³.

A DNA aptamer, XQ-2d, was developed to specifically recognize pancreatic ductal adenocarcinoma (PDAC) cells. XQ-2d demonstrated high affinity

and specificity, binding rapidly to tumor cells while showing minimal interaction with healthy tissue. Chemical modifications enhanced its stability in serum without compromising its targeting ability. *In vivo* imaging in tumor-bearing mice confirmed selective accumulation at tumor sites and analysis of clinical PDAC tissue revealed efficient recognition of cancerous tissue. These results highlight the potential of aptamer-based optical imaging as a precise and versatile tool for cancer detection and molecular diagnostics²⁴.

Conclusions and future perspectives

Aptamer-based optical imaging represents highly promising approach for early cancer detection. Their small size, low immunogenicity and rapid clearance provide clear advantages over antibodies. Preclinical studies, including the development of the XQ-2d DNA aptamer for pancreatic ductal adenocarcinoma, demonstrate that aptamers can selectively accumulate in tumor tissue, maintain high target affinity *in vivo* and precisely recognize clinical tumor specimens²⁵. These properties highlight their potential for precise molecular diagnostics and image-guided therapeutic strategies.

Despite these advantages, several limitations must be addressed. Aptamers are susceptible to nuclease degradation and undergo rapid renal clearance, limiting their circulation time. In addition, it can be difficult to generate high-affinity aptamers against certain targets, particularly negatively charged molecules, due to electrostatic repulsion²⁶. Strategies such as chemical modification or

20 Y. Fu et al., *CRISPR-dCas9 and sgRNA scaffolds enable dual-colour live imaging of satellite sequences and repeat-enriched individual loci*, „Nature Communication” 2016, vol. 7, p. 11707.

21 F. Bouhedda et al., *A dimerization-based fluorogenic dye-aptamer module for RNA imaging in live cells*, „Nature Chemical Biology” 2020, vol. 16, p. 69–76.

22 Y. Wang, M. Nie, op. cit., p. 641.

23 Z. Zeng et al., *Specific and sensitive tumor imaging using biostable oligonucleotide aptamer probes*, „Theranostics” 2014, vol. 4, p. 945–952.

24 X. Wu et al., *DNA Aptamer Selected against Pancreatic Ductal Adenocarcinoma for in vivo Imaging and Clinical Tissue Recognition*, „Theranostics” 2015, vol. 5, p. 985–994.

25 X. Wu et al., W. Tan, op. cit. p. 985–994.

26 S. Cai et al., *Investigations on the interface of nucleic acid aptamers and binding targets*, „Analyst” 2018, vol. 143, p. 5317–5338; P. Bayat et al., *SELEX methods on the road to protein targeting with nucleic acid aptamers*, „Biochimie” 2018, vol. 154, p. 132–155.

conjugation with polyethylene glycol (PEG) or cholesterol can enhance stability and half-life, though these modifications may compromise tissue penetration²⁷.

Achieving an optimal balance between stability, affinity and biodistribution remains a key design challenge in translational applications. To overcome these limitations, emerging strategies include multivalent aptamer constructs, nanoparticle-based delivery systems and hybrid aptamer-peptide platforms that improve binding and in vivo stability²⁸. In parallel, next-generation SELEX combined with high-throughput sequencing and machine learning-based sequence optimization may accelerate the discovery of high-affinity aptamers with improved pharmacological properties²⁹.

Importantly, aptamers have already demonstrated translational potential in clinical settings. The most established example is Pegaptanib (MacugenTM), an RNA aptamer approved for the treatment of neovascular age-related macular degeneration³⁰. In addition, several aptamer-based systems have reached early-phase clinical evaluation, including AS1411, a DNA aptamer targeting nucleoli that has been investigated in phase I/II trials for solid tumors and acute myeloid leukemia³¹, as well as the REG1 anticoagulation aptamer system

(including pegnivacogin and its complementary reversal agent), which has been clinically evaluated in cardiovascular setting³². These examples demonstrate that aptamers can be successfully translated from experimental tools into clinically relevant molecular agents, although broader oncological imaging applications are still under development.

Future studies should therefore focus on improving aptamer stability, optimizing pharmacokinetics and developing multifunctional probes for simultaneous imaging and therapy. Integrating aptamer-based imaging with artificial intelligence and computational image analysis may further enhance early detection, monitoring of therapeutic response, and personalized treatment strategies³³. Additionally, the development of patient-specific or tumor subtype-specific aptamer libraries could enable precision molecular diagnostics tailored to individual cancer profiles.

Overall, aptamer-based optical imaging holds strong promise as a next-generation tool for non-invasive cancer detection and monitoring. With continued optimization and clinical translation, these molecular probes may significantly advance precision oncology by enabling earlier diagnosis, real-time assessment of tumor dynamics, and improved patient outcomes.

27 F. Odeh et al., *Aptamers Chemistry: Chemical Modifications and Conjugation Strategies*, „Molecules” 2019, vol. 25, p. 3.

28 W. Ma et al., *Self-Assembled Multivalent Aptamer Drug Conjugates: Enhanced Targeting and Cytotoxicity for HER2-Positive Gastric Cancer*, „ACS Applied Material Interfaces” 2023, vol. 15, p. 43359–43373.

29 Z. Chen et al., *Artificial Intelligence in Aptamer-Target Binding Prediction*, „International Journal of Molecular Sciences” 2021, vol. 22, p. 3605.

30 Bege M., Ghanem Kattoub R., Borbás A., *The 20th Anniversary of Pegaptanib (MacugenTM), the First Approved Aptamer Medicine: History, Recent Advances and Future Prospects of Aptamers in Therapy*, „Pharmaceutics” 2025, vol. 17, p. 394.

31 D. Rosenberg et al., *Phase II Study of AS1411 in Patients with Metastatic Renal Cell Carcinoma*, „Clinical Cancer Research” 2014, vol. 20, p. 5435–5442; A. Van den Avont, N. Sharma-Walia, *Anti-nucleolin aptamer AS1411: an advancing therapeutic*, „Frontiers in Molecular Biosciences” 2023, vol. 10, p. 1217769.

32 T.J. Povsic et al., *A Phase 2, randomized, partially blinded, active-controlled study assessing the efficacy and safety of variable anticoagulation reversal using the REG1 system in patients with acute coronary syndromes: results of the RADAR trial*, „European Heart Journal” 2013, vol. 34, p. 2481–2489.

33 S. Kumar et al., *op. cit.*, p. 26838–26862.

BIBLIOGRAPHY

- Bayat P. et al., *SELEX methods on the road to protein targeting with nucleic acid aptamers*, „Biochimie” 2018, vol. 154, DOI: [10.1016/j.biochi.2018.09.001](https://doi.org/10.1016/j.biochi.2018.09.001).
- Bege M., Ghanem Kattoub R., Borbás A., *The 20th Anniversary of Pegaptanib (Macugen™), the First Approved Aptamer Medicine: History, Recent Advances and Future Prospects of Aptamers in Therapy*, „Pharmaceutics” 2025, vol. 17, DOI: [10.3390/pharmaceutics17030394](https://doi.org/10.3390/pharmaceutics17030394).
- Bouhedda F. et al., *A dimerization-based fluorogenic dye-aptamer module for RNA imaging in live cells*, „Nature Chemical Biology” 2020, vol. 16, DOI: [10.1038/s41589-019-0381-8](https://doi.org/10.1038/s41589-019-0381-8).
- Cai S. et al., *Investigations on the interface of nucleic acid aptamers and binding targets*, „Analyst” 2018, vol. 143, DOI: [10.1039/c8an01467a](https://doi.org/10.1039/c8an01467a).
- Chen Z. et al., *Artificial Intelligence in Aptamer-Target Binding Prediction*, „International Journal of Molecular Sciences” 2021, vol. 22, DOI: [10.3390/ijms22073605](https://doi.org/10.3390/ijms22073605).
- Choi Y.J. et al., *In vivo positron emission tomography imaging for PD-L1 expression in cancer using aptamer*, „Biochemical and Biophysical Research Communications” 2022, vol. 620, DOI: [10.1016/j.bbrc.2022.06.059](https://doi.org/10.1016/j.bbrc.2022.06.059).
- Ellington A.D., Szostak J.W., *In vitro selection of RNA molecules that bind specific ligands*, „Nature” 1990, vol. 346, DOI: [10.1038/346818a0](https://doi.org/10.1038/346818a0).
- Fritzen D.L. et al., *Opportunities for persistent luminescent nanoparticles in luminescence imaging of biological systems and photodynamic therapy*, „Nanomaterials” 2020, vol. 10, DOI: [10.3390/nano10102015](https://doi.org/10.3390/nano10102015).
- Fu Y. et al., *CRISPR-dCas9 and sgRNA scaffolds enable dual-colour live imaging of satellite sequences and repeat-enriched individual loci*, „Nature Communications” 2016, vol. 7, DOI: [10.1038/ncomms11707](https://doi.org/10.1038/ncomms11707).
- Han J. et al., *Application and development of aptamer in cancer: from clinical diagnosis to cancer therapy*, „Journal of Cancer” 2020, vol. 11, DOI: [10.7150/jca.49532](https://doi.org/10.7150/jca.49532).
- Imamura T., Saitou T., Kawakami R., *In vivo optical imaging of cancer cell function and tumor microenvironment*, „Cancer Science” 2018, vol. 109, DOI: [10.1111/cas.13544](https://doi.org/10.1111/cas.13544).
- Kim S.J., Lee H.Y., *In vivo molecular imaging in preclinical research*, „Laboratory Animal Research” 2022, vol. 38, DOI: [10.1186/s42826-022-00142-3](https://doi.org/10.1186/s42826-022-00142-3).
- Kumar S. et al., *Computational frontiers in aptamer-based nanomedicine for precision therapeutics: a comprehensive review*, „ACS Omega” 2024, vol. 9, DOI: [10.1021/acsomega.4c02466](https://doi.org/10.1021/acsomega.4c02466).
- Lin B. et al., *Engineered aptamers for molecular imaging*, „Chemical Science” 2023, vol. 14, DOI: [10.1039/d3sc03989g](https://doi.org/10.1039/d3sc03989g).
- Mitchell G.S. et al., *In vivo Cerenkov luminescence imaging: a new tool for molecular imaging*, „Philosophical Transactions A” 2011, vol. 369, DOI: [10.1098/rsta.2011.0271](https://doi.org/10.1098/rsta.2011.0271).
- Odeh F. et al., *Aptamers chemistry: chemical modifications and conjugation strategies*, „Molecules” 2019, vol. 25, DOI: [10.3390/molecules25010003](https://doi.org/10.3390/molecules25010003).

- Povsic T.J. et al., *A Phase 2, randomized, partially blinded, active-controlled study assessing the efficacy and safety of variable anticoagulation reversal using the REG1 system in patients with acute coronary syndromes: results of the RADAR trial*, „European Heart Journal” 2013, vol. 34, DOI: [10.1093/eurheartj/ehs232](https://doi.org/10.1093/eurheartj/ehs232).
- Rosenberg J.E. et al., *A phase II trial of AS1411 (a novel nucleolin-targeted DNA aptamer) in metastatic renal cell carcinoma*, „Investigational New Drugs” 2014, vol. 32, DOI: [10.1007/s10637-013-0045-6](https://doi.org/10.1007/s10637-013-0045-6).
- Shi H. et al., *In vivo fluorescence imaging of tumors using molecular aptamers generated by cell-SELEX*, „Chemistry: an Asian Journal” 2010, vol. 5, DOI: [10.1002/asia.201000242](https://doi.org/10.1002/asia.201000242).
- Siegel R.L., Miller K.D., Jemal A., *Cancer statistics, 2020*, „CA: A Cancer Journal for Clinicians” 2020, vol. 70, DOI: [10.3322/caac.21590](https://doi.org/10.3322/caac.21590).
- Sung H. et al., *Global cancer statistics 2020: GLOBOCAN estimates of incidence and mortality worldwide for 36 cancers in 185 countries*, „CA: A Cancer Journal for Clinicians” 2021, vol. 71, DOI: [10.3322/caac.21660](https://doi.org/10.3322/caac.21660).
- Tuerk C., Gold L., *Systematic evolution of ligands by exponential enrichment: RNA ligands to bacteriophage T4 DNA polymerase*, „Science” 1990, vol. 249, DOI: [10.1126/science.2200121](https://doi.org/10.1126/science.2200121).
- Valli J., Sanderson J., *Super-resolution fluorescence microscopy methods for assessing mouse biology*, „Current Protocols” 2021, vol. 1, DOI: [10.1002/cpz1.224](https://doi.org/10.1002/cpz1.224).
- Van den Avont A., Sharma-Walia N., *Anti-nucleolin aptamer AS1411: an advancing therapeutic*, „Frontiers in Molecular Biosciences” 2023, vol. 10, DOI: [10.3389/fmolb.2023.1217769](https://doi.org/10.3389/fmolb.2023.1217769).
- W. Ma et al., *Self-Assembled Multivalent Aptamer Drug Conjugates: Enhanced Targeting and Cytotoxicity for HER2-Positive Gastric Cancer*, „ACS Applied Materials & Interfaces” 2023, vol. 15, DOI: [10.1021/acsami.3c07344](https://doi.org/10.1021/acsami.3c07344).
- Wang J. et al., *Development of aptamer-based molecular tools for rapid intraoperative diagnosis and in vivo imaging of serous ovarian cancer*, „ACS Applied Materials & Interfaces” 2021, vol. 13, DOI: [10.1021/acsami.1c02072](https://doi.org/10.1021/acsami.1c02072).
- Wang Y., Nie M., *Recent advances in the optimization of nucleic acid aptamers and aptasensors*, „Biosensors” 2025, vol. 15, DOI: [10.3390/bios15100641](https://doi.org/10.3390/bios15100641).
- Wu X. et al., *DNA aptamer selected against pancreatic ductal adenocarcinoma for in vivo imaging and clinical tissue recognition*, „Theranostics” 2015, vol. 5, DOI: [10.7150/thno.11938](https://doi.org/10.7150/thno.11938).
- Wu Y.X., Kwon Y.J., *Aptamers: the “evolution” of SELEX*, „Methods” 2016, vol. 106, DOI: [10.1016/j.ymeth.2016.04.020](https://doi.org/10.1016/j.ymeth.2016.04.020).
- Yu M. et al., *Application of NIR fluorescent materials in imaging and treatment of tumors of different depths*, „Nanomaterials” 2025, vol. 15, DOI: [10.3390/nano15110811](https://doi.org/10.3390/nano15110811).
- Zeng Z. et al., *Specific and sensitive tumor imaging using biostable oligonucleotide aptamer probes*, „Theranostics” 2014, vol. 4, DOI: [10.7150/thno.9246](https://doi.org/10.7150/thno.9246).

Zhang L. et al., *Development of a DNA aptamer against multidrug-resistant hepatocellular carcinoma for in vivo imaging*, „ACS Applied Materials & Interfaces” 2021, no. 13, DOI: [10.1021/acsami.1c12391](https://doi.org/10.1021/acsami.1c12391).

Estrogeny – więcej niż żeńskie hormony płciowe

STRESZCZENIE

Funkcje estrogenów, powszechnie określanych jako żeńskie hormony płciowe, kojarzone są głównie z żeńskim układem rozrodczym. Jednak najnowsze badania wskazują, że działanie estrogenów w organizmie ma znacznie szerszy, wielokierunkowy charakter. W niniejszym artykule omówiono ich rolę w procesie mineralizacji kości, utrzymaniu prawidłowego ciśnienia krwi oraz funkcjonowaniu ośrodkowego układu nerwowego. Szczególną uwagę poświęcono możliwym skutkom obniżenia stężenia estrogenów u kobiet w okresie menopauzy, takim jak rozwój osteoporozy i nadciśnienia, a także zwiększone ryzyko wystąpienia depresji oraz choroby Alzheimera.

SŁOWA KLUCZOWE: estrogeny, osteoporoza, choroby układu krążenia, depresja, choroba Alzheimera

ABSTRACT

The functions of estrogens, commonly referred to as female sex hormones, are primarily associated with the female reproductive system. However, recent studies have shown that the actions of estrogens in the body are far more complex and multidirectional. This article discusses their role in bone mineralization, maintaining normal blood pressure, and the functioning of the central nervous system. Particular attention is given to the possible consequences of decreased estrogen levels in women's bodies during menopause, such as the development of osteoporosis and hypertension, as well as an increased risk of depression and Alzheimer disease.

KEY WORDS: estrogens, osteoporosis, cardiovascular diseases, depression, Alzheimer disease

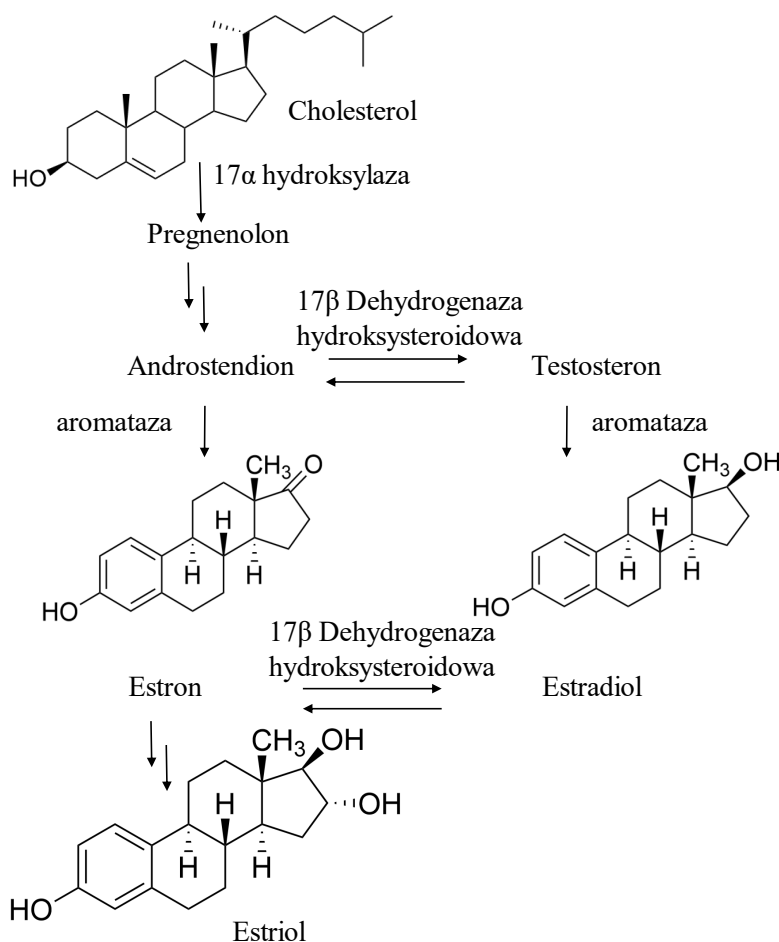
Wprowadzenie

Do grupy hormonów steroidowych określanych mianem estrogenów zalicza się 17β -estradiol (E2), estron (E1) oraz estriol (E3). Hormony te są syntetyzowane z cholesterolu na drodze reakcji przebiegającej przez wiele produktów pośrednich.

W końcowym etapie ich syntezy dochodzi do aromatyzacji pierścienia – testosteronu w przypadku syntezy estradiolu oraz androstendionu w przypadku syntezy estronu¹. Estradiol i estron mogą przekształcać się w siebie podczas odwracalnej reakcji utleniania, a także stanowić substrat do syntezy estriolu².

1 C.J. Gruber i in., *Production and actions of estrogens*, „The New England Journal of Medicine” R. 346 (2002), nr 1, s. 340.

2 H.J.T. Coelingh Bennink, *Are all estrogens the same?*, „Maturitas” R. 47 (2004), nr 4, s. 269.

Rysunek 1. Synteza estrogenów

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Bellem i in., *Measuring Estrogens and Progestagens in Humans: An Overview of Methods*, „Gender Medicine” R. 8 (2011), nr 5, s. 287.

Estrogeny powszechnie nazywane są żeńskimi hormonami płciowymi. Warunkują one rozwój żeńskich narządów płciowych oraz odpowiadają za charakterystyczne zmiany, pojawiające się w okresie dojrzewania w budowie ciała dziewcząt, takie jak powiększenie gruczołów sutkowych czy poszerzenie obręczy miednicznej³. W tym czasie najwyższe stężenie spośród wszystkich estrogenów osiąga produkowany przez jajniki estradiol, którego poziom we krwi zmienia się w trakcie trwania cyklu menstruacyjnego – szczyt obserwuje się bezpośrednio przed owulacją oraz w połowie fazy lutealnej⁴.

Natomiast w okresie ciąży wzrasta stężenie estriolu wytwarzanego w łożysku⁵. W czasie menopauzy dominującym estrogenem staje się produkowany w tkance tłuszczowej estron⁶.

Warto zaznaczyć, że rola estrogenów nie ogranicza się tylko do żeńskiego układu rozrodczego. Hormony te są również produkowane w układzie rozrodczym samców różnych gatunków zwierząt, w tym człowieka, a ich niewielkie stężenia odgrywają kluczową rolę w regulacji i podtrzymaniu procesu spermatogenezy, wpływając tym samym na prawidłowe funkcjonowanie męskiego

3 A. Szlachcic, S.J. Konturek, *Fizjologia rozrodu*, w: Konturek. *Fizjologia człowieka*, wyd. 2, red. S.J. Konturek, Wrocław 2013, s. 546.

4 Tamże, s. 546.

5 H.J.T. Coelingh Bennink, dz. cyt., s. 269–270.

6 A. Szlachcic, S.J. Konturek, dz. cyt., s. 546.

układu rozrodczego⁷. Estrogeny pełnią także liczne funkcje w innych układach organizmu człowieka m.in. w układzie szkieletowym czy sercowo-naczyniowym⁸. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie estrogenów z mniej znanej perspektywy – jako hormonów o szerokim zakresie działania, które są istotne nie tylko dla układu rozrodczego, lecz także dla regulacji wielu innych procesów zachodzących w całym organizmie.

Receptory estrogenowe

Działanie biologiczne estrogenów związane jest z aktywacją receptorów estrogenowych (ER, ang. *Estrogen Receptors*). Wśród nich wyróżnia się receptory jądrowe (ER α i ER β) oraz odkryte niedawno receptory estrogenowe związane z białkiem G (GPER, ang. *G Protein-Coupled Estrogen Receptors*)⁹.

Pierwszy mechanizm działania estrogenów – sygnalizacja genomowa – polega na bezpośredniej regulacji ekspresji genów¹⁰. Jako hormony steroidowe estrogeny przenikają przez błonę komórkową i wiążą się z receptorami występującymi w cytoplazmie. Związanie hormonu indukuje dimeryzację receptora oraz transport utworzonego kompleksu do jądra komórkowego. Następnie kompleks ten łączy się z odpowiednim fragmentem chromatyny, aktywując ekspresję określonego genu¹¹.

Drugi mechanizm działania estrogenów – sygnalizacja niegenomowa – opiera się na interakcji estrogenów z receptorami występującymi w błonie komórkowej, w tym z receptorem GPER¹². Mechanizm ten

odpowiada przede wszystkim za szybkie efekty komórkowe, takie jak regulacja proliferacji, migracji czy przeżycia komórek, zachodzące niezależnie od bezpośredniej regulacji transkrypcji genów¹³. Aktywacja receptorów błonowych może również prowadzić do uruchomienia kaskad kinaz białkowych, które pośrednio wpływają na ekspresję docelowych genów¹⁴.

Receptory estrogenowe występują w wielu tkankach, dlatego estrogeny są zaangażowane w regulację różnych procesów zachodzących w całym organizmie. Przykładowo, receptor ER α , poza jajnikami i macicą, wykazuje także ekspresję w tkance kostnej, wątrobie czy nerkach. Z kolei ER β obecny jest w męskich narządach rozrodczych, centralnym układzie nerwowym oraz w układzie krwionośnym. GPER natomiast może występować m.in. w komórkach układu odpornościowego i neuronach¹⁵.

Estrogeny a proces mineralizacji kości

Ważnymi komórkami układu szkieletowego, regulującymi proces kształtowania się kości, są osteoklasty oraz osteoblasty. Osteoblasty, znane także jako komórki kościotwórcze, odpowiadają za wzrost i przebudowę tkanki kostnej, natomiast osteoklasty wykazują zdolność jej rozpuszczania¹⁶. Zaburzenie równowagi pomiędzy procesami resorpcji oraz odtwierdzania tkanki kostnej może prowadzić do rozwoju osteoporozy. W przebiegu tej choroby obserwuje się zwiększoną aktywność osteoklastów, w wyniku czego dochodzi do zmniejszenia masy kostnej oraz spadku jej gęstości¹⁷.

7 A. Paziewska, B. Bilińska, *Estrogeny i ich rola w regulacji spermatogenezy*, „Postępy Biologii Komórki” R. 30 (2003), nr 3, s. 470–471.

8 A. Szlachcic, S.J. Konturek, dz. cyt., s. 546.

9 N. Fuentes, P. Silveyra, *Estrogen receptor signaling mechanisms*, „Advances in Protein Chemistry and Structural Biology” R. 116 (2019), nr 1, s. 139.

10 Tamże, s. 141.

11 Tamże.

12 P. Vrtačnik i in., *The many faces of estrogen signaling*, „Biochemia Medica” R. 24 (2014), nr 3, s. 333–334.

13 E.R. Prossnitz, M. Barto, *The G protein-coupled oestrogen receptor GPER in health and disease*, „Nature Review Endocrinology” R. 7 (2011), nr 1, s. 718–721.

14 P. Vrtačnik i in., dz. cyt., s. 333–334.

15 P. Chen, B. Li, L. Ou-Yang, *Role of estrogen receptors in health and disease*, „Frontiers in Endocrinology” R. 13 (2022), nr 1, s. 3.

16 E. Ortona i in., *The Role of Sex Differences in Bone Health and Healing*, „Biology” R. 12 (2023), nr 7, s. 3.

17 C.H. Cheng, L.R. Chen, K.H. Chen, *Osteoporosis Due to Hormone Imbalance: An Overview of the Effects of Estrogen*

Osteoporoza dotyka przede wszystkim osoby starsze głównie kobiet po menopauzie, u których w tym okresie dochodzi do spadku stężenia estrogenów, przede wszystkim estradiolu¹⁸. Jedną z fizjologicznych funkcji estrogenów jest hamowanie osteoklastów, co zapobiega utracie masy kostnej. Niedobór tych hormonów skutkuje wzmożoną produkcją interleukin prozapalnych oraz czynnika martwicy nowotworu (TNF- α)¹⁹. TNF- α aktywuje kluczową dla metabolizmu kości oś RANKL/RANK/OPG. Białko RANKL jest głównym regulatorem różnicowania i proliferacji osteoklastów, co w konsekwencji nasila proces resorpcji kości. W warunkach niedoboru estrogenów dochodzi również do obniżenia poziomu osteoprotegeryny (OPG), która naturalnie blokuje ten proces. W efekcie przewaga sygnałów resorpcyjnych nad kościotwórczymi prowadzi do postępującej demineralizacji²⁰.

Estrogeny stymulują również m.in. ekspresję białek transportujących wapń w jelicie, co prowadzi do większego pobierania wapnia z diety do krwiobiegu. U kobiet po menopauzie, przy spadku estrogenów, ekspresja tych transporterów maleje, a wchłanianie wapnia z przewodu pokarmowego obniża się. Z racji, że pierwiastek ten stanowi podstawowy składnik budulcowy kości, to w przypadku jego niedoboru dochodzi do upośledzenia procesu odbudowy tkanki kostnej²¹. Zatem niedobór estrogenów osłabia kości na dwóch frontach: nasila ich rozpad i utrudnia odbudowę.

Mimo że statystycznie osteoporoza częściej dotyka kobiety, mężczyźni również są narażeni na

rozwój tej choroby²². W patogenezie osteoporozy u mężczyzn, tak samo jak u kobiet, istotną rolę odgrywa obniżenie poziomu estrogenów. Co istotne, u płci męskiej nie dochodzi do znaczącego spadku całkowitego poziomu 17 β -estradiolu wraz z wiekiem. Zaobserwowano jednak istotne obniżenie stężenia estradiolu biodostępnego, czyli obejmującego frakcję wolną oraz słabo związaną z albuminami. Zjawisko to wynika przede wszystkim ze znacznego wzrostu stężenia globuliny wiążącej hormony płciowe, która łączy się z estradiolem, czyniąc go nieaktywnym biologicznie i ograniczając jego oddziaływanie na tkankę kostną²³.

Estrogeny w układzie krążenia

Choroby układu krążenia, takie jak nadciśnienie tętnicze, miażdżyca czy niewydolność serca, są jedną z najczęstszych przyczyn zgonów na całym świecie²⁴. W populacji osób młodych kobiety wykazują niższe ryzyko rozwoju wyżej wymienionych chorób w porównaniu z mężczyznami, co jest związane z ochronnym działaniem estrogenów. Jednak, wraz z wiekiem, a szczególnie po menopauzie, ryzyko to wzrasta i osiąga podobny poziom jak u mężczyzn²⁵.

Estrogeny wpływają na układ sercowo-naczyniowy poprzez wiele szlaków sygnalizacyjnych, w tym regulację biodostępności tlenku azotu (NO), modulację układu renina-angiotensyna-aldosteron (RAA), regulację profilu lipidowego oraz działanie antyoksydacyjne²⁶. Poniżej zostaną przedstawione dwa

Deficiency and Glucocorticoid Overuse on Bone Turnover, „International Journal of Molecular Sciences” R. 23 (2022), nr 3, s. 1–2.

18 Tamże.

19 C.J. Gruber i in., dz. cyt., s. 350.

20 Y. Zhang i in., *The RANK/RANKL/OPG system and tumor bone metastasis: Potential mechanisms and therapeutic strategies*, „Frontiers in Endocrinology” R. 13 (2022), nr 1, s. 2–3.

21 Y. Wu i in., *Estrogen regulates duodenal calcium absorption and improves postmenopausal osteoporosis by the effect of ER β on PMCA1b*, „Scientific Reports” R. 15 (2025), nr 8, s. 2.

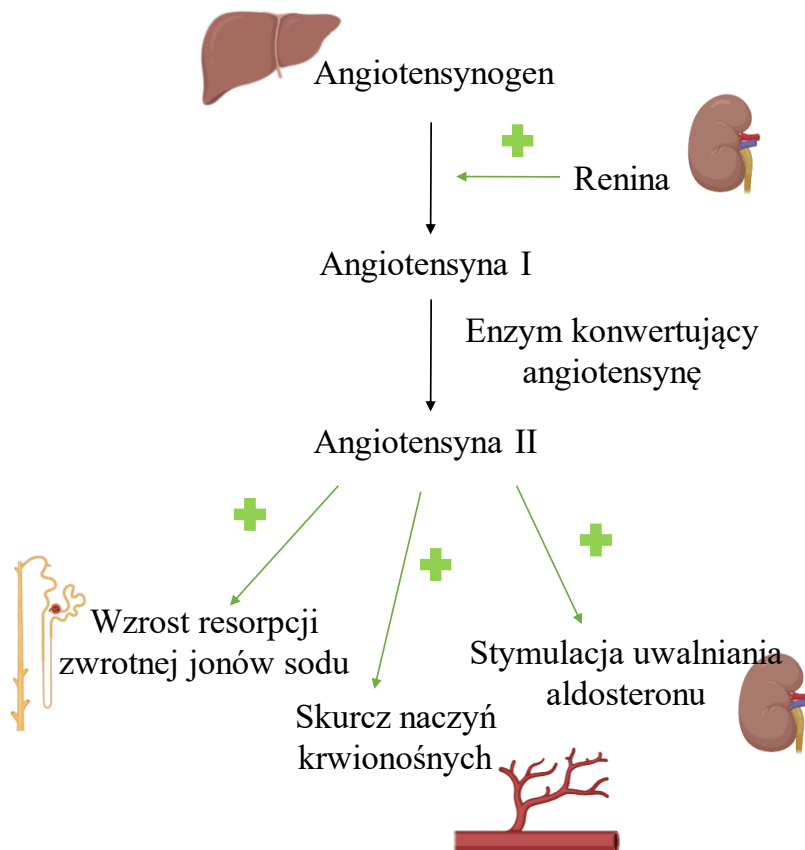
22 E. Skowrońska-Józwiak, A. Lewiński, *Osteoporoza u kobiet i mężczyzn – podobieństwa i różnice*, „Endokrynologia Polska” R. 57 (2006), nr 3, s. 261.

23 Tamże, s. 263.

24 K. Ueda i in., *Regulatory Actions of Estrogen Receptor Signaling in the Cardiovascular System*, „Frontiers in Endocrinology” R. 10 (2020), nr 1, s. 1.

25 S. Nilsson, J.Å. Gustafsson, *Biological Role of Estrogen and Estrogen Receptors*, „Critical Reviews in Biochemistry and Molecular Biology” R. 37 (2002), nr 1, s. 11.

26 M.G. Moden, *“Estrogens and the Heart: Do they Help or Hurt?” How Estrogen impacts the Cardiovascular System*,

Rysunek 2. Układ RAA

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Szlachcic, S.J. Konturek, *Fizjologia rozrodu*, w: Konturek. *Fizjologia człowieka*, wyd. 2, red. S.J. Konturek, Wrocław 2013, s. 407

szlaki sygnalizacyjne – szlak związany z NO oraz układem RAA.

Pierwszy ze szlaków związany jest z regulacją biodostępności tlenku azotu. Związek ten wykazuje działanie naczyniorozkurczowe, co prowadzi do spadku oporu obwodowego i zwiększenia przepływu krwi w układzie krążenia²⁷. Przyjmuje się, że jednym z mechanizmów wpływających na homeostazę naczyniową jest oddziaływanie estrogenów na syntezę NO. Spadek stężenia estrogenów, skutkujący obniżeniem poziomu NO, wiąże się zatem

ze wzrostem ciśnienia tętniczego. Niedobór NO sprzyja ponadto agregacji płytek krwi i zwężeniu naczyń krwionośnych, co może prowadzić do rozwoju miażdżycy²⁸.

Inną ścieżką sygnalizacyjną regulowaną przez estrogeny jest kaskada renina-angiotensyna-aldosteron (RAA)²⁹. Układ RAA odgrywa istotną rolę w regulacji ciśnienia krwi oraz gospodarki wodno-elektrolitowej organizmu³⁰. Jego aktywacja następuje pod wpływem reniny – enzymu wytwarzanego w nerkach w sytuacji obniżonego ciśnienia

„SOJ Gynecology Obstetrics and Womens Health” R. 2 (2016), nr 1, s. 2–4.

27 M. Ufnal, T. Żera, *Rola tlenku azotu, siarkowodoru oraz tlenku węgla w regulacji układu krążenia i ich potencjał farmakoterapeutyczny*, „Kardiologia Polska” R. 68 (2010), nr 5, s. 437–438.

28 Tamże.

29 M.G. Moden, dz. cyt., s. 3.

30 A. Szlachcic, S.J. Konturek, dz. cyt., s. 406.

krwi czy zmniejszonego poziomu jonów Na^+ ³¹. W dalszej kolejności, dzięki aktywności katalitycznej reniny, w procesie przebiegającym przez kilka etapów powstaje angiotensyna-2. Działanie biologiczne tego hormonu opiera się na interakcji z receptorem dla angiotensyny typu 1 (AT1), który występuje m.in. w układzie sercowo-naczyniowym ³². Aktywacja tego receptora może sprzyjać wzrostowi ciśnienia krwi i zwiększeniu resorpcji zwrotnej jonów sodowych w nerkach ³³. Badania wykazały, że u kobiet przed okresem menopauzy obserwuje się niższe stężenie reniny niż w przypadku kobiet po menopauzie. Dodatkowo przy stosowaniu hormonalnej terapii zastępczej obejmującej preparaty zawierające estrogeny poziom reniny jest niższy niż w przypadku grupy kontrolnej ³⁴. Oprócz tego estrogeny regulują także ekspresję receptora AT1. Spadek poziomu estrogenów prowadzi do zwiększonej syntezy receptora, co w połączeniu z wysokim poziomem reniny zwiększa ryzyko rozwoju nadciśnienia i innych chorób układu krążenia ³⁵.

Estrogeny w układzie nerwowym

Estrogeny, oddziałując z różnymi systemami przekazywania nerwowego, warunkują również prawidłowe funkcjonowanie ośrodkowego układu nerwowego. Badania wskazują, że hormony te odpowiadają m.in. za regulację nastroju i temperatury ciała, a także wpływają na procesy uczenia się i pamięci. Zaburzenia w ich poziomie lub działaniu mogą przyczyniać się do rozwoju depresji oraz

chorób neurodegeneracyjnych, w tym choroby Alzheimera ³⁶. Poniżej zostanie omówiony wpływ estrogenów na rozwój tych schorzeń.

Jednym ze sposobów, w jaki estrogeny wpływają na funkcjonowanie ośrodkowego układu nerwowego i regulację nastroju, jest modulacja poziomu i aktywności kluczowych neuroprzekaźników, w tym serotoniny (5-HT) ³⁷. Ten neurotransmitter, nazywany powszechnie hormonem szczęścia, syntetyzowany jest z tryptofanu – aminokwasu dostarczanego do organizmu wraz z pożywieniem ³⁸. Serotonina po uwolnieniu do szczeliny synaptycznej może łączyć się z receptorami postsynaptycznymi lub zostać wychwycona przez presynaptyczne transportery wychwyty zwrotnego serotoniny i ponownie wykorzystana. Nadmiar serotoniny jest rozkładany przez enzym zwany monoaminooksydazą ³⁹. Mechanizm działania serotoniny w ośrodkowym układzie nerwowym jest złożony, ponieważ oddziałuje ona z różnymi typami receptorów i wchodzi w interakcje z innymi układami neurotransmiterów, np. dopaminergicznym. Przypuszcza się, że zaburzenia w uwalnianiu serotoniny mogą prowadzić do rozwoju depresji. U pacjentów z tym schorzeniem obserwuje się obniżone stężenie tego neurotransmitera w mózgu oraz zmianę aktywności jego receptorów ⁴⁰. Warto jednak podkreślić, że zaburzenia neurochemiczne nie są jedyną przyczyną rozwoju depresji. Patogeneza tej choroby jest wieloczynnikowa i obejmuje również zmiany w aktywności poszczególnych płatów mózgowych oraz upośledzenie czynności układu limbicznego ⁴¹.

Badania wskazują, że estrogeny oddziałują na układ serotonergiczny, stymulując jego

³¹ Tamże.

³² M. Chaszczyńska-Markowska, M. Sagan, K. Bogunia-Kubik, *Układ renina-angiotensyna-aldosteron (RAA) – fizjologia i molekularne mechanizmy funkcjonowania*, „Postępy Higieny i Medycyny Doświadczalnej” R. 70 (2016), nr 70, s. 919.

³³ Tamże.

³⁴ M.G. Moden, dz. cyt., s. 3.

³⁵ Tamże.

³⁶ S. Nilsson, J.Å. Gustafsson, dz. cyt., s. 14.

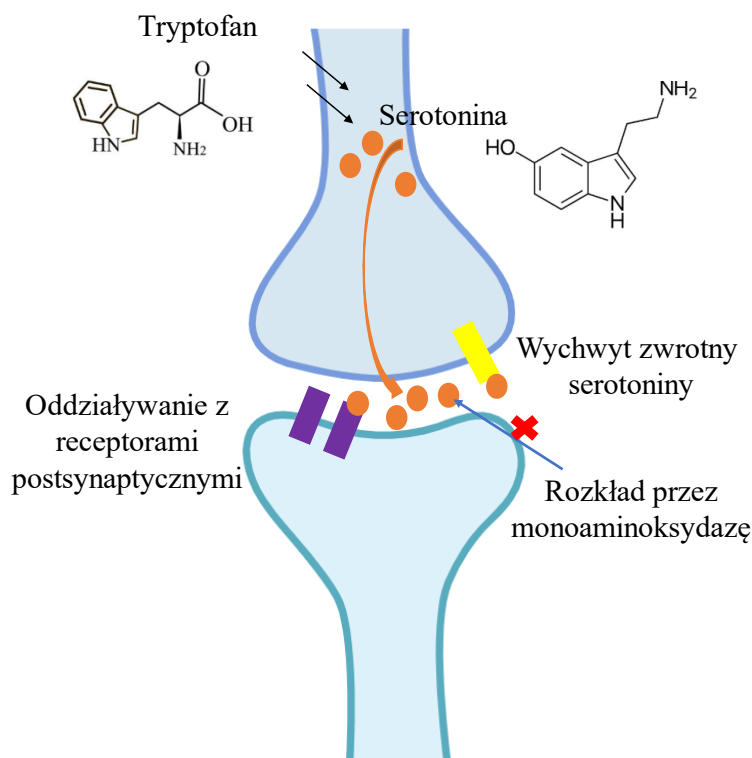
³⁷ A. Kazula, *Mechanizmy działania selektywnych inhibitorów wychwyty zwrotnego serotoniny (SSRI) w depresji*, „Farmacja Polska” R. 70 (2014), nr 12, s. 712.

³⁸ Tamże.

³⁹ S. Margielewska, *Rola układu odpornościowego w powstawaniu depresji*, „Wszechświat” R. 114 (2013), nr 4–6, s. 102.

⁴⁰ A. Kazula, dz. cyt., s. 713–714.

⁴¹ A. Szlachcic, S.J. Konturek, dz. cyt., s. 699–700.

Rysunek 3. Serotonina

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Szlachcic, S.J. Konturek, *Fizjologia rozrodu w: Konturek. Fizjologia człowieka*, wyd. 2, red. S.J. Konturek, Wrocław 2013, s. 597.

funkcjonowanie. Wykazano, że estradiol zwiększa syntezę serotoniny i zmniejsza ekspresję transporterów odpowiedzialnych za jej wychwyt zwrotny⁴². Ponadto estrogeny zmniejszają aktywność monoaminoksydazy rozkładającej serotoninę⁴³. Wykazują więc działanie ochronne, a ich prawidłowy poziom w organizmie jest jednym z czynników ograniczających ryzyko rozwoju depresji. Niestety u kobiet stężenie estrogenów znacząco zmienia się na różnych etapach życia. Wahanie te mogą zaburzać produkcję serotoniny i aktywność jej receptorów w mózgu, co sprawia, że kobiety są bardziej narażone na rozwój depresji niż mężczyźni⁴⁴. Przykładowo, gwałtowny

spadek poziomu estrogenów w okresie poporodowym i okołomenopauzalnym, prowadzący do obniżonej aktywności układu serotonergicznego, wiąże się ze zwiększonym ryzykiem wystąpienia epizodu depresyjnego⁴⁵.

Niedobór estrogenów został również powiązany ze zwiększonym ryzykiem rozwoju choroby Alzheimera⁴⁶. Obecnie choroby neurodegeneracyjne, do których zaliczane jest to schorzenie, stanowią coraz większe wyzwanie dla medycyny. Zaburzenia te są związane z postępującą utratą komórek nerwowych. Mimo że głównym czynnikiem ryzyka ich rozwoju jest wiek, nie bez znaczenia pozostają również

42 J.K. Russell, C.K. Jones, P.A. Newhouse, *The Role of Estrogen in Brain and Cognitive Aging*, „Neurotherapeutics” R. 16 (2019), nr 3, s. 652–653.

43 Z. Amin, T. Canli, C.N. Epperson, *Effect of Estrogen-Serotonin Interactions on Mood and Cognition*, „Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews” R. 4 (2005), nr 1, s. 47–48.

44 P.R. Albert, *Why is depression more prevalent in women?*, „Journal of Psychiatry and Neuroscience” R. 40 (2015), nr 4, s. 219–220.

45 Tamże.

46 S. Nilsson, J.Å. Gustafsson, dz. cyt., s. 14.

czynniki genetyczne i środowiskowe⁴⁷. Jednym z przykładów chorób neurodegeneracyjnych jest choroba Alzheimera, która prowadzi do problemów z pamięcią, mową czy koncentracją⁴⁸.

Choroba Alzheimera rozwija się stopniowo. We wczesnym etapie zaburzenia pamięci dotyczą głównie wydarzeń bieżących, jednak wraz z postępem choroby pacjenci tracą zdolność przywoływania wspomnień z przeszłości, rozpoznawania bliskich osób, a nawet podania podstawowych informacji osobistych, takich jak imię czy miejsce zamieszkania. Typowe są również zaburzenia orientacji przestrzennej – w zaawansowanym stadium choroby potrafią zgubić się nawet we własnym mieszkaniu⁴⁹.

Patogeneza choroby Alzheimera związana jest z odkładaniem się w mózgu nieprawidłowych białek – agregatów β -amyloidu oraz hiperfosforylowanego białka tau. Prowadzi to do zaburzeń w transporcie aksonalnym i w konsekwencji do obumierania neuronów⁵⁰. Statystycznie choroba Alzheimera częściej dotyka kobiety. Jednak badania wskazują, że ryzyko jej rozwoju jest mniejsze u kobiet stosujących terapię hormonalną w okresie menopauzy, co sugeruje neuroprotektoryjne działanie estrogenów. Wykazano, że estradiol hamuje agregację β -amyloidu poprzez przekształcanie go w formy rozpuszczalne i aktywację enzymów odpowiedzialnych za jego degradację. Ponadto ogranicza on fosforylację białka tau, co dodatkowo spowalnia proces neurodegeneracyjny⁵¹.

Podsumowanie

Celem niniejszego artykułu było przedstawienie estrogenów i ich funkcji z mniej oczywistej perspektywy – jako hormonów o szerokim spektrum działania, istotnych nie tylko dla prawidłowego funkcjonowania układu rozrodczego, lecz także dla regulacji wielu innych procesów zachodzących w całym organizmie. W pracy skupiono się na omówieniu ich roli w procesie mineralizacji kości oraz prawidłowym funkcjonowaniu układów krążenia i nerwowego. Zwrócono również uwagę na konsekwencje związane z obniżeniem poziomu estrogenów w okresie menopauzy dla każdego z tych układów. Przedstawione szlaki sygnalizacyjne stanowią tylko część mechanizmów, na które oddziałują estrogeny. Pokazuje to, jak wielokierunkowe jest ich działanie w organizmie, mimo że w powszechnej świadomości hormony te kojarzone są głównie z żeńskim układem rozrodczym. W świetle obecnych badań, które podkreślają kluczową rolę estrogenów w prawidłowym funkcjonowaniu wielu układów organizmu, szczególnego znaczenia nabiera upowszechnianie wiedzy na ten temat oraz zwiększanie świadomości, że utrzymanie właściwego poziomu tych hormonów może stanowić ważny element profilaktyki zdrowotnej i ograniczać ryzyko rozwoju poważnych chorób.

47 R.N.L. Lamprey i in., *A Review of the Common Neurodegenerative Disorders: Current Therapeutic Approaches and the Potential Role of Nanotherapeutics*, „International Journal of Molecular Sciences” R. 23 (2022), nr 3, s. 2.

48 M. Gaweł, A. Potulska-Chromik, *Choroby neurodegeneracyjne: choroba Alzheimera i Parkinsona*, „Postępy Nauk Medycznych” R. 28 (2015), nr 7, s. 469–470.

49 Tamże.

50 J.B. Martin, *Molecular Basis of the Neurodegenerative Disorders*, „The New England Journal of Medicine” R. 340 (1999), nr 25, s. 1970–1971.

51 J.K. Russell, C.K. Jones, P.A. Newhouse, dz. cyt., s. 658.

BIBLIOGRAFIA

- Albert P.R., *Why is depression more prevalent in women?*, „Journal of Psychiatry and Neuroscience” R. 40 (2015), nr 4, DOI: [10.1503/jpn.150205](https://doi.org/10.1503/jpn.150205).
- Amin Z., Canli T., Epperson C.N., *Effect of Estrogen-Serotonin Interactions on Mood and Cognition*, „Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews” R. 4 (2005), nr 1, DOI: [10.1177/1534582305277152](https://doi.org/10.1177/1534582305277152).
- Bellem A. i in., *Measuring Estrogens and Progestagens in Humans: An Overview of Methods*, „Gender Medicine” R. 8 (2011), nr 5, DOI: [10.1016/j.genm.2011.07.001](https://doi.org/10.1016/j.genm.2011.07.001).
- Chaszczyńska-Markowska M., Sagan M., Bogunia-Kubik K., *Układ renina-angiotensyna-aldosteron (RAA) – fizjologia i molekularne mechanizmy funkcjonowania*, „Postępy Higieny i Medycyny Doświadczalnej” R. 70 (2016), nr 70, DOI: [10.5604/17322693.1218180](https://doi.org/10.5604/17322693.1218180).
- Chen P., Li B., Ou-Yang L., *Role of estrogen receptors in health and disease*, „Frontiers in Endocrinology” R. 13 (2022), nr 1, DOI: [10.3389/fendo.2022.839005](https://doi.org/10.3389/fendo.2022.839005).
- Cheng C.H., Chen L.R., Chen K.H., *Osteoporosis Due to Hormone Imbalance: An Overview of the Effects of Estrogen Deficiency and Glucocorticoid Overuse on Bone Turnover*, „International Journal of Molecular Sciences” R. 23 (2022), nr 3, DOI: [10.3390/ijms23031376](https://doi.org/10.3390/ijms23031376).
- Coelingh Bennink H.J.T., *Are all estrogens the same?*, „Maturitas” R. 47 (2004), nr 4, DOI: [10.1016/j.maturitas.2003.11.009](https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2003.11.009).
- Fuentes N., Silveyra P., *Estrogen receptor signaling mechanisms*, „Advances in Protein Chemistry and Structural Biology” R. 116 (2019), nr 1, DOI: [10.1016/bs.apcsb.2019.01.001](https://doi.org/10.1016/bs.apcsb.2019.01.001).
- Gaweł M., Potulska-Chromik A., *Choroby neurodegeneracyjne: choroba Alzheimera i Parkinsona*, „Postępy Nauk Medycznych” R. 28 (2015), nr 7.
- Gruber C.J. i in., *Production and actions of estrogens*, „The New England Journal of Medicine” R. 346 (2002), nr 5, DOI: [10.1056/NEJMra000471](https://doi.org/10.1056/NEJMra000471).
- Kazula A., *Mechanizmy działania selektywnych inhibitorów wychwytu zwrotnego serotoniny (SSRI) w depresji*, „Farmacja Polska” R. 70 (2014), nr 12.
- Lamphey R.N.L. i in., *A Review of the Common Neurodegenerative Disorders: Current Therapeutic Approaches and the Potential Role of Nanotherapeutics*, „International Journal of Molecular Sciences” R. 23 (2022), nr 3, DOI: [10.3390/ijms23031851](https://doi.org/10.3390/ijms23031851).
- Martin J.B., *Molecular Basis of the Neurodegenerative Disorders*, „The New England Journal of Medicine” R. 340 (1999), nr 25, DOI: [10.1056/nejm199906243402507](https://doi.org/10.1056/nejm199906243402507).
- Margielewska S., *Rola układu odpornościowego w powstawaniu depresji*, „Wszechświat” R. 114 (2013), nr 4–6.
- Moden M.G., *“Estrogens and the Heart: Do they Help or Hurt?” How Estrogen impacts the Cardiovascular System*, „SOJ Gynecology Obstetrics and Womens Health” R. 2 (2016), nr 1, DOI: [10.15226/2381-2915/2/1/00108](https://doi.org/10.15226/2381-2915/2/1/00108).

- Nilsson S., Gustaffson J.Å., *Biological Role of Estrogen and Estrogen Receptors*, „Critical Reviews in Biochemistry and Molecular Biology” R. 37 (2002), nr 1, DOI: [10.1080/10409230290771438](https://doi.org/10.1080/10409230290771438).
- Ortona E. i in., *The Role of Sex Differences in Bone Health and Healing*, „Biology” R. 12 (2023), nr 7, DOI: [10.3390/biology12070993](https://doi.org/10.3390/biology12070993).
- Paziewska A., Bilińska B., *Estrogeny i ich rola w regulacji spermatogenezy*, „Postępy Biologii Komórki” R. 30 (2003), nr 3.
- Prossnitz E.R., Barto M., *The G protein-coupled oestrogen receptor GPER in health and disease*, „Nature Review Endocrinology” R. 7 (2011), nr 1, DOI: [10.1038/nrendo.2011.122](https://doi.org/10.1038/nrendo.2011.122).
- Russell J.K., Jones C.K., Newhouse P.A., *The Role of Estrogen in Brain and Cognitive Aging*, „Neurotherapeutics” R. 16 (2019), nr 3, DOI: [10.1007/s13311-019-00766-9](https://doi.org/10.1007/s13311-019-00766-9).
- Skowrońska-Józwiak E., Lewiński A., *Osteoporoza u kobiet i mężczyzn – podobieństwa i różnice*, „Endokrynologia Polska” R. 57 (2006), nr 3.
- Szlachcic A., Konturek S.J., *Fizjologia rozrodu*, w: Konturek. *Fizjologia człowieka*, wyd. 2, red. S.J. Konturek, Wrocław 2013.
- Ueda K. i in., *Regulatory Actions of Estrogen Receptor Signaling in the Cardiovascular System*, „Frontiers in Endocrinology” R. 10 (2020), nr 1, DOI: [10.3389/fendo.2019.00909](https://doi.org/10.3389/fendo.2019.00909).
- Ufnal M., Żera T., *Rola tlenu azotu, siarkowodoru oraz tlenu węgla w regulacji układu krążenia i ich potencjał farmakoterapeutyczny*, „Kardiologia Polska” R. 68 (2010), nr 5.
- Vrtačnik P. i in., *The many faces of estrogen signaling*, „Biochemia Medica” R. 24 (2014), nr 3, DOI: [10.11613/BM.2014.035](https://doi.org/10.11613/BM.2014.035).
- Wu Y. i in., *Estrogen regulates duodenal calcium absorption and improves postmenopausal osteoporosis by the effect of ERβ on PMCA1b*, „Scientific Reports” R. 15 (2025), nr 8, DOI: [10.1038/s41598-025-00605-2](https://doi.org/10.1038/s41598-025-00605-2).
- Zhang Y. i in., *The RANK/RANKL/OPG system and tumor bone metastasis: Potential mechanisms and therapeutic strategies*, „Frontiers in Endocrinology” R. 13 (2022), nr 1, DOI: [10.3389/fendo.2022.1063815](https://doi.org/10.3389/fendo.2022.1063815).

Psychobiotyki, mikrobiota i stan zapalny: nowe perspektywy leczenia nieswoistych zapaleń jelit przez modulację osi mikrobiota-jelito-mózg

STRESZCZENIE

Nieswoiste zapalenia jelit (NZJ) wiążą się z przewlekłym stanem zapalnym, dysbiozą mikrobioty oraz zaburzeniami funkcjonowania osi mikrobiota-jelito-mózg. Coraz więcej badań wskazuje to, że modulacja mikrobioty jelitowej za pomocą psychobiotyków, czyli probiotyków i prebiotyków korzystnie wpływających na funkcjonowanie układu nerwowego, może stanowić obiecującą strategię terapeutyczną wspomagającą leczenie NZJ. Psychobiotyki oddziałują m.in. na barierę jelitową, układ immunologiczny, produkcję metabolitów bakteryjnych oraz stres osi podwzgórze-przysadka-nadnercza (HPA). W artykule przedstawiono mechanizmy ich działania oraz wyniki badań przedklinicznych i klinicznych na podstawie aktualnej literatury.

SŁOWA KLUCZOWE: psychobiotyki, oś jelito-mózg, nieswoiste zapalenia jelit, mikrobiota, stan zapalny

ABSTRACT

Inflammatory bowel diseases (IBD) are associated with chronic inflammation, gut microbiota dysbiosis, and disturbances in the microbiota-gut-brain axis. Growing evidence indicates that modulation of the intestinal microbiota using psychobiotics – the probiotics and prebiotics that exert beneficial effects on the nervous system that may represent a promising therapeutic strategy to support IBD treatment. Psychobiotics influence intestinal barrier integrity, immune responses, bacterial metabolite production, and stress regulation via the hypothalamic-pituitary-adrenal axis (HPA). This article presents the mechanisms of their action and reviews preclinical and clinical research based on current literature.

KEYWORDS: psychobiotics, gut-brain axis, inflammatory bowel disease, microbiota, inflammation

Wprowadzenie

Związek między mikrobiotą jelitową a funkcjonowaniem mózgu, obejmujący wielopoziomowe mechanizmy neuroimmunologiczne, neuroendokrynne i metaboliczne, stał się jednym z kluczowych obszarów

współczesnych badań biologicznych i medycznych. Jak wskazują Carmen Barrio, Samuel Arias-Sánchez i Isabel Martín-Monzón, oś mikrobiota-jelito-mózg odgrywa centralną rolę w regulacji zachowania, nastroju oraz procesów poznawczych, a jej zaburzenia mogą prowadzić do rozwoju szeregu chorób

neuropsychiatrycznych¹. Równocześnie Timothy G. Dinan, Mary I. Butler i John F. Cryan podkreślają, że psychobiotyki jako wyselekcjonowane szczepy probiotyczne i prebiotyczne stanowią obiecującą grupę interwencji o potencjale przeciwdepresyjnym i neuromodulacyjnym².

W kontekście nieswoistych zapaleń jelit (NZJ) zaburzenia te nabierają szczególnego znaczenia. NZJ charakteryzują się przewlekłym stanem zapalnym oraz głęboką dysbiozą mikrobioty, co prowadzi do osłabienia integralności bariery jelitowej, zwiększonej przepuszczalności nabłonka oraz aktywacji odpowiedzi immunologicznej³. Te zmiany sprzyjają powstawaniu nieprawidłowej sygnalizacji w osi mikrobiota-jelito-mózg, obejmującej m.in. wzrost poziomu cytokin prozapalnych, zaburzenia w przewodnictwie nerwu błędnego oraz zmiany w produkcji metabolitów bakteryjnych, takich jak krótkołańcuchowe kwasy tłuszczowe (SCFA). Wyniki licznych badań sugerują, że dysfunkcje tej osi mogą pośredniczyć w rozwoju objawów pozajelitowych, w tym zaburzeń lękowych i depresyjnych, często współwystępujących u pacjentów z NZJ⁴.

Zrozumienie złożonej interakcji między mikrobiotą, układem immunologicznym a ośrodkowym układem nerwowym otwiera drogę do nowych strategii terapeutycznych. Jedną z nich jest modulacja mikrobioty jelitowej za pomocą psychobiotyków, które mogą korzystnie wpływać zarówno na przebieg procesów zapalnych, jak i na funkcjonowanie osi mikrobiota-jelito-mózg. Niniejszy artykuł przedstawia aktualną wiedzę dotyczącą mechanizmów działania psychobiotyków oraz ich

potencjalnego zastosowania jako terapii wspomagającej u pacjentów z NZJ.

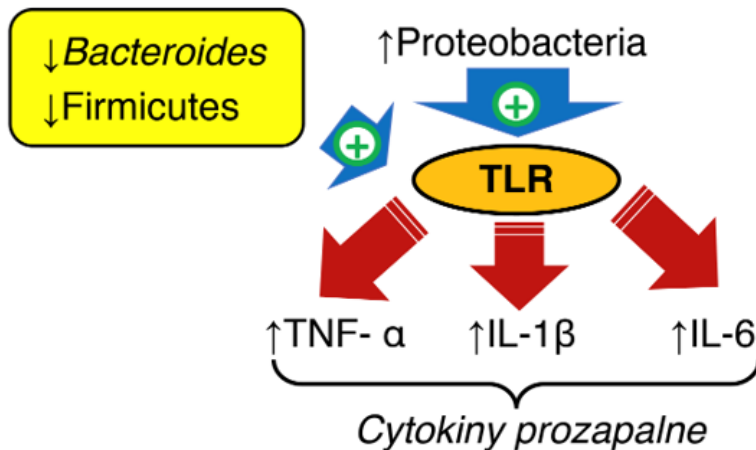
Oś mikrobiota-jelito-mózg w NZJ

Oś mikrobiota-jelito-mózg stanowi dynamiczny system komunikacji łączący przewód pokarmowy, układ odpornościowy i ośrodkowy układ nerwowy. W jej skład wchodzi m.in. sygnały neuronalne (przewodzone głównie przez nerw błędny), czynniki immunologiczne (cytokiny, chemokiny), hormony stresu oraz metabolity powstające w wyniku aktywności mikroorganizmów jelitowych⁵. Zaburzenia tej osi odgrywają istotną rolę w patogenezie nieswoistych zapaleń jelit (NZJ), przyczyniając się nie tylko do utrzymania przewlekłego zapalenia, lecz również do rozwoju objawów neuropsychiatrycznych, które często towarzyszą chorobie⁶.

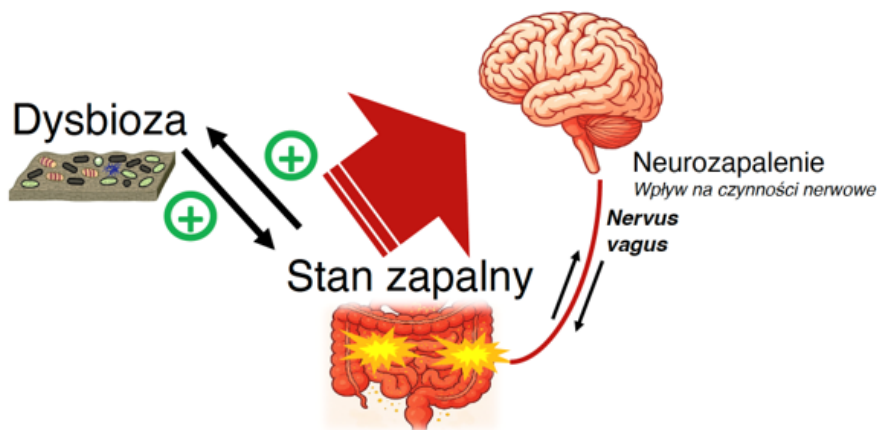
1. Dysbioza i stan zapalny

U pacjentów z NZJ obserwuje się wyraźną dysbiozę mikrobioty jelitowej, obejmującą zarówno spadek różnorodności gatunkowej, jak i zmniejszenie liczby kluczowych bakterii o działaniu przeciwzapalnym. Jak wskazuje Kohei Sugihara i Nobuhiko Kamada, dochodzi do redukcji populacji drobnoustrojów z rodzajów *Bacteroides* i *Firmicutes*, przy jednoczesnym wzroście udziału bakterii potencjalnie patogennych, takich jak *Proteobacteria*⁷. Zmiany te zaburzają lokalną tolerancję immunologiczną

- 1 C. Barrio, S. Arias-Sánchez, I. Martín-Monzón, *The Gut Microbiota-brain Axis, Psychobiotics and its Influence on Brain and Behaviour: A Systematic Review*, „Psychoneuroendocrinology” 2022, vol. 137, DOI: [10.1016/j.psyneuen.2021.10564](https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2021.10564).
- 2 T.G. Dinan, M.I. Butler, J.F. Cryan, *Psychobiotics: Evolution of Novel Antidepressants*, „Modern Trends in Psychiatry” 2021, vol. 32, s. 134–143, DOI: [10.1159/000510424](https://doi.org/10.1159/000510424).
- 3 P. Trzeciak, M. Herbet, *Role of the Intestinal Microbiome, Intestinal Barrier and Psychobiotics in Depression*, „Nutrients” 2021, vol. 13, DOI: [10.3390/nu13030927](https://doi.org/10.3390/nu13030927).
- 4 K.A. Dunleavy, L.E. Raffals, M. Camilleri, *Intestinal barrier dysfunction in inflammatory bowel disease: Underpinning pathogenesis and Therapeutics*, „Digestive Diseases and Sciences” 2023, vol. 68, s. 4306–4320, DOI: [10.1007/s10620-023-08122-w](https://doi.org/10.1007/s10620-023-08122-w).
- 5 A. Jacobson i in., *The intestinal neuro-immune axis: crosstalk between neurons, immune cells, and microbes*, „Mucosal Immunology” 2021, vol. 14, s. 555–565, DOI: [10.1038/s41385-020-00368-1](https://doi.org/10.1038/s41385-020-00368-1).
- 6 R.K. Masanetz i in., *The Gut-Immune-Brain Axis: An Important Route for Neuropsychiatric Morbidity in Inflammatory Bowel Disease*, „International Journal of Molecular Sciences” 2022, vol. 23, DOI: [10.3390/ijms231911111](https://doi.org/10.3390/ijms231911111).
- 7 K. Sugihara, N. Kamada, *Metabolic network of the gut microbiota in inflammatory bowel disease*, „Inflammation and Regeneration” 2024, vol. 44, DOI: [10.1186/s41232-024-00321-w](https://doi.org/10.1186/s41232-024-00321-w).

Rys. 1. Schemat zmian w składzie mikrobioty jelitowej i ich konsekwencji immunologicznych. Spadek liczebności bakterii z rodzaju *Bacteroides* oraz typu *Firmicutes* przy jednoczesnym wzroście *Proteobacteria* sprzyja aktywacji receptorów *Toll-like* (TLR), co prowadzi do zwiększonej produkcji cytokin prozapalnych, takich jak $\text{TNF-}\alpha$, $\text{IL-1}\beta$ oraz IL-6 , i nasilenia odpowiedzi zapalnej.

Rys. 2. Schemat osi jelito-mózg w warunkach dysbiozy. Zaburzenia składu mikrobioty jelitowej (dysbioza) sprzyjają rozwojowi stanu zapalnego w obrębie jelita, który poprzez mediatory zapalne oraz sygnalizację nerwem błędnym (*nervus vagus*) może oddziaływać na ośrodkowy układ nerwowy. Konsekwencją jest neurozapalenie i modulacja czynności nerwowych, co podkreśla dwukierunkowy charakter komunikacji w osi mikrobiota-jelito-mózg.

i prowadzą do nadmiernej aktywacji szlaków sygnałowych, m.in. receptorów Toll-podobnych – *Toll-like receptors* (TLR), co skutkuje zwiększoną produkcją cytokin prozapalnych, takich jak $\text{TNF-}\alpha$, $\text{IL-1}\beta$ czy IL-6 ⁸.

Między innymi Richa Sharma w tekście *Psychobiotics: The Next-Generation Probiotics for the Brain* podkreśla również, że dysbioza znacząco wpływa na profil metabolitów bakteryjnych, w tym na obniżenie poziomu krótkołańcuchowych kwasów

8 P.T. Santana i in., *Dysbiosis in Inflammatory Bowel Disease: Pathogenic Role and Potential Therapeutic Targets*, „International Journal of Molecular Sciences” 2022, vol. 23, DOI: [10.3390/ijms23073464](https://doi.org/10.3390/ijms23073464).

tłuszczowych (SCFA)⁹. SCFA, zwłaszcza maślan, pełni istotną funkcję w utrzymaniu integralności bariery nabłonkowej poprzez wzmacnianie połączeń ścisłych oraz modulację ekspresji genów odpowiedzialnych za odporność miejscową. Niedobór tych metabolitów sprzyja rozszczelnieniu bariery jelitowej, zwiększonej przepuszczalności oraz translokacji bakteryjnej, co dodatkowo nasila stan zapalny i wzmacnia komunikację prozapalną w osi mikrobiota-jelito-mózg¹⁰.

W efekcie powstaje samonapędzający się cykl, w którym zapalenie nasila dysbiozę, a dysbioza wzmacnia zapalenie, wpływając równocześnie na funkcjonowanie układu nerwowego¹¹.

2. Neuropsychiatryczne aspekty NZJ

Objawy neuropsychiatryczne należą do najczęściej obserwowanych pozajelitowych manifestacji NZJ. Pacjenci z chorobą Leśniowskiego-Crohna oraz wrzodziejącym zapaleniem jelita grubego wykazują istotnie wyższe ryzyko rozwoju depresji, zaburzeń lękowych, zaburzeń poznawczych oraz objawów stresu przewlekłego. Etiologia tych zaburzeń jest wieloczynnikowa i obejmuje zarówno czynniki psychospołeczne związane z chorobą przewlekłą, jak i procesy biologiczne wynikające ze stanu zapalnego i dysbiozy.

Zaburzenia osi mikrobiota-jelito-mózg w NZJ mogą prowadzić do nadmiernej aktywacji osi podwzgórze-przysadka-nadnercza (HPA), co skutkuje

podwyższonym poziomem kortyzolu oraz zwiększoną wrażliwością na stres¹². Równocześnie cytokiny prozapalne mogą oddziaływać bezpośrednio na struktury mózgowe, modulować aktywność mikrogleju oraz wpływać na metabolizm tryptofanu poprzez szlak kynureninowy, co sprzyja rozwojowi depresji¹³.

Psychobiotyki, jak wskazują Freiser Eceomo Cruz Mosquera, Santiago Lizcano Martinez i Yamil Liscano w analizie randomizowanych badań klinicznych, wykazują potencjał w redukowaniu objawów depresyjnych i lękowych poprzez wpływ na produkcję neuroprzekaźników (m.in. GABA, serotoninę), modulację odpowiedzi zapalnej oraz normalizację aktywności osi HPA¹⁴. Wyniki tych badań sugerują, że interwencje mikrobiotyczne mogą stanowić istotny komponent terapii wspomagającej u pacjentów z NZJ, zwłaszcza u osób z podwyższonym ryzykiem zaburzeń nastroju.

Psychobiotyki – definicja i klasyfikacja

Termin „psychobiotyki” został wprowadzony w literaturze stosunkowo niedawno, lecz dzięki pracom takich autorów jak Li-Hao Cheng zyskał wyraźniejsze ramy definicyjne i szeroko akceptowane znaczenie¹⁵. Psychobiotyki definiuje się jako mikroorganizmy probiotyczne lub substraty prebiotyczne, które podawane w odpowiednich ilościach wpływają korzystnie na funkcjonowanie mózgu i zdrowie psychiczne poprzez modulację mikrobioty jelitowej – jest to

9 R. Sharma i in., *Psychobiotics: The next-generation probiotics for the brain*, „Current Microbiology” 2021, vol. 78, s. 449–463, DOI: [10.1007/s00284-020-02289-5](https://doi.org/10.1007/s00284-020-02289-5).

10 X Huang i in., *Butyrate Alleviates Cytokine-Induced Barrier Dysfunction by Modifying Claudin-2 Levels*, „Biology” 2021, vol. 10, DOI: [10.3390/biology10030205](https://doi.org/10.3390/biology10030205).

11 R. Kou i in., *Systemic dysregulation of the gut microenvironment plays a pivotal role in the onset and progression of inflammatory bowel disease*, „Frontiers in Immunology” 2025, vol. 16, DOI: [10.3389/fimmu.2025.1661386](https://doi.org/10.3389/fimmu.2025.1661386).

12 R.K. Masanetz i in., dz. cyt.

13 L.M. Chen i in., *Tryptophan-kynurenine metabolism: a link between the gut and brain for depression in inflammatory bowel disease*, „Journal of Neuroinflammation” 2021, vol. 18, DOI: [10.1186/s12974-021-02175-2](https://doi.org/10.1186/s12974-021-02175-2).

14 F.E.C. Mosquera, S. Lizcano, Y. Liscano, *Effectiveness of Psychobiotics in the Treatment of Psychiatric and Cognitive Disorders: A Systematic Review of Randomized Clinical Trials*, „Nutrients” 2024, vol. 16, DOI: [10.3390/nu16091352](https://doi.org/10.3390/nu16091352).

15 L.H. Cheng i in., *Psychobiotics in mental health, neurodegenerative and neurodevelopmental disorders*, „Journal of Food and Drug Analysis” 2019, vol. 27, s. 632–648, DOI: [10.1016/j.jfda.2019.01.002](https://doi.org/10.1016/j.jfda.2019.01.002).

Rys. 3. Klasyfikacja i zakres pojęcia psychobiotyków. Psychobiotyki obejmują probiotyki (np. szczepy z rodzaju *Lactobacillus* i *Bifidobacterium* o działaniu przeciwzapalnym, przeciwłękowym i przeciwdepresyjnym), prebiotyki (stymulujące wzrost korzystnych bakterii), synbiotyki (połączenie pro- i prebiotyków) oraz postbiotyki (SCFA i inne metabolity bakteryjne). Schemat ilustruje szerokie, funkcjonalne ujęcie terminu psychobiotyki. Z kolei kompleksowe ujęcie wpływu pro-, pre-, syn- i postbiotyków na mikrobiotę jelitową oraz integralność bariery nabłonkowej przedstawili w 2024 roku Sylwia Smolinska, Florin-Dan Popescu oraz Magdalena Zemelka-Wiacek, podkreślając ich potencjał immunomodulacyjny i znaczenie w chorobach o podłożu zapalnym¹⁷.

tw. definicja klasyczna psychobiotyków¹⁶. W późniejszych publikacjach część autorów rozszerzyła zakres tego pojęcia, obejmując nim również prebiotyki, czyli substancje selektywnie stymulujące wzrost lub aktywność korzystnych mikroorganizmów jelitowych. Opracowane koncepcje wpisują się w szersze ramy badań nad osią mikrobiota-jelito-mózg i zakładają, że mikroorganizmy jelitowe mogą regulować procesy neurochemiczne, immunologiczne i endokrynne¹⁸. W niniejszym artykule skoncentrowano się przede wszystkim na klasycznej definicji psychobiotyków.

Trzeciak i Herbet podkreślają, że psychobiotyki oddziałują na poziomie jelitowym i ogólnoustrojowym, wpływając m.in. na wzmocnienie integralności bariery jelitowej, zmniejszenie translokacji bakteryjnej, modulację cytokin oraz poprawę

równowagi między limfocytami Th17 i Treg¹⁹. Zwracają również uwagę na ich potencjał w korygowaniu zaburzeń neurozapalnych obserwowanych u pacjentów z depresją, co może być szczególnie istotne w kontekście NZJ, gdzie przewlekły stan zapalny oraz objawy neuropsychiatryczne często współistnieją.

Psychobiotyki stanowią szeroką kategorię obejmującą różne typy interwencji mikrobiotycznych, które klasyfikuje się następująco:

- a. **Probiotyki** – żywe drobnoustroje, głównie z rodzajów *Lactobacillus* i *Bifidobacterium*, wykazujące udokumentowane działanie przeciwzapalne, przeciwłękowe i przeciwdepresyjne. Niektóre szczepy modulują syntezę neuroprzekaźników takich jak GABA czy serotonina²⁰.

16 T.G. Dinan, C. Stanton, J.F. Cryan, *Psychobiotics: a novel class of psychotropic*, „Biological Psychiatry” 2013, vol. 74, s. 720–726, DOI: [10.1016/j.biopsych.2013.05.001](https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2013.05.001).

17 S. Smolinska, F.-D. Popescu, M. Zemelka-Wiacek, *A Review of the Influence of Prebiotics, Probiotics, Synbiotics, and Postbiotics on the Human Gut Microbiome and Intestinal Integrity*, „Journal of Clinical Medicine” 2024, vol. 14, DOI: [10.3390/jcm14113673](https://doi.org/10.3390/jcm14113673).

18 A. Sarkar i in., *Psychobiotics and the Manipulation of Bacteria–Gut–Brain Signals*, „Trends in Neurosciences” 2016, vol. 39, s. 763–781, DOI: [10.1016/j.tins.2016.09.002](https://doi.org/10.1016/j.tins.2016.09.002).

19 P. Trzeciak, M. Herbet, dz. cyt.

20 K. Rajanala, N. Kumar, M.R. Chamallamudi, *Modulation of Gut-Brain Axis by Probiotics: A Promising Anti-depressant*

- b. **Prebiotyki** – niestrawne składniki diety, takie jak fruktooligosacharydy (FOS) i galaktooligosacharydy (GOS), które selektywnie stymulują wzrost bakterii o korzystnym działaniu metabolicznym. Prebiotyki mogą wpływać na syntezę SCFA, co przekłada się na pozytywny wpływ na układ nerwowy²¹.
- c. **Synbiotyki** – preparaty łączące probiotyki i prebiotyki, zaprojektowane tak, aby maksymalizować wzrost i aktywność podawanych mikroorganizmów. Synbiotyki mogą zapewniać bardziej stabilny i długotrwały efekt terapeutyczny²².
- d. **Postbiotyki** – inaktywowane komórki mikroorganizmów oraz ich metabolity, w tym szczególnie krótkołańcuchowe kwasy tłuszczowe (SCFA)²³. Postbiotyki działają niezależnie od kolonizacji jelita, dzięki czemu mogą być bezpieczne u pacjentów z zaburzeniami odporności.

Rosnąca liczba badań wskazuje, że psychobiotyki, niezależnie od swojej formy, mogą modulować kluczowe procesy związane z funkcjonowaniem osi mikrobiota-jelito-mózg, co czyni je obiecującym narzędziem terapeutycznym w chorobach o podłożu zapalnym, metabolicznym oraz neuropsychiatrycznym²⁴. W kontekście NZJ ich znaczenie może być szczególnie duże ze względu na współistnienie dysbiozy, zaburzeń immunologicznych i zwiększonego ryzyka depresji.

Mechanizmy działania psychobiotyków

Mechanizmy działania psychobiotyków obejmują wielopoziomowe interakcje zachodzące w obrębie

osi mikrobiota-jelito-mózg. Oddziałują one na procesy metaboliczne, immunologiczne oraz neuroendokrynne, wpływając zarówno na stan zapalny jelit, jak i funkcjonowanie układu nerwowego. Psychobiotyki mogą modulować środowisko jelitowe poprzez zmianę składu mikrobioty, produkcję metabolitów o działaniu przeciwzapalnym oraz regulację neuroprzeżyźnienia, co sprawia, że stanowią obiecującą grupę interwencji terapeutycznych u pacjentów z NZJ²⁵.

1. SCFA jako kluczowe metabolity

Krótkołańcuchowe kwasy tłuszczowe (SCFA), takie jak maślan, propionian i octan, należą do najważniejszych metabolitów wytwarzanych przez bakterie jelitowe. Jak podkreślają Yiwen Cheng, Jiaming Liu i Zongxin Ling, probiotyki zwiększające produkcję SCFA wykazują szerokie działanie przeciwzapalne oraz ochronne²⁶. SCFA odgrywają istotną rolę w:

- a. **wzmacnianiu integralności bariery jelitowej** poprzez zwiększenie ekspresji białek połączeń ścisłych (claudyna, okludyna),
- b. **hamowaniu aktywacji NF-κB**, kluczowego czynnika transkrypcyjnego odpowiedzialnego za produkcję cytokin prozapalnych,
- c. **modulacji odpowiedzi immunologicznej**, zwłaszcza poprzez wspieranie komórek Treg,
- d. **wpływu na neuroprzeżyźnienie**, m.in. poprzez regulację metabolizmu tryptofanu i związanych z nim szlaków serotoninowych.

W NZJ, gdzie poziom SCFA jest obniżony na skutek dysbiozy, interwencje psychobiotyczne mogą przywracać równowagę metaboliczną, wzmacniając barierę jelitową i zmniejszając stan zapalny.

Approach, „Current Neuropharmacology” 2021, vol. 19, s. 990–1006, DOI: [10.2174/1570159X19666201215142520](https://doi.org/10.2174/1570159X19666201215142520).

21 A. Burokas i in., *Targeting the Microbiota-Gut-Brain Axis: Prebiotics Have Anxiolytic and Antidepressant-like Effects and Reverse the Impact of Chronic Stress in Mice*, „Biological Psychiatry” 2017, vol. 82, s. 472–487, DOI: [10.1016/j.biopsych.2016.12.031](https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2016.12.031).

22 P. Markowiak, K. Śliżewska, *Effects of Probiotics, Prebiotics, and Synbiotics on Human Health*, „Nutrients” 2017, vol. 9, DOI: [10.3390/nu9091021](https://doi.org/10.3390/nu9091021).

23 Y. Cheng, J. Liu, Z. Ling, *Short-chain fatty acids-producing probiotics: A novel source of psychobiotics*, „Critical Reviews in Food Science and Nutrition” 2022, vol. 62, s. 7929–7959, DOI: [10.1080/10408398.2021.1920884](https://doi.org/10.1080/10408398.2021.1920884).

24 A. Sarkar i in., dz. cyt.

25 M. Del Toro-Barbosa, *Psychobiotics: Mechanisms of Action, Evaluation Methods and Effectiveness in Applications with Food Products*, „Nutrients” 2020, vol. 12, DOI: [10.3390/nu12123896](https://doi.org/10.3390/nu12123896).

26 Y. Cheng, J. Liu, Z. Ling, dz. cyt.

2. Neuroprzekazniki i oś HPA

Wpływ neuroprzekazników i osi HPA zostanie omówiony w niniejszej sekcji wyłącznie na przykładzie wyselekcjonowanych szczepów probiotycznych modulujących oś mikrobiota-jelito-mózg i tylko do nich zawężony będzie tu termin „psychobiotyki”. Psychobiotyki w takim ujęciu oddziałują także na układ nerwowy poprzez modulację syntezy neuroprzekazników. Dinan, Butler i Cryan wskazują, że wybrane szczepy bakterii mogą wpływać na produkcję GABA, serotoniny, dopaminy oraz acetylocholin²⁷. Mechanizmy te obejmują bezpośrednią syntezę neuroaktywnych związków przez mikroorganizmy oraz mają pośredni wpływ na metabolizm gospodarza.

Psychobiotyki mogą również modulować aktywność osi podwzgórze-przysadka-nadnercza (HPA), która odgrywa kluczową rolę w odpowiedzi stresowej. Zaburzenia osi HPA są często obserwowane u pacjentów z NZJ, szczególnie u tych z objawami depresji i lęku²⁸. Interwencje mikrobiotyczne mogą:

- obniżać poziom kortyzolu,
- zmniejszać reaktywność stresową,
- normalizować sygnalizację nerwu błędnego,
- redukować neurozapalne działanie cytokin wpływających na OUN.

Przywracanie równowagi osi HPA może mieć istotne znaczenie dla redukcji objawów psychicznych towarzyszących NZJ.

3. Immunomodulacja i mikroglej

Parvin Oroojzadeh, Saber Yari Bostanabad i Hajie Lotfi zwracają uwagę na istotną rolę psychobiotyków w modulowaniu szlaków neurozapalnych oraz aktywności mikrogleju, czyli kluczowych komórek odpornościowych OUN²⁹. Przewlekły stan zapalny

jelit może prowadzić do aktywacji mikrogleju, co wiąże się z rozwojem zaburzeń nastroju, przewlekłego stresu oraz deficytów poznawczych.

Psychobiotyki mogą:

- zmniejszać aktywację mikrogleju** poprzez redukcję cytokin prozapalnych przenikających barierę krew-mózg,
- modulować szlaki sygnałowe**, takie jak TLR4/NF-κB, związane z neurozapaleniem,
- obniżać poziom stresu oksydacyjnego**, sprzyjając zdrowiu neuronów,
- wspomagać neurogenezę i plastyczność synaptyczną** poprzez wpływ na metabolity jelitowe.

Mechanizmy te ukazują, że psychobiotyki oddziałują nie tylko na poziomie jelitowym, ale też centralnym, wpływając bezpośrednio na funkcje mózgowe.

Dane przedkliniczne i kliniczne

Badania nad psychobiotykami obejmują szeroki zakres modeli – od eksperymentalnych modeli zwierzęcych po randomizowane badania kliniczne (RCT) u ludzi³⁰. Dane te wskazują, że psychobiotyki mogą modulować zarówno funkcje immunologiczne, jak i neuropsychologiczne, co czyni je obiecującym narzędziem terapeutycznym w chorobach o podłożu zapalnym i neuropsychiatrycznym, w tym w nieswoistych zapaleniach jelit (NZJ).

1. Modele zwierzęce

Badania przedkliniczne dostarczyły licznych dowodów na korzystny wpływ psychobiotyków na funkcjonowanie osi mikrobiota-jelito-mózg.

27 T.G. Dinan, M.I. Butler, J.F. Cryan, *Psychobiotics: Evolution of Novel Antidepressants*, „Modern Trends in Psychiatry” 2021, vol. 32, s. 134–143, DOI: [10.1159/000510424](https://doi.org/10.1159/000510424).

28 S. Binda i in., *Psychobiotics and the Microbiota-Gut-Brain Axis: Where Do We Go from Here?*, „Microorganisms” 2024, vol. 12, DOI: [10.3390/microorganisms12040634](https://doi.org/10.3390/microorganisms12040634).

29 P. Oroojzadeh, S.Y. Bostanabad, H. Lotfi, *Psychobiotics: the Influence of Gut Microbiota on the Gut-Brain Axis in Neurological Disorders*, „Journal of Molecular Neuroscience” 2022, vol. 72, s. 1952–1964, DOI: [10.1007/s12031-022-02053-3](https://doi.org/10.1007/s12031-022-02053-3).

30 A. Misera i in., *Effect of Psychobiotics on Psychometric Tests and Inflammatory Markers in Major Depressive Disorder: Meta-Analysis of Randomized Controlled Trials with Meta-Regression*, „Pharmaceuticals” 2021, vol. 14, DOI: [10.3390/ph14100952](https://doi.org/10.3390/ph14100952).

W z Deepika wskazano, że w modelach zwierzęcych najczęściej wykorzystywano szczepy o udokumentowanym działaniu neurobehawioralnym, takie jak *Lactobacillus rhamnosus* JB-1, *Bifidobacterium infantis* 35624 oraz kombinację *Lactobacillus helveticus* R0052 i *Bifidobacterium longum* R0175. Suplementacja tymi szczepami w modelach zwierzęcych prowadziła do redukcji zachowań depresyjnych i lękowych, co sugeruje bezpośredni wpływ mikrobioty jelitowej na procesy neurobehawioralne³¹.

W modelach chemicznie indukowanego zapalenia jelit, takich jak DSS (siarczan dekstranu sodu) czy TNBS (kwas 2,4,6-trinitrobenzenosulfonowy), zauważono również następujący wpływ psychobiotyków:

- a. **zmniejszenie nasilenia zapalenia błony śluzowej jelita,**
- b. **normalizację parametrów immunologicznych,**
- c. **poprawę integralności bariery jelitowej,**
- d. **redukcję cytokin prozapalnych, takich jak TNF- α i IL-6,**
- e. **zmiany w metabolizmie tryptofanu oraz w produkcji SCFA.**

Same zaś przytoczone związki działają w sposób następujący. DSS wywołuje zapalenie jelita poprzez bezpośrednie uszkodzenie nabłonka i zwiększenie przepuszczalności bariery jelitowej, co prowadzi do translokacji bakterii oraz aktywacji odpowiedzi immunologicznej w błonie śluzowej. Z kolei TNBS powoduje zapalenie o charakterze immunologicznym – po związaniu z białkami śluzówki działa jak haptén, indukując odpowiedź typu Th1 i rozwój transmuralnego stanu zapalnego, przypominającego chorobę Leśniowskiego-Crohna.

Przytoczone badania sugerują, że psychobiotyki oddziałują jednocześnie na układ pokarmowy

i nerwowy, co ma kluczowe znaczenie w terapii chorób, w których współistnieją zaburzenia tych dwóch układów³².

2. Badania kliniczne w zaburzeniach psychicznych

Randomizowane badania kliniczne (RCT) stanowią najważniejsze źródło danych dotyczących skuteczności psychobiotyków u ludzi. Mosquera, Lizcano i Liscano dokonali obszernej analizy 33 RCT, w których oceniano wpływ psychobiotyków na objawy depresyjne, lękowe oraz funkcje poznawcze³³.

Wnioski z tych badań wskazują, że psychobiotyki mogą:

- a. **obniżyć nasilenie objawów depresyjnych,**
- b. **zmniejszać poziom lęku,**
- c. **poprawiać funkcje poznawcze, takie jak pamięć operacyjna czy szybkość przetwarzania informacji,**
- d. **redukować stężenie cytokin prozapalnych, co koreluje z poprawą nastroju,**
- e. **modyfikować aktywność osi HPA, co może normalizować odpowiedź stresową.**

Co istotne, efekty te obserwowano zarówno u osób z rozpoznanymi zaburzeniami psychicznymi, jak i w populacji ogólnej, co sugeruje względnie szerokie spektrum działania psychobiotyków. Podobne wnioski przedstawił również m.in. Carlos Ribera w tekście *Probiotic, prebiotic, synbiotic and fermented food supplementation in psychiatric disorders. A systematic review of clinical trials*, potwierdzając w systematycznym przeglądzie badań klinicznych istotny wpływ interwencji mikrobiotycznych na redukcję objawów depresji i lęku³⁴.

31 Deepika i in., *Gut brain regulation using psychobiotics for improved neuropsychological illness*, „Developmental Psychobiology” 2023, vol. 65, DOI: [10.1002/dev.22404](https://doi.org/10.1002/dev.22404).

32 A. Zagórska i in., *From probiotics to psychobiotics – the gut-brain axis in psychiatric disorders*, „Beneficial Microbes” 2020, vol. 11, s. 717–732, DOI: [10.3920/BM2020.0063](https://doi.org/10.3920/BM2020.0063).

33 F.E.C. Mosquera, S. Lizcano, Y. Liscano, dz. cyt.

34 C. Ribera i in., *Probiotic, prebiotic, synbiotic and fermented food supplementation in psychiatric disorders: A systematic review of clinical trials*, „Neuroscience and Biobehavioral Review” 2024, vol. 158, DOI: [10.1016/j.neubiorev.2024.105561](https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2024.105561).

3. Zastosowanie w NZJ

Choć większość badań klinicznych dotyczy zaburzeń psychicznych, rośnie liczba publikacji wskazujących na potencjalne zastosowanie psychobiotyków również w nieswoistych zapaleniach jelit. Sugihara oraz Kamada zwracają uwagę, że zaburzenia osi mikrobiota-jelito-mózg są integralnym elementem patofizjologii NZJ, co czyni interwencje mikrobiotyczne szczególnie obiecującymi³⁵.

Dotychczasowe dane pokazują, że psychobiotyki mogą:

- a. zmniejszać stan zapalny jelit,
- b. wzmacniać barierę jelitową,
- c. modulować odpowiedź immunologiczną,
- d. redukować objawy pozajelitowe, w tym depresję i lęk, które często współwystępują z NZJ.

Jednocześnie badania kliniczne z udziałem pacjentów z NZJ pozostają nieliczne i często dotyczą klasycznych probiotyków, a nie preparatów o zdefiniowanym działaniu psychobiotycznym³⁶. Warto jednak zaznaczyć, że pojawiają się już pierwsze RCT oceniające wpływ probiotyków na przebieg choroby i jakość życia pacjentów z chorobą Leśniowskiego-Crohna³⁷.

Konieczne są jednak dalsze randomizowane badania kliniczne skupiające się na tej populacji, zwłaszcza takie, które oceniają równocześnie parametry gastroenterologiczne i psychiatryczne.

Nowe perspektywy leczenia NZJ

Rosnąca liczba badań nad osią mikrobiota-jelito-mózg wskazuje, że psychobiotyki mogą w przyszłości stanowić istotny element terapii wspomagającej

u pacjentów z nieswoistymi zapaleniami jelit (NZJ)³⁸. Ich działanie, obejmujące modulację procesów neuroimmunologicznych, metabolicznych i neuroendokrynnych, może wpływać zarówno na przebieg choroby, jak i na objawy pozajelitowe. Choć obecnie standardy leczenia NZJ opierają się przede wszystkim na farmakoterapii przeciwzapalnej i immunosupresyjnej, podawanie wybranych szczepów probiotycznych może stanowić wartościowe uzupełnienie terapii, zwłaszcza u pacjentów z objawami psychicznymi i współistniejącą dysbiozą³⁹.

Ponadto w kontekście rosnącego znaczenia medycyny zindywidualizowanej szczególnego znaczenia nabiera możliwość profilowania mikrobioty jelitowej pacjentów ze schorzeniami o wieloczynnikowym podłożu, takimi jak zaburzenia depresyjne, lękowe czy choroby zapalne jelit. Identyfikacja specyficznych wzorców dysbiozy mogłaby w przyszłości umożliwić dobór celowanej interwencji psychobiotycznej (określone szczepy, prebiotyki lub synbiotyki), dostosowanej do indywidualnego profilu mikrobiologicznego i immunometabolicznego pacjenta. Takie podejście wpisuje się w paradygmat terapii precyzyjnej i może wzmacniać translacyjny oraz innowacyjny charakter proponowanych strategii terapeutycznych.

Wnioski

Psychobiotyki stanowią jedną z najbardziej obiecujących form interwencji ukierunkowanych na modulację osi mikrobiota-jelito-mózg. Ich potencjalne zastosowanie w nieswoistych zapaleniach jelit (NZJ) wynika z możliwości jednoczesnego oddziaływania na kilka kluczowych elementów patofizjologii

35 K. Sugihara, N. Kamada, dz. cyt.

36 A. Lorentz, L. Müller, *Probiotics in the Treatment of Inflammatory Bowel Disease in Adulthood: A Systematic Review*, „Journal of Gastrointestinal and Liver Diseases” 2022, vol. 31, s. 74–84, DOI: [10.15403/jgld-3936](https://doi.org/10.15403/jgld-3936).

37 Hoteit M. i in., *Evaluating the efficacy of probiotics on disease progression, quality of life, and nutritional status among patients with Crohn's disease: a multicenter randomized single-blinded controlled trial*, „Nutrients” 2025, vol. 17, DOI: [10.3390/nu17040708](https://doi.org/10.3390/nu17040708).

38 C.M. Tian i in., *Microbiome-Gut-Brain Axis: Implications for the Links Between Inflammatory Bowel Disease and Neuropsychiatric Disorders*, „Journal of Inflammation Research” 2025, vol. 18, s. 13183–13212, DOI: [10.2147/JIR.S514838](https://doi.org/10.2147/JIR.S514838).

39 F. Yassine, A. Najm, M. Bilen, *The role of probiotics, prebiotics, and synbiotics in the treatment of inflammatory bowel diseases: an overview of recent clinical trials*, „Frontiers in Systems Biology” 2025, vol. 5, DOI: [10.3389/fsysb.2025.1561047](https://doi.org/10.3389/fsysb.2025.1561047).

choroby: stanu zapalnego, dysbiozy oraz zaburzeń neuropsychicznych. Dostępne dane wskazują, że psychobiotyki mogą wzmacniać integralność bariery jelitowej, redukować poziom cytokin prozapalnych, a także modulować aktywność osi HPA i neuroprzekąźnictwo, co może przyczyniać się do poprawy zarówno objawów jelitowych, jak i pozajelitowych, w tym depresyjnych i lękowych⁴⁰.

Jednocześnie konieczne jest podkreślenie, że psychobiotyki powinny być traktowane jako terapia uzupełniająca, a nie alternatywa dla standardowych metod leczenia NZJ⁴¹. Ich skuteczność zależy nie tylko od zastosowanego szczepu czy rodzaju preparatu, ale również od indywidualnego

profilu mikrobioty pacjenta oraz stopnia nasilenia choroby. Choć liczne badania przedkliniczne i kliniczne wskazują na korzystne działanie psychobiotyków w zaburzeniach psychicznych i stanach zapalnych, dane dotyczące ich bezpośredniego zastosowania w NZJ pozostają ograniczone.

Współczesne prace przeglądowe zgodnie podkreślają potrzebę prowadzenia dalszych, dobrze zaprojektowanych badań klinicznych z udziałem pacjentów z NZJ²⁰. Przyszłe badania powinny uwzględniać analizę składu mikrobioty, biomarkerów zapalnych oraz parametrów neuropsychologicznych, aby umożliwić kompleksową ocenę działania psychobiotyków i ich miejsca w zintegrowanym leczeniu NZJ.

40 L. Kimse i in., *A Narrative Review of Psychobiotics: Probiotics That Influence the Gut-Brain Axis*, „Medicina” 2024, vol. 60, DOI: [10.3390/medicina60040601](https://doi.org/10.3390/medicina60040601).

41 E. Wasilewska, B. Wroblewska, *Effectiveness and safety of probiotic preparations in clinical treatment of inflammatory bowel disease*, „Postępy Higieny i Medycyny Doświadczalnej” 2018, nr 72, s. 159–174, DOI: [10.5604/01.3001.0011.6471](https://doi.org/10.5604/01.3001.0011.6471).

BIBLIOGRAFIA

- Barrio C., Arias-Sánchez S., Martín-Monzón I., *The Gut Microbiota-brain Axis, Psychobiotics and its Influence on Brain and Behaviour: A Systematic Review*, „Psychoneuroendocrinology” 2022, vol. 137, DOI: [10.1016/j.psyneuen.2021.10564](https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2021.10564).
- Binda S. i in., *Psychobiotics and the Microbiota-Gut-Brain Axis: Where Do We Go from Here?*, „Microorganisms” 2024, vol. 12, DOI: [10.3390/microorganisms12040634](https://doi.org/10.3390/microorganisms12040634).
- Burokas A. i in., *Targeting the Microbiota-Gut-Brain Axis: Prebiotics Have Anxiolytic and Antidepressant-like Effects and Reverse the Impact of Chronic Stress in Mice*, „Biological Psychiatry” 2017, vol. 82, DOI: [10.1016/j.biopsych.2016.12.031](https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2016.12.031).
- Chen L.M. i in., *Tryptophan-kynurenine metabolism: a link between the gut and brain for depression in inflammatory bowel disease*, „Journal of Neuroinflammation” 2021, vol. 18, DOI: [10.1186/s12974-021-02175-2](https://doi.org/10.1186/s12974-021-02175-2).
- Cheng L.H. i in., *Psychobiotics in mental health, neurodegenerative and neurodevelopmental disorders*, „Journal of Food and Drug Analysis” 2019, vol. 27, DOI: [10.1016/j.jfda.2019.01.002](https://doi.org/10.1016/j.jfda.2019.01.002).
- Cheng Y., Liu J., Ling Z., *Short-chain fatty acids-producing probiotics: A novel source of psychobiotics*, „Critical Reviews in Food Science and Nutrition” 2022, vol. 62, DOI: [10.1080/10408398.2021.1920884](https://doi.org/10.1080/10408398.2021.1920884).
- Deepika i in., *Gut brain regulation using psychobiotics for improved neuropsychological illness*, „Developmental Psychobiology” 2023, vol. 65, DOI: [10.1002/dev.22404](https://doi.org/10.1002/dev.22404).
- Del Toro-Barbosa M. i in., *Psychobiotics: Mechanisms of Action, Evaluation Methods and Effectiveness in Applications with Food Products*, „Nutrients” 2020, vol. 12, DOI: [10.3390/nu12123896](https://doi.org/10.3390/nu12123896).
- Dinan T.G., Butler M.I., Cryan J.F., *Psychobiotics: Evolution of Novel Anti-depressants*, „Modern Trends in Psychiatry” 2021, vol. 32, DOI: [10.1159/000510424](https://doi.org/10.1159/000510424).
- Dinan T.G., Stanton C., Cryan J.F., *Psychobiotics: a novel class of psychotropic*, „Biological Psychiatry” 2013, vol. 74, DOI: [10.1016/j.biopsych.2013.05.001](https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2013.05.001).
- Dunleavy K.A., Raffals L.E., Camilleri M., *Intestinal barrier dysfunction in inflammatory bowel disease: Underpinning pathogenesis and Therapeutics*, „Digestive Diseases and Sciences” 2023, vol. 68, DOI: [10.1007/s10620-023-08122-w](https://doi.org/10.1007/s10620-023-08122-w).
- Hoteit M. i in., *Evaluating the efficacy of probiotics on disease progression, quality of life, and nutritional status among patients with Crohn's disease: a multicenter randomized single-blinded controlled trial*, „Nutrients” 2025, vol. 17, DOI: [10.3390/nu17040708](https://doi.org/10.3390/nu17040708).
- Huang X. i in., *Butyrate Alleviates Cytokine-Induced Barrier Dysfunction by Modifying Claudin-2 Levels*, „Biology” 2021, vol. 10, DOI: [10.3390/biology10030205](https://doi.org/10.3390/biology10030205).
- Jacobson A. i in., *The intestinal neuro-immune axis: crosstalk between neurons, immune cells, and microbes*, „Mucosal Immunology” 2021, vol. 14, DOI: [10.1038/s41385-020-00368-1](https://doi.org/10.1038/s41385-020-00368-1).

- Kimse L. i in., *A Narrative Review of Psychobiotics: Probiotics That Influence the Gut-Brain Axis*, „Medicina” 2024, vol. 60, DOI: [10.3390/medicina60040601](https://doi.org/10.3390/medicina60040601).
- Kou R. i in., *Systemic dysregulation of the gut microenvironment plays a pivotal role in the onset and progression of inflammatory bowel disease*, „Frontiers in Immunology” 2025, vol. 16, DOI: [10.3389/fimmu.2025.1661386](https://doi.org/10.3389/fimmu.2025.1661386).
- Lorentz A., Müller L., *Probiotics in the Treatment of Inflammatory Bowel Disease in Adulthood: A Systematic Review*, „Journal of Gastrointestinal and Liver Diseases” 2022, vol. 31, DOI: [10.15403/jgld-3936](https://doi.org/10.15403/jgld-3936).
- Markowiak P., Śliżewska K., *Effects of Probiotics, Prebiotics, and Synbiotics on Human Health*, „Nutrients” 2017, vol. 9, DOI: [10.3390/nu9091021](https://doi.org/10.3390/nu9091021).
- Masanetz R.K. i in., *The Gut-Immune-Brain Axis: An Important Route for Neuropsychiatric Morbidity in Inflammatory Bowel Disease*, „International Journal of Molecular Sciences” 2022, vol. 23, DOI: [10.3390/ijms231911111](https://doi.org/10.3390/ijms231911111).
- Misera A. i in., *Effect of Psychobiotics on Psychometric Tests and Inflammatory Markers in Major Depressive Disorder: Meta-Analysis of Randomized Controlled Trials with Meta-Regression*, „Pharmaceuticals” 2021, vol. 14, DOI: [10.3390/ph14100952](https://doi.org/10.3390/ph14100952).
- Mosquera F.E.C., Lizcano S., Liscano Y., *Effectiveness of Psychobiotics in the Treatment of Psychiatric and Cognitive Disorders: A Systematic Review of Randomized Clinical Trials*, „Nutrients” 2024, vol. 16, DOI: [10.3390/nu16091352](https://doi.org/10.3390/nu16091352).
- Oroojzadeh P., Bostanabad S.Y., Lotfi H., *Psychobiotics: the Influence of Gut Microbiota on the Gut-Brain Axis in Neurological Disorders*, „Journal of Molecular Neuroscience” 2022, vol. 72, DOI: [10.1007/s12031-022-02053-3](https://doi.org/10.1007/s12031-022-02053-3).
- Rajanala K., Kumar N., Chamallamudi M.R., *Modulation of Gut-Brain Axis by Probiotics: A Promising Anti-depressant Approach*, „Current Neuropharmacology” 2021, vol. 19, DOI: [10.2174/1570159X19666201215142520](https://doi.org/10.2174/1570159X19666201215142520).
- Ribera C. i in., *Probiotic, prebiotic, synbiotic and fermented food supplementation in psychiatric disorders: A systematic review of clinical trials*, „Neuroscience and Biobehavioral Review” 2024, vol. 158, DOI: [10.1016/j.neubiorev.2024.105561](https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2024.105561).
- Santana P.T. i in., *Dysbiosis in Inflammatory Bowel Disease: Pathogenic Role and Potential Therapeutic Targets*, „International Journal of Molecular Sciences” 2022, vol. 23, DOI: [10.3390/ijms23073464](https://doi.org/10.3390/ijms23073464).
- Sarkar A. i in., *Psychobiotics and the Manipulation of Bacteria–Gut–Brain Signals*, „Trends in Neurosciences” 2016, vol. 39, DOI: [10.1016/j.tins.2016.09.002](https://doi.org/10.1016/j.tins.2016.09.002).
- Sharma R. i in., *Psychobiotics: The next-generation probiotics for the brain*, „Current Microbiology” 2021, vol. 78, DOI: [10.1007/s00284-020-02289-5](https://doi.org/10.1007/s00284-020-02289-5).
- Smolinska S., Popescu F.-D., Zemelka-Wiacek M., *A Review of the Influence of Prebiotics, Probiotics, Synbiotics, and Postbiotics on the Human Gut Microbiome and Intestinal Integrity*, „Journal of Clinical Medicine” 2024, vol. 14, DOI: [10.3390/jcm14113673](https://doi.org/10.3390/jcm14113673).

- Sugihara K., Kamada N., *Metabolic network of the gut microbiota in inflammatory bowel disease*, „Inflammation and Regeneration” 2024, vol. 44. DOI: [10.1186/s41232-024-00321-w](https://doi.org/10.1186/s41232-024-00321-w).
- Tian C.M. i in., *Microbiome-Gut-Brain Axis: Implications for the Links Between Inflammatory Bowel Disease and Neuropsychiatric Disorders*, „Journal of Inflammation Research” 2025, vol. 18, DOI: [10.2147/JIR.S514838](https://doi.org/10.2147/JIR.S514838).
- Trzeciak P., Herbet M., *Role of the Intestinal Microbiome, Intestinal Barrier and Psychobiotics in Depression*, „Nutrients” 2021, vol. 13, DOI: [10.3390/nu13030927](https://doi.org/10.3390/nu13030927).
- Wasilewska E., Wroblewska B., *Effectiveness and safety of probiotic preparations in clinical treatment of inflammatory bowel disease*, „Postępy Higieny i Medycyny Doświadczalnej” 2018, nr 72, DOI: [10.5604/01.3001.0011.6471](https://doi.org/10.5604/01.3001.0011.6471).
- Yassine F., Najm A., Bilen M., *The role of probiotics, prebiotics, and synbiotics in the treatment of inflammatory bowel diseases: an overview of recent clinical trials*, „Frontiers in Systems Biology” 2025, vol. 5, DOI: [10.3389/fsysb.2025.1561047](https://doi.org/10.3389/fsysb.2025.1561047).
- Zagórska A. in., *From probiotics to psychobiotics – the gut-brain axis in psychiatric disorders*, „Beneficial Microbes” 2020, vol. 11, DOI: [10.3920/BM2020.0063](https://doi.org/10.3920/BM2020.0063).

Konstytucyjne i instytucjonalne modele sprawiedliwej transformacji energetycznej. Analiza prawnoporównawcza Polski i Niemiec

STRESZCZENIE

Sprawiedliwa transformacja energetyczna stanowi współczesne wyzwanie o fundamentalnym znaczeniu, stojąc na przecięciu ochrony środowiska, sprawiedliwości społecznej i rozwoju gospodarczego. Niniejszy artykuł podejmuje prawnoporównawczą analizę konstytucyjnych i instytucjonalnych modeli tego procesu w Polsce i Niemczech. Podstawę analizy stanowi założenie, że niemiecki model ustawowy, oparty na dialektycznej równowadze wartości konstytucyjnych, zapewnia wyższą skuteczność realizacji celów sprawiedliwej transformacji niż polskie, rozproszone podejście oparte na wielości dokumentów strategicznych. Celem artykułu jest wykazanie, że kompleksowe ujęcie prawne gwarantuje większą stabilność, przewidywalność i legitymację społeczną całego procesu.

SŁOWA KLUCZOWE: sprawiedliwa transformacja, polityka energetyczna, finansowanie transformacji, partycypacja społeczeństwa

ABSTRACT

A just energy transition represents a fundamental contemporary challenge, standing at the intersection of environmental protection, social justice, and economic development. This article undertakes a comparative legal analysis of the constitutional and institutional models of this process in Poland and Germany. The analysis is based on the assumption that the German statutory model, based on a dialectical balance of constitutional values, ensures greater effectiveness in achieving just transition goals, than the Polish fragmented approach based on a multitude of strategic documents. The aim of the article is to demonstrate that a comprehensive legal approach guarantees greater stability, predictability, and social legitimacy for the entire process.

KEYWORDS: just transition, energy policy, financing of the transition, public participation

Sprawiedliwa transformacja energetyczna jako kluczowe wyzwanie cywilizacyjne wymaga od państw osiągnięcia delikatnej równowagi między priorytetami ekologicznymi a konstytucyjnym nakazem ochrony praw socjalnych i gospodarczych obywateli.

Przez „sprawiedliwą transformację energetyczną” rozumie się w niniejszym artykule proces odchodzenia od paliw kopalnych, zwłaszcza węgla, przy jednoczesnym zapewnieniu ochrony miejsc pracy, wsparcia dla dotkniętych transformacją regionów

i społeczności oraz gwarancji udziału społecznego w podejmowaniu decyzji. „Skuteczność modelu instytucjonalnego” definiowana jest zaś przez trzy kryteria: stabilność prawną i finansową procesu, przewidywalność długoterminową oraz poziom społecznej legitymizacji, mierzonej m.in. poprzez istnienie stałych mechanizmów partycypacji.

Przedmiotem artykułu jest analiza prawnoporównawcza modeli konstytucyjnych i instytucjonalnych wspierających wdrażanie transformacji energetycznej w Polsce i Niemczech. Analiza koncentruje się na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, na sposobie osadzenia idei transformacji w fundamentach ustrojowych obu państw, badając relację między ochroną środowiska a zasadą państwa socjalnego. Po drugie, na porównaniu modeli wdrażania: niemieckim, opartym na jednolitym akcie ustawowym gwarantującym stabilne, długoterminowe finansowanie i głęboką partycypację, oraz polskim, który charakteryzuje się rozproszoną podstawą prawną i dominującą zależnością od zewnętrznych funduszy.

Artykuł opiera się na metodzie prawnoporównawczej w ujęciu funkcjonalnym. Porównaniu poddano dwa państwa, Polskę i Niemcy, ze względu na ich odmienne tradycje konstytucyjne oraz zbliżone wyzwania związane z transformacją energetyczną. Kryteriami porównania są: umocowanie konstytucyjne celów środowiskowych i socjalnych, forma prawna regulacji transformacji, źródła i trwałość finansowania oraz instytucjonalne mechanizmy partycypacji społecznej. Analiza ma charakter normatywno-instytucjonalny, nie zaś empiryczno-skutecznościowy (nie bada rzeczywistej wydajności ekonomicznej transformacji, lecz jej ramy prawne i zdolność do generowania stabilności oraz legitymizacji).

Celem pracy jest identyfikacja, w jaki sposób te odmienne struktury prawne i finansowe determinują przewidywalność, trwałość i społeczną legitymację długofalowego procesu odchodzenia od węgla w obu państwach.

Konstytucyjne fundamenty sprawiedliwej transformacji w Niemczech

Niemiecki model sprawiedliwej transformacji wyraża dwójną naturę niemieckiego porządku konstytucyjnego, łączącej dalekosiężny horyzont ochrony przyrody z nakazem solidarności. Kompromis ten znajduje swój wyraz w synergii dwóch filarów porządku prawnego, ekologicznego celu państwa, ustanowionego w art. 20a *Grundgesetz* (GG), oraz zasady państwa socjalnego (*Sozialstaatsprinzip*) z art. 20 ust. 1 Ustawy Zasadniczej. Art. 20a, zobowiązujący państwo do działania „w poczuciu odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń” oraz ochrony „naturalnych podstaw życia”, stanowi więcej niż tylko deklarację programową. Jako wiążąca norma o charakterze celu państwa, obliuguje ona wszystkie organy władzy, ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą, do jej aktywnej realizacji. Kluczowe dla procesu transformacji są dwie części tej normy. Pierwszą stanowi jej wymiar przyszłościowy, temporalny, wprowadzający do systemu prawnego zasadę zrównoważonego rozwoju i odpowiedzialności za długofalowe skutki działań państwa. Drugą jest aktywny charakter czasownika „chronić”, nakładający na państwo obowiązek podejmowania czynnych, a nie tylko biernych działań. W głośnym wyroku z marca 2021 roku Federalny Trybunał Konstytucyjny odczytał ten art. jako nakaz stopniowej, planowej i nieprzekraczalnej redukcji emisji gazów cieplarnianych, aby nie obciążać przyszłych pokoleń nadmiernymi kosztami i ograniczeniami wolności¹. Orzeczenie to ma fundamentalne znaczenie i wyznacza nową ścieżkę dla niemieckiego prawa konstytucyjnego. Stanowi pierwszy przypadek, w którym Trybunał w Karlsruhe jednoznacznie orzekł, że dążenie do neutralności klimatycznej jest imperatywem konstytucyjnym, nałożonym na państwo w imię solidarności międzypokoleniowej. Poza tym, jest to pierwszy wyrok korzystny dla skarżących się w sprawach klimatycznych, co samo w sobie jest mocnym sygnałem wzrostu znaczenia

1 Z. Roguska, *Zmiana w sprawie klimatu. Glosa do wyroku Federalnego Trybunału Konstytucyjnego Republiki Federalnej Niemiec z dnia 24 marca 2021 r.*, 1 BvR 2656/18, 1 BvR 78/20, 1 BvR 96/20, 1 BvR 288/20, [online] <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publikacje/czasopisma/zmiana-w-sprawie-zmian-klimatu-glosa-do-wyroku-federalnego-151397642> [dostęp: 14.11.2025].

polityki klimatycznej i konieczności podjęcia przez rząd aktywnej postawy wobec problemów środowiskowych. Co więcej, wyrok ten zainicjował szeroką debatę prawną, która koncentrowała się na możliwości wyprowadzenia z klasycznych praw i wolności jednostek, nawet tych, które nie wspominają wprost o ekologii i indywidualnym prawie do życia w środowisku neutralnym klimatycznie. Wyrok ten podkreśla także, że neutralność klimatyczna nie jest już tylko pojęciem zarezerwowanym dla prawa międzynarodowego i traktatów klimatycznych, ale zaczyna funkcjonować jako nowa wartość o istotnym znaczeniu konstytucyjnym². W kontekście odejścia od węgla art. 20a GG stanowi zatem bezpośrednią i mocną podstawę konstytucyjną dla działań legislacyjnych, uzasadniającą przymus państwa w dążeniu do ochrony klimatu. Wprowadzenie art. 20a do Ustawy Zasadniczej, stanowiącego tak doniosłą regulację dedykowaną ochronie środowiska na poziomie centralnym, sytuuje Niemcy w wąskim gronie państw europejskich o tak silnej konstytucyjnej podstawie dla polityki ekologicznej³.

Realizacja tego ekologicznego imperatywu zderza się jednak z równie doniosłym konstytucyjnym nakazem państwa socjalnego. Zasada ta, wywiedziona z art. 20 ust. 1 GG, który definiuje Niemcy jako „demokratyczne i socjalne państwo federalne”, zobowiązuje władze państwowe do troski o sprawiedliwość społeczną, aktywnego przeciwdziałania nadmiernym nierównościom i do zapewnienia ochrony tym, których dotyczą konsekwencje przemian gospodarczych. W kontekście transformacji energetycznej przejawia się to w prowadzeniu aktywnej polityki dotyczącej rynku pracy na Łużycach, systemach wsparcia kompensacyjnego dla osób, przedsiębiorstw oraz strategicznych inwestycjach infrastrukturalnych, które mają zapewnić regionom górniczym długofalowy rozwój poza sektorem węglowym.

W kontekście sprawiedliwej transformacji art. 20a GG i *Sozialstaatsprinzip* są zatem nierozwal-

nie splecione. Realizacja celu ekologicznego bez uwzględnienia wymiaru społecznego byłaby sprzeczna z konstytucyjnym nakazem państwa socjalnego. Z kolei powoływanie się wyłącznie na ochronę miejsc pracy w sektorze węglowym, przy jednoczesnym zaniechaniu realnych działań na rzecz klimatu, stałoby w sprzeczności z art. 20a GG. Dlatego koncepcja sprawiedliwej transformacji jest konstytucyjnie uwarunkowanym, optymalnym modelem działania. Musi być jednocześnie szybka dla ochrony klimatu i przyszłych pokoleń, a także sprawiedliwa dla ochrony godności i bytu obecnych obywateli. Ta dialektyczna relacja stanowi bezpośrednią, konstytucyjną podporę dla kompleksowych rozwiązań zawartych w ustawie o wspieraniu zmiany strukturalnej (*Strukturstärkungsgesetz*). Niemcy stanowią wzór państwa, w którym dzięki połączeniu ustawowego, wieloletniego finansowania krajowego i instytucjonalnej partycypacji, przykładem której jest wdrożenie rekomendacji Komisji Węglowej, osiągnięto wysoki stopień przewidywalności i legitymizacji społecznej.

Konstytucyjne podstawy sprawiedliwej transformacji w Polsce

Polski model konstytucyjny wyposaża proces transformacji energetycznej w trójczołowy fundament. Art. 5 Konstytucji RP pełni funkcję nadrzędną, ustanawiając zasadę zrównoważonego rozwoju jako konstytucyjną regułę państwa. W tym kontekście art. 74, w przeciwieństwie do niemieckiego celu państwa, formułuje konkretny obowiązek mający rangę zasady konstytucyjnej⁴. Zobowiązuje on władze publiczne do aktywnego realizowania polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne w horyzoncie czasowym obejmującym zarówno obecne, jak i przyszłe pokolenia. Bezwzględny charakter tego obowiązku, wyrażony poprzez kategoryczne

2 O. Hałub-Kowalczyk, *Znaczenie neutralności klimatycznej w systemie ochrony praw jednostki Republiki Federalnej Niemiec*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2022, z. 3, s. 23.

3 Taż, *Ochrona przyszłych pokoleń w procesie dążenia do neutralności klimatycznej w orzecznictwie Federalnego Trybunału Konstytucyjnego w Niemczech*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 5 (63), s. 274.

4 E. Dołęgowska, G. Ignatowicz, *Instytucja wyłączenia a gospodarowanie zasobami środowiska w Polsce (na przykładzie budowy obwodnicy Augustowa)*, w: *Prawne aspekty gospodarowania zasobami środowiska. Korzystanie z zasobów środowiska*, red. B. Rakoczy, M. Szalewska, K. Karpus, Toruń 2014, s. 134.

sformułowania, nadaje mu charakter bezpośrednio imperatywu działania, a także pełni funkcję dyrektywy wykładni⁵ wielu przepisów prawa ochrony środowiska. Wykładnia sądowa dodatkowo wzmacnia to rozumienie. Trybunał Konstytucyjny (TK), analizując pojęcie bezpieczeństwa ekologicznego w wyroku z 6 czerwca 2006 roku, uznał, że należy je rozumieć jako stan środowiska, w którym jednostka może bezpiecznie przebywać i korzystać z zasobów w sposób gwarantujący jego rozwój. Tym samym ochrona środowiska pełni rolę służebną wobec bezpieczeństwa⁶. Konsekwentnie TK w wyroku z 13 maja 2009 roku (sygn. akt Kp 2/09) podkreślił, że nakaz ochrony środowiska przez władze publiczne ma charakter dwojaki: obejmuje zarówno prewencję, jak i aktywne działania na rzecz poprawy aktualnego stanu środowiska z myślą o przyszłości⁷.

Realizacja tego ekologicznego imperatywu podlega jednak pogodzeniu go z innymi wartościami konstytucyjnymi. Art. 20, wprowadzający zasadę społecznej gospodarki rynkowej, stanowi istotne uzupełnienie i korektę, nakazując poszukiwanie równowagi między ochroną środowiska a rozwojem gospodarczym i sprawiedliwością społeczną. W kontekście transformacji energetycznej oznacza to, że polski ustawodawca, wypełniając konstytucyjny obowiązek ochrony środowiska w duchu zrównoważonego rozwoju, musi jednocześnie respektować potrzebę zapewnienia sprawiedliwej transformacji regionów węglowych oraz ochrony obywateli przed nadmiernymi kosztami społecznymi.

W konsekwencji polski model konstytucyjny tworzy charakterystyczną hierarchię norm, która znajduje swoje odzwierciedlenie w procesie sprawiedliwej transformacji. Podczas gdy w systemie niemieckim mamy do czynienia z dialektyką równorzędnych zasad ekologicznych i socjalnych, w Polsce obowiązek ochrony środowiska z art. 74,

skonkretyzowany przez art. 5, podlega modyfikacji przez zasadę społecznej gospodarki rynkowej z art. 20. Ta wielopoziomowa struktura zapewnia kompleksowe umocowanie prawne dla transformacji energetycznej, które z jednej strony gwarantuje niezbędną determinację w realizacji celów ekologicznych, z drugiej zaś wymaga uwzględnienia społecznych i gospodarczych uwarunkowań tego procesu.

Niemiecki model wdrażania sprawiedliwej transformacji

Podstawę wdrażania sprawiedliwej transformacji w Niemczech stanowi jednolity i kompleksowy akt prawny – Ustawa o wzmocnieniu strukturalnym regionów węglowych (*Strukturstärkungsgesetz Kohleregionen*)⁸. Akt ten jest szkieletem prawnym dla całego procesu, zapewniającym spójność i przejrzystość działań. W swojej treści precyzyjnie definiuje kluczowe elementy: oficjalnie identyfikuje regiony objęte transformacją, określa nadrzędne cele, takie jak tworzenie równoważnych miejsc pracy i rozwój infrastruktury, ustanawia wielopoziomą strukturę zarządzania, a także wprowadza wielofilarowy i długotrwały mechanizm finansowania.

Jednym z filarów niemieckiego modelu jest sposób finansowania, zaprojektowany tak, aby zapewnić długoterminową stabilność i niezależność. Jak wskazuje analiza Federalnego Ministerstwa Gospodarki i Energii, tworzy go spójny system finansowy, oparty na dwóch komplementarnych komponentach. Podstawę stanowi tzw. „pierwszy filar”, w ramach którego regiony wydobywania węgla brunatnego otrzymują 14 mld euro pomocy finansowej na szczególnie znaczące inwestycje realizowane

5 Z. Wiśniewski, *Przestrzeganie zasady zrównoważonego rozwoju w procesie planowania przestrzennego na tle orzecznictwa sądowoadministracyjnego*, w: *Zasada zrównoważonego rozwoju w wymiarze gospodarczym i ekonomicznym*, red. B. Rakoczy i in., Toruń 2015, s. 74.

6 Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 6.06.2006 r. sygn. akt K 23/05.

7 K. Szwed, *Konstytucyjny obowiązek prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu i przyszłym pokoleniom*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2022, nr 3 (67), s. 72.

8 Bundesgesetzblatt I 2020, *Strukturstärkungsgesetz Kohleregionen*, [online] [https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&start=//\[*\]@\[attr_id=%27bgbl120s1795.pdf%27\]#/switch/tocPane?ts=1763112656385](https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&start=//[*]@[attr_id=%27bgbl120s1795.pdf%27]#/switch/tocPane?ts=1763112656385) [dostęp: 13.11.2025].

przez kraje związkowe i gminy w tych regionach. Ten strumień inwestycji samorządowych jest następnie wzmocniony przez tzw. drugi filar, obejmujący bezpośrednie działania federalne, takie jak rozszerzenie programów badawczych, rozwój infrastruktury transportowej czy relokacja instytucji federalnych, na które przeznaczono dodatkowe 26 mld euro z budżetu federalnego⁹. Łącznie oznacza to bezprecedensowy, wielopoziomowy pakiet wsparcia o wartości do 40 mld euro, prawnie zabezpieczony do 2038 roku. To rozwiązanie ma zasadnicze znaczenie, gdyż tworzy stabilny i przewidywalny strumień finansowania, całkowicie niezależny od krótkoterminowych cykli budżetowych Unii Europejskiej czy wewnętrznych przetargów politycznych. Skala tego zaangażowania uwidacznia się w porównaniu z całkowitą alokacją dla Polski z unijnego Funduszu Sprawiedliwej Transformacji, wynoszącą około 3,8 mld euro, co czyni program niemiecki ponad dziesięciokrotnie większym. Taka solidna konstrukcja finansowa stanowi warunek *sine qua non* dla skutecznego i wiarygodnego planowania długotrwałego rozwoju regionalnego, przekształcając wyzwania transformacji w realną szansę strukturalnego wzmocnienia.

Równie istotnym elementem modelu niemieckiego jest wielopoziomowy system zarządzania i partycypacji, który buduje społeczno-polityczną legitymizację całego procesu. Model ten opiera się na ścisłej współpracy różnych szczebli władzy, od rządu federalnego, który odpowiada za stworzenie ram prawnych i finansowanie, przez landy opracowujące szczegółowe regionalne plany wdrażania, po gminy będące kluczowymi podmiotami realizującymi konkretne projekty infrastrukturalne.

Najbardziej innowacyjnym aspektem jest jednak wbudowanie w ten system instytucjonalnych mechanizmów stałej partycypacji społeczeństwa. Działają one poprzez stałe komitety i platformy dialogu z udziałem samorządów, związków zawodowych, organizacji przedsiębiorców oraz stowarzyszeń ekologicznych. Przykładem skuteczności tego modelu jest proces w regionie Łużyc, gdzie powołana w 2018 roku Komisja ds. Wzrostu, Zmian Strukturalnych i Zatrudnienia (tzw. Komisja Węglowa¹⁰) zrzeszyła 28 członków reprezentujących politykę, przemysł, gospodarkę, świat nauki, związki zawodowe i organizacje ekologiczne¹¹. Po opublikowaniu 26 stycznia 2019 roku raportu końcowego przez komisję, rząd zapowiedział, że wprowadzi w życie jej zalecenia poprzez dokonanie stosownych zmian legislacyjnych¹². Znaczenie partycypacji społecznej dla powodzenia transformacji potwierdza niemiecki *Monitoringbericht 2025*, który wskazuje, że akceptacja społeczna jest jednym z kluczowych czynników sukcesu *Energiewende*. Raport podkreśla, że w Niemczech regularnie prowadzone są reprezentatywne badania akceptacji społecznej, a ich wyniki są wykorzystywane do kształtowania polityki energetycznej¹³. Dzięki temu proces decyzyjny nie jest jednorazową konsultacją społeczną, lecz ciągłym, usystematyzowanym trybem, zapewniającym, że głos wszystkich zainteresowanych stron jest słyszany i uwzględniany na każdym etapie transformacji, co bezpośrednio przekłada się na jej większą akceptację społeczną i skuteczność.

Należy wskazać, że Polska nie posiada analogicznego, ogólnokrajowego, stałego ciała dialogu społecznego ds. transformacji. Najbliższym odpowiednikiem są regionalne zespoły ds. sprawiedliwej

9 Bundesministerium für Wirtschaft und Energie (BMWE), *Strukturstärkungsgesetz Kohleregionen* [online] https://www.bundeswirtschaftsministerium.de/Redaktion/DE/Textsammlungen/Wirtschaft/strukturstaeckungsgesetz-kohleregionen.html?cms_artId=4e8886e1-c198-4116-a64f-ca012e019db1 [dostęp: 14.11.2025].

10 Bundesministerium für Wirtschaft und Energie, *Schlaglichter der Wirtschaftspolitik*, Ausgabe März 2019, [online] https://www.bundeswirtschaftsministerium.de/Redaktion/DE/Schlaglichter-der-Wirtschaftspolitik/2019/03/online-magazin-schlaglichter-03-19.html?cms_textId=1fb7582b-a94f-475a-8ae7-268f52035b26 [dostęp: 13.11.2025].

11 M. Kędzierski, *Niemieckie pożegnanie z węglem: kolejny etap Energiewende*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2022, s. 19.

12 M. Kędzierski, R. Bajczuk, *Lider w zadyszce: polityk klimatyczna Niemiec*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2020, s. 14.

13 Monitoring-Bericht zum Energiewende-Monitoring, Stand: 9. Dezember 2025, [online] <https://www.bundesnetzagentur.de/DE/Fachthemen/ElektrizitaetundGas/Monitoringberichte/MonitoringEnergiederZukunft/start.html> [dostęp: 19.04.2026], s. 405–417.

transformacji przy urzędach marszałkowskich, ale ich kompetencje są doradcze, a rekomendacje nie mają charakteru wiążącego dla rządu.

Polski model wdrażania sprawiedliwej transformacji

W przeciwieństwie do niemieckiej metody ustawowej, polskie podejście do sprawiedliwej transformacji charakteryzuje się rozproszoną i wielopoziomową podstawą prawną. Brakuje jednego, kompleksowego aktu prawnego, który w sposób całościowy definiowałby cele, zasady i strukturę zarządzania procesem. Podstawę prawno-strategiczną tworzy natomiast mozaika dokumentów. Ramy sektorowe wyznacza Prawo energetyczne, zaś kluczowym dokumentem strategicznym jest Krajowy Plan Sprawiedliwej Transformacji, który identyfikuje regiony węglowe i ich główne wyzwania. Podstawowymi narzędziami wdrażania są zaś Programy Operacyjne, takie jak unijny Fundusz na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (FST), którego największym beneficjentem jest Polska¹⁴, a którego największą część, bo aż 2,922 mld euro ma otrzymać do podziału województwo śląskie¹⁵. Jak wynika z raportu Forum Energii (2026), Polska zakontraktowała już 73,3% środków FST, a wydano 12,5%, co jest najwyższym poziomem wykorzystania w UE¹⁶. Raport podkreśla jednak, że decentralizacyjny model wdrażania FST w Polsce, choć pozwala lepiej dostosować działania dla potrzeb regionów, prowadzi do rozproszenia odpowiedzialności i ograniczonej koordynacji. Istotnym wyzwaniem pozostaje także niewystarczające zaangażowanie kluczowych podmiotów sektora

energetycznego, takich jak spółki energetyczne. Taka konstrukcja zapewnia pewną elastyczność, lecz jednocześnie pozbawia proces transformacji stabilności, spójności i jednoznaczności prawnej, która cechuje model niemiecki. Konsekwencją rozproszonej podstawy prawnej jest mechanizm finansowania, który w odróżnieniu od niemieckiego modelu budżetowego, w przeważającej mierze opiera się na źródłach zewnętrznych. Szacuje się, że nawet ok. 90% publicznych środków na sprawiedliwą transformację w Polsce w obecnej perspektywie finansowej UE ma pochodzić z FST oraz Krajowego Planu Odbudowy i Zwiększania Odporności (KPO). Jak wskazuje raport *Zielone finanse w Polsce 2024*, całkowite zapotrzebowanie na kapitał w polskiej elektroenergetyce do 2030 roku może wynieść nawet 800 mld zł, z czego 650 mld zł musi pochodzić z kapitału prywatnego, co dodatkowo uwydatnia ryzyko związane z niestabilnym, zewnętrznym finansowaniem transformacji¹⁷. Taka struktura pociąga za sobą konsekwencje, gdyż generuje ona głęboką zależność od zewnętrznych, cyklicznych funduszy unijnych. Rodzi to poważną niepewność co do ciągłości finansowania transformacji po 2026 roku, do którego Polska musi wydać otrzymane z KPO środki¹⁸. Uniemożliwia to gwarantowanie stabilności niezbędnej dla wiarygodnego, długofalowego planowania rozwoju gospodarczego.

Rozproszenie widoczne jest również w modelu zarządzania i partycypacji, który w warstwie instytucjonalnej wydaje się klarowny, lecz w praktyce wykazuje cechy doraźne. Koordynację na poziomie krajowym powierzono Ministrowi Funduszy i Polityki Regionalnej, podczas gdy opracowywanie i wdrażanie szczegółowych programów

14 Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego, *Fundusz na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (FST) – co to jest i dlaczego jest ważny?*, [online] <https://transformacja.slaskie.pl/pl/informacje-ogolne/fundusz-na-rzecz-sprawiedliwej-transformacji/fst.html> [dostęp: 13.11.2025].

15 A. Bartoszewicz, *Ekonomiczne i regionalne wyzwania transformacji energetycznej*, w: *Finansowe i legislacyjne aspekty transformacji energetycznej w Polsce*, red. K.A. Obłąkowska, Warszawa 2022, s. 28.

16 *Być albo nie być? Analiza wdrażania Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji w sześciu krajach UE*, Raport Forum Energii, 2026, [online] <https://www.forum-energii.eu/byc-albo-nie-byc> [dostęp: 19.04.2026].

17 *Zielone finanse w Polsce 2024*, red. L. Kotecki, [online] [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ungc.org.pl/wp-content/uploads/2024/06/Zielone_finanse_w_Polsce_2024.pdf](https://ungc.org.pl/wp-content/uploads/2024/06/Zielone_finanse_w_Polsce_2024.pdf) [dostęp: 19.04.2026], s. 64.

18 M. Mierzwiński, K. Tomaszewski, *Mechanizmy finansowania transformacji energetycznej w UE i w Polsce*, w: *Finansowe i legislacyjne...*, dz. cyt., s. 59.

regionalnych leży w gestii samorządów województw. Największą lukę w stosunku do standardów partycypacyjnych widać jednak w sferze zaangażowania stron. Mechanizmy konsultacji społecznych często mają jedynie charakter formalny i *ex post*. Przykładowo, w ramach konsultacji społecznych projektu Krajowego planu na rzecz energii i klimatu na lata 2021–2030 (KPEiK) Fundacja ClientEarth zgłosiła szereg szczegółowych, merytorycznych zastrzeżeń, wskazując m.in. na dalece niewystarczający poziom redukcji emisji gazów cieplarnianych, brak oceny spójności planowanych polityk z Porozumieniem paryskim oraz utrzymujący się wysoki udział węgla brunatnego w strukturze energetycznej¹⁹. W efekcie proces ten sprowadza się częściej do opiniowania wstępnie zarysowanych dokumentów niż do autentycznego współtworzenia ich kształtu od samego początku. Brakuje przy tym stałych, instytucjonalnie wbudowanych forów dialogu, które gwarantowałyby systematyczny i ciągły udział samorządów, związków zawodowych, przedsiębiorców oraz organizacji pozarządowych na każdym etapie transformacji. Taka konstrukcja ogranicza inkluzyjność całego procesu i osłabia jego finalną legitymizację społeczną.

Wnioski – skuteczność modeli w świetle zasad konstytucyjnych

Przeprowadzona analiza prawnoporównawcza ujawnia istotne różnice w konstytucyjnych i instytucjonalnych modelach sprawiedliwej transformacji energetycznej w Polsce i Niemczech. Podczas gdy niemiecki system wyrasta z dynamicznej synerгии między ekologicznym celem państwa a zasadą

państwa socjalnego, co znajduje wyraz w jednolitym, kompleksowym akcie ustawowym, polski porządek konstytucyjny sytuuje zasadę zrównoważonego rozwoju jako nadrzędną, nakładającą na władze publiczne bezwzględny obowiązek ochrony środowiska, który następnie podlega korekcie i uspołecznieniu poprzez zasadę społecznej gospodarki rynkowej. W warstwie wdrażania Niemcy stworzyły spójny system, gwarantujący długoterminowe finansowanie z budżetu federalnego oraz głęboką, instytucjonalizowaną partycypację społeczną. Niezależny *Monitoringbericht 2025* potwierdza, że pomimo wyzwań, takich jak opóźnienia w rozbudowie sieci czy wysokie koszty transformacji, niemiecki system energetyczny utrzymuje wysoki poziom wiarygodności i przewidywalności, a kluczowe wskaźniki, jak SAIDI (System Average Interruption Duration Index), należą do najlepszych w Europie²⁰. Natomiast raport Komisji Europejskiej potwierdza, że *Energiewende* cieszy się niezmiennie wysokim poparciem społecznym, tj. 90% Niemców popiera cele transformacji, a legitymizacja ta wynika z przejrzystego monitorowania postępów i ciągłego dialogu z interesariuszami²¹. Przeciwnieństwem jest polskie podejście, charakteryzujące się ograniczonymi i często czysto formalnymi mechanizmami konsultacji, co skutkuje brakiem przewidywalności i ograniczoną legitymizacją społeczną procesu.

W świetle tych ustaleń kluczową rekomendacją *de lege ferenda* dla Polski jest pilne przyjęcie jednolitej, kompleksowej ustawy o sprawiedliwej transformacji. Akt ten powinien skonsolidować rozproszone dotąd regulacje, a przede wszystkim ustanowić stabilny, wieloletni mechanizm finansowania z krajowych środków publicznych, co jest

19 Formularz zgłaszania uwag do projektu Krajowego planu na rzecz energii i klimatu na lata 2021–2030 – uwagi Fundacji ClientEarth Prawnicy dla Ziemi, [online] chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.clientearth.pl/media/e4xix4f3/2021-02-01-uwagi-do-projektu-kpeik-ce-pl.pdf [dostęp: 19.04.2026].

20 Monitoring-Bericht zum Energiewende-Monitoring, Stand: 9. Dezember 2025, [online] <https://www.bundesnetzagentur.de/DE/Fachthemen/ElektrizitaetundGas/Monitoringberichte/MonitoringEnergiederZukunft/start.html> [dostęp: 19.04.2026], s. 310–311.

21 Mission-oriented R&I policies: In-depth case studies Case Study Report: Energiewende, [online] [https://commission.europa.eu/system/files/2018-02/mission_oriented_r_and_i_policies_case_study_report_energiewende-de.pdf#:~:text=Objective\(s\):%20The%20goal%20of%20the%20initiative%20is,by%2080%2D%2095%25%20by%20the%20year%202050](https://commission.europa.eu/system/files/2018-02/mission_oriented_r_and_i_policies_case_study_report_energiewende-de.pdf#:~:text=Objective(s):%20The%20goal%20of%20the%20initiative%20is,by%2080%2D%2095%25%20by%20the%20year%202050) [dostęp: 19.04.2026], s. 45.

warunkiem wiarygodnego planowania. Równolegle ustawa powinna instytucjonalizować prawdziwie inkluzywny model zarządzania poprzez powołanie stałych, wielostronnych forów dialogu społecznego na poziomach krajowym i regionalnych. Tylko takie dualne wzmocnienie poprzez zapewnienie

niezależności finansowej i autentycznej partycypacji pozwoli Polsce przekształcić transformację energetyczną z reaktywnego wyzwania w strategiczny, sprawiedliwy i cieszący się społecznym zaufaniem projekt modernizacji państwa, w pełni realizujący konstytucyjne zobowiązania.

BIBLIOGRAFIA

- Bartoszewicz A., *Ekonomiczne i regionalne wyzwania transformacji energetycznej*, w: *Finansowe i legislacyjne aspekty transformacji energetycznej w Polsce*, red. K.A. Obłąkowska, Warszawa 2022.
- Dołęgowska E., Ignatowicz G., *Instytucja wyłączenia a gospodarowanie zasobami środowiska w Polsce (na przykładzie budowy obwodnicy Augustowa)*, w: *Prawne aspekty gospodarowania zasobami środowiska. Korzystanie z zasobów środowiska*, red. B. Rakoczy, M. Szalewska, K. Karpus, Toruń 2014.
- Hańub-Kowalczyk O., *Ochrona przyszłych pokoleń w procesie dążenia do neutralności klimatycznej w orzecznictwie Federalnego Trybunału Konstytucyjnego w Niemczech*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 5 (63).
- Hańub-Kowalczyk O., *Znaczenie neutralności klimatycznej w systemie ochrony praw jednostki Republiki Federalnej Niemiec*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2022, z. 3.
- Kędziński M., *Niemieckie pożegnanie z węglem: kolejny etap Energiwende*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2022.
- Kędziński M., Bajczuk R., *Lider w zadyszce: polityk klimatyczna Niemiec*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2020.
- Mierziński M., Tomaszewski K., *Mechanizmy finansowania transformacji energetycznej w UE i w Polsce*, w: *Finansowe i legislacyjne aspekty transformacji energetycznej w Polsce*, red. K.A. Obłąkowska, Warszawa 2022.
- Szwed K., *Konstytucyjny obowiązek prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu i przyszłym pokoleniom*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2022, nr 3 (67).
- Wiśniewski Z., *Przestrzeganie zasady zrównoważonego rozwoju w procesie planowania przestrzennego na tle orzecznictwa sądowoadministracyjnego*, w: *Zasada zrównoważonego rozwoju w wymiarze gospodarczym i ekonomicznym*, red. B. Rakoczy i in., Toruń 2015.

Orzeczenia

- Wyrok TK z 6.06.2006, K 23/05.
Wyrok TK z 13.05.2009, Kp 2/09.

Akty normatywne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483).

Źródła internerowe

- Bundesgesetzblatt I 2020, *Strukturstärkungsgesetz Kohleregionen* [online] [https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&start=//*\[@attr_id=%27bgbl120s1795.pdf%27\]#/switch/tocPane?_ts=1763112656385](https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&start=//*[@attr_id=%27bgbl120s1795.pdf%27]#/switch/tocPane?_ts=1763112656385) [dostęp: 13.11.2025].
- Bundesministerium für Wirtschaft und Energie (BMWE), *Strukturstärkungsgesetz Kohleregionen* [online] https://www.bundeswirtschaftsministerium.de/Redaktion/DE/Textsammlungen/Wirtschaft/strukturstaerkungsgesetz-kohleregionen.html?cms_artId=4e8886e1-c198-4116-a64f-ca012e019db1 [dostęp: 14.11.2025].

- Bundesministerium für Wirtschaft und Energie, *Schlaglichter der Wirtschaftspolitik*, Ausgabe März 2019, [online] https://www.bundeswirtschaftsministerium.de/Redaktion/DE/Schlaglichter-der-Wirtschaftspolitik/2019/03/online magazin-schlaglichter-03-19.html?cms_textId=1fb7582b-a94f-475a-8ae7-268f52035b26 [dostęp: 13.11.2025].
- Być albo nie być? Analiza wdrażania Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji w sześciu krajach UE, Raport Forum Energii, 2026, [online] <https://www.forum-energii.eu/byc-albo-nie-byc> [dostęp: 19.04.2026].
- Formularz zgłaszania uwag do projektu Krajowego planu na rzecz energii i klimatu na lata 2021–2030 – uwagi Fundacji ClientEarth Prawnicy dla Ziemi, [online] <chrome-extension://efaidnbmninnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.clientearth.pl/media/e4xix4f3/2021-02-01-uwagi-do-projektu-kpeik-ce-pl.pdf> [dostęp: 19.04.2026].
- Mission-oriented R&I policies: In-depth case studies Case Study Report: Energiewende, [online] [https://commission.europa.eu/system/files/2018-02/mission_oriented_r_and_i_policies_case_study_report_energiewende-de.pdf#:~:text=Objective\(s\):%20The%20goal%20of%20the%20initiative%20is,by%2080%2D%2095%25%20by%20the%20year%202050](https://commission.europa.eu/system/files/2018-02/mission_oriented_r_and_i_policies_case_study_report_energiewende-de.pdf#:~:text=Objective(s):%20The%20goal%20of%20the%20initiative%20is,by%2080%2D%2095%25%20by%20the%20year%202050) [dostęp: 19.04.2026].
- Monitoring-Bericht zum Energiewende-Monitoring, Stand: 9. Dezember 2025, [online] <https://www.bundesnetzagentur.de/DE/Fachthemen/ElektrizitaetundGas/Monitoringberichte/MonitoringEnergiederZukunft/start.html> [dostęp: 19.04.2026].
- Roguska Z., *Zmiana w sprawie klimatu. Glosa do wyroku Federalnego Trybunału Konstytucyjnego Republiki Federalnej Niemiec z dnia 24 marca 2021 r.*, 1 BvR 2656/18, 1 BvR 78/20, 1 BvR 96/20, 1 BvR 288/20, [online] <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publikacje/czasopisma/zmiana-w-sprawie-zmian-klimatu-glosa-do-wyroku-federalnego-151397642> [dostęp: 14.11.2025].
- Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego, *Fundusz na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (FST) – co to jest i dlaczego jest ważny?* [online] <https://transformacja.slaskie.pl/pl/informacje-ogolne/fundusz-na-rzecz-sprawiedliwej-transformacji/fst.html> [dostęp: 13.11.2025].
- Zielone finanse w Polsce 2024*, red. L. Kotecki, [online] chrome-extension://efaidnbmninnibpcajpcglclefindmkaj/https://ungc.org.pl/wp-content/uploads/2024/06/Zielone_finance_w_Polsce_2024.pdf [dostęp: 19.04.2026].

Relacje pomiędzy Czarnogórką Cerkwią Prawosławną a Serbską Cerkwią Prawosławną jako katalizator wewnętrznych napięć w społeczeństwie czarnogórskim

STRESZCZENIE

Podział w kościele prawosławnym w Czarnogórze pomiędzy Czarnogórką Cerkwią Prawosławną (CPC) a Serbską Cerkwią Prawosławną (SPC) jest nie tylko przedmiotem dyskusji związanej z przynależnością wiernych i podziałami w społeczeństwie, ale także czynnikiem wpływającym na politykę wewnętrzną państwa. Celem niniejszego artykułu jest analiza stosunków pomiędzy cerkwiami, począwszy od ich powstania, poprzez zróżnicowane relacje, aż po współczesne zależności i kontakty z władzą polityczną. Autor stara się potwierdzić tezę o kluczowym znaczeniu relacji pomiędzy kościołami prawosławnymi w kontekście spójności społeczeństwa czarnogórskiego. Aby zapewnić wiedzę niezbędną do zrozumienia tematu autor przybliży trzy genezy: państwa, a następnie obu cerkwi. Tekst skupia się także na chronologicznym przedstawieniu wydarzeń będących częścią historii obu kościołów, wpływających na współczesną konstrukcję państwa czarnogórskiego oraz jego obywateli. Autor nie pomija związków łączących Czarnogórę z jej rodzimym kościołem. Ważnym punktem artykułu jest wyjaśnienie wszystkich elementów związanych z funkcjonowaniem kościołów prawosławnych. Autor przedstawia także decyzje i działania konkretnych polityków i duchownych, które są niezbędnymi elementami do nakreślenia szerszego kontekstu omawianego tematu. Najważniejszymi punktami tej pracy są przedstawienie historii Czarnogóry i genezy funkcjonujących na jej terytorium cerkwi prawosławnych, relacje pomiędzy kościołami na przełomie tysiącleci oraz konkretne decyzje i wypowiedzi polityków oraz duchownych mające swoje reperkusje w polityce państwa. W ramach analizy źródeł wykorzystano raporty wydawane przez Ośrodek Studiów Wschodnich i Instytut Europy Środkowej, a także artykuły zamieszczone na witrynie informacyjnej „Przegląd Prawosławny Orthodoxy”. Jako kluczowe źródło informacji ukazujące pełną historię Czarnogóry oraz obu kościołów prawosławnych aktywnych na jej terytorium została wykorzystana publikacja *Proces budowania narodu czarnogórskiego w latach 1991–2018. Geneza i uwarunkowania* autorstwa Agaty Beaty Domachowskiej. Zebrane dane pozwoliły autorowi na przedstawienie kluczowych aspektów wzajemnych relacji pomiędzy cerkwiami oraz ich wpływu zarówno na państwo, jego politykę, jak i społeczeństwo Czarnogóry.

SŁOWA KLUCZOWE: Cerkiew, Czarnogóra, Serbia, autokefalia, Đukanović, diecezja, Cetynia, Podgorica, ustawa, konstytucja [Czarnogóry], tożsamość

ABSTRACT

The division within the Orthodox Church in Montenegro between the Montenegrin Orthodox Church (COC) and the Serbian Orthodox Church (SOC) is not only a subject of debate related

to the affiliation of the faithful and divisions within society, but also a factor influencing the country's internal politics. The aim of this article is to describe the overall relationship between the churches, from their inception, through their diverse relationships, to their contemporary dependencies and contacts with the authorities. The author attempts to prove the thesis about the key significance of the relationship between the Orthodox churches to the cohesion of Montenegrin society. To provide the knowledge necessary to understand the topic, the author briefly outlines the three origins: the state, and then the two churches. The text focuses also on a chronological presentation of events that are part of the history of both churches, influencing the contemporary structure of the Montenegrin state and its citizens. The author also does not omit the ties between Montenegro and its native church. A key aspect of the article is the explanation of all the elements related to the functioning of the Orthodox churches. The author also presents the decisions and actions of specific politicians and clergy, which are essential elements for outlining the broader context of the topic under discussion. The most important aspects of this work are the history of Montenegro and the origins of the Orthodox churches operating within its territory, the relations between the churches at the turn of the millennium, and the specific decisions and statements of both politicians and clergy that had repercussions on state policy. The source analysis utilized reports published by the Center for Eastern Studies and the Institute of Central Europe, as well as articles published on the 'Przegląd Prawosławny Orthodoxy' news website. The publication *Proces budowania narodu czarnogórskiego w latach 1991–2018. Geneza i uwarunkowania* written by Agata Beata Domachowska was used as a key source of information, presenting the full history of Montenegro and the two Orthodox churches active within its territory. The collected data allowed the author to comprehensively present the history of mutual relations between the Orthodox churches and their influence on both the state, its policies, as well as the society of Montenegro, outlining a full perspective of these aspects in relation to the discussed topic.

KEY WORDS: Orthodox Church, Montenegro, Serbia, autocephaly, Đukanović, diocese, Cetinje, Podgorica, act, constitution [of Montenegro], identity

Wprowadzenie

Nietrudno potwierdzić, że jednym z najważniejszych sukcesów Czarnogóry osiągniętych po uzyskaniu niepodległości w 2006 roku jest natychmiastowe rozpoczęcie wielowektorowej polityki zagranicznej i budowa sieci kontaktów poza jej granicami. Skutkami aktywności tego niewielkiego państwa Bałkanów Zachodnich w stosunkach międzynarodowych są członkostwo w NATO od 2017 roku oraz status lidera w procesie akcesyjnym do Unii Europejskiej (UE)¹. Jednym z czynników, które przyczyniły się

do sukcesu tej polityki była generalna akceptacja społeczeństwa czarnogórskiego i zgodność większości obywateli co do strategii podjętej przez państwo na arenie międzynarodowej. Nie zmienia to jednak faktu, że Czarnogórcy są niezwykle zróżnicowani, a sfery, w których te różnice występują to: narodowość, język i religia. Oprócz żyjących tam diaspor muzułmanów (sunnitów, w liczbie ok. 20% społeczeństwa), czy katolików (w liczbie ok. 3% populacji, głównie Chorwatów) najliczniej praktykowaną religią pozostaje prawosławie, które wyznaje 70% społeczeństwa². Właśnie te 70%

1 P. Wankiewicz, *Chorwackie warunki akcesji Czarnogóry do UE*, [online] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2024-12-13/chorwackie-warunki-akcesji-czarnogory-do-ue> [dostęp: 10.07.2025].

2 A.B. Domachowska, *Wyniki spisu powszechnego w Czarnogórze: reakcje polityczne*, [online] <https://ies.lublin.pl/>

jest paradoksalnie najbardziej podzielone z uwagi na rozbudowane wpływy dwóch kościołów prawosławnych obecnych w Czarnogórze. Pierwszym jest oficjalnie funkcjonująca Serbska Cerkiew Prawosławna [crn. *Srpska pravoslavna crkva* (SPC)], a drugim Czarnogórska Cerkiew Prawosławna [crn. *Crnogorska pravoslavna crkva* (CPC)]. Sprawa prymatu jednej cerkwi nad drugą oraz kwestia przynależności do którejś z nich była często poruszana na przestrzeni ostatnich lat zarówno przez duchownych, jak i polityków. W dyskursie politycznym wokół tego problemu wielokrotnie powoływano się na wiele aspektów funkcjonowania państwa, od ochrony kultury, tradycji, języka, aż po pełną niepodległość. Niewątpliwie jest to interesujące zagadnienie polityki wewnętrznej, biorąc pod uwagę konstytucję Czarnogóry, która na swoich kartach zapewnia wolność wyznania swoim obywatelom, a także rozdział państwa od kościoła³. Należy jednak pamiętać, że stosunki między cerkiewiami prawosławnymi w Czarnogórze istniały o wiele wcześniej niż niepodległe państwo. Na przestrzeni lat to właśnie przynależność danego mieszkańca regionu do CPC wiązała się z tożsamością czarnogórką *sensu stricto*.

Powstanie państwa czarnogórskiego

Czarnogóra po raz pierwszy zaistniała oficjalnie na mapach świata w 1878 roku, kiedy na kongresie berlińskim potwierdzono niepodległość małego bałkańskiego państwa. Jego stolicą została wówczas górską miejscowość, duchowe centrum tożsamości Czarnogórców oraz ichniejszy odpowiednik Gniezna dla Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej, czyli Cetynia⁴. Po pierwszej wojnie światowej,

w 1918 roku, wskutek decyzji podjętej przez Zgromadzenie w Podgoricy, połączono Królestwo Czarnogóry z Królestwem Serbii, które później stało się częścią składową Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Królestwo SHS), przemianowanego w 1929 roku na Jugosławię. Niezadowolenie znacznej części społeczeństwa czarnogórskiego skutkowało zrywem niepodległościowym w 1919 roku, nazywanym powstaniem bożonarodzeniowym, który po dziś dzień jest niejednoznacznie interpretowany przez politologów i historyków czarnogórskich⁵. Po kolejnym krótkim epizodzie niepodległościowym podczas drugiej wojny światowej jako Niezależne Państwo Czarnogórskie, terytorium podległe Cetyni na powrót stało się częścią Jugosławii (tym razem socjalistycznej). Przechodząc do końcowej dekady XX wieku, wobec odłączenia się Słowenii i Chorwacji w czerwcu 1991 roku, a następnie ukonstytuowania się niepodległej Bośni i Hercegowiny w 1995 roku, Czarnogóra pozostała w federacji z Serbią, funkcjonując jako część Federalnej Republiki Jugosławii (FRJ), a następnie w latach 2003–2006 jako konfederacja Serbii i Czarnogóry⁶. W 2006 roku przeprowadzono zaplanowane trzy lata wcześniej referendum, w następstwie którego Czarnogóra stała się niepodległym i suwerennym państwem ze stolicą w Podgoricy.

Niewielkie państwo o powierzchni nieprzekraczającej 14 tys. km² już wówczas posiadało zróżnicowane społeczeństwo liczące ledwie ponad 600 tys. mieszkańców⁷. Jego obszar po dziś dzień zamieszkują przedstawiciele narodów uwzględnionych w preambule konstytucji Czarnogóry z 2007 roku, którymi są Serbowie, Albańczycy, Boszniacy, Muzułmanie i Chorwaci⁸. Co istotne, każda z powyższych grup etnicznych posiada własne media, takie jak telewizja czy prasa, organizacje pozarządowe

komentarze/wyniki-spisu-powszechnego-w-czarnogorze-reakcje-polityczne/ [dostęp: 10.07.2025].

3 Konstytucja Czarnogóry z 19.10.2007 r. [Ustav Crne Gore], art. 14.

4 Tamże, art. 5.

5 CdM, *Pogledajte kako je izgledala izgradnja spomenika stradalima u Božićnom ustanku*, [online] <https://www.cdm.me/drustvo/pogledajte-kako-je-izgledala-izgradnja-spomenika-stradalima-u-bozicnom-ustanku/> [dostęp: 10.07.2025].

6 Z. Vučković, *Nieudana próba budowy wspólnego państwa – Serbii i Czarnogóry*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2017, t. 26, s. 313–321.

7 Statistical office of Montenegro, *Census 2011 – Data Population Data*, <https://www.monstat.org/eng/page.php?id=392&-pageid=57> [dostęp: 10.07.2025].

8 Konstytucja Czarnogóry z 19.10.2007 r. [Ustav Crne Gore], preambuła.

i kulturalne oraz partie polityczne. Dodatkowo, w każdym z dotychczasowych spisów powszechnych część obywateli Czarnogóry deklarowała przynależność do innych mniejszości narodowych (np. Rosjanie), czy etnicznych (np. Romowie), które nie są uwzględnione w konstytucji. Zróżnicowanie między obywatelami występuje również na poziomie języka. Jest to ciekawe zagadnienie, zwłaszcza że pomimo możliwości używania w urzędach języków mniejszości narodowych zapisanych w preambule, oficjalnie jedynym językiem urzędowym, zapisanym w konstytucji, pozostaje czarnogórski⁹. Warto tutaj nadmienić, że Czarnogórcy od początku funkcjonowania w ramach niepodległego państwa nie stanowili większości bezwzględnej w społeczeństwie. Ich liczebność nigdy nie przekroczyła 45% populacji ogólnej państwa, a druga najliczniejsza mniejszość narodowa, czyli Serbowie, których liczebność oscyluje wokół 30% populacji, od początku aktywnie zaznaczała swoją obecność w życiu politycznym i społecznym państwa. To właśnie Serbowie byli najwytrwalszymi oponentami ściślejszej integracji z Zachodem. Ciekawym elementem we wspólnej egzystencji obu narodów jest zwiększająca się skokowo liczebność Serbów w Czarnogórze w latach 90., co potwierdzają kolejne spisy ludności¹⁰. Przyczyn tego procesu należy szukać w skomplikowanej sytuacji politycznej Jugosławii w tamtym czasie, a także w coraz śmielszych działaniach czarnogórskiej elity dążącej do niepodległości. Można to także uargumentować wzrostem znaczenia przynależności narodowych, w kontekście rozróżniania mniejszości serbskiej od czarnogórskiej, co we wcześniejszych latach, z uwagi na bliskość egzystencji obu ludów, nie miało aż tak wielkiego znaczenia, a umocniło się od lat 70. i 80. XX wieku¹¹. Ten proces działał jednak komplementarnie z serbską polityką, która zmierzała do zachowania wpływów w Czarnogórze po rozpadzie federacji, tym bardziej, że Czarnogórcy stanowili bezwzględną większość na swoim

terytorium¹². Oprócz braku poparcia dla udziału Czarnogóry w ramach NATO i w UE, to właśnie Serbowie byli orędownikami praw i wpływów SPC, z którą są silnie związani.

Geneza i charakterystyka obu cerkwi

Przed omówieniem genezy obu cerkwi należy wyjaśnić najważniejsze pojęcia z nimi powiązane, które będą wielokrotnie przytaczane w dalszej części artykułu. Problem wokół hierarchii kościołów prawosławnych w Czarnogórze obejmuje dwa najważniejsze elementy. Pierwszym jest status autokefalii, czyli niezależności cerkwi w stosunku do innych kościołów prawosławnych. Można ją ogłosić jednostronnie albo za zgodą innych cerkwi, jednak nie jest konkretnie ustalone kto może przyznać autokefalię¹³. W tym temacie ścierają się tezy dwóch cerkwi. Rosyjski Kościół Prawosławny utrzymuje, że ze względu na uprzywilejowany charakter własnej autokefalii może on przyznawać ją dowolnemu zgromadzeniu egzystującemu w jego strefie wpływów. Z kolei Ekumeniczny Patriarchat Prawosławny, czyli najważniejszy kościół prawosławny, z siedzibą w Stambule, podkreśla, że prawo do przyznania autokefalii przysługuje wyłącznie soborowi albo jemu samemu. Obecnie jedynie akceptacja z ramienia jednej z dwóch instytucji przytoczonych powyżej gwarantuje przyznanie niekwestionowanej autokefalii. Każda cerkiew prawosławna z autokefalią uzyskuje status kanoniczności, co pozwala jej na stworzenie własnych regulacji formalno-prawnych związanych z funkcjonowaniem duchownych oraz całej instytucji jako kościoła autokefalicznego. Każdy z kościołów kanonicznych ma prawo do wyboru własnego zwierzchnika, którym może być patriarcha, metropolita albo biskup. Każda cerkiew dzieli się na tzw. eparchie, czyli prawosławne odpowiedniki katolickich diecezji. W związku z podziałami oraz przecina-

9 Tamże, art. 13.

10 Statistical office of Montenegro, *Population Census 2003*, <https://www.monstat.org/eng/page.php?id=184&pageid=184> [dostęp: 10.07.2025].

11 W. Hebda, *Kształtowanie się państwa Czarnogóry*, „Politeja” 2012, nr 19, s. 359–388.

12 Statistical office of Montenegro, *Montenegrin Population Census 1981*, https://monstat.org/eng/prikazi_metapodatke.php?id=1001&pageid=1001&name=Population%20census [dostęp: 10.07.2025].

13 J.H. Erickson, *The Challenge of Our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History*, Nowy York 1991.

jącymi się wpływami obu kościołów na terytorium Czarnogóry drugim elementem omawianego problemu jest własność kościelna oraz jej nieustalona przynależność do CPC bądź SPC.

Serbska Cerkiew Prawosławną, której początki sięgają XIII wieku, jest kościołem kanonicznym. Jednakże jej nowożytna następczyni rozpoczęła działalność w 1920 roku. Obecnie jej zwierzchnictwo rozciąga się na Serbię oraz Czarnogórę, której terytorium wpisuje się w strefę wpływów eparchii Metropolii Czarnogóry i Przymorza. SPC posiada poparcie Serbów, części Czarnogórców oraz innych kanonicznych kościołów prawosławnych. Cerkiew serbska jest również ostoją kultury, tożsamości i języka serbskiego w Czarnogórze.

Z kolei powstaniu Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej przypisuje się dwie daty. Pierwszą jest założenie biskupstwa w miejscowości Prevlaka w 1219 roku, uznawane za początek istnienia czarnogórskiej Cerkwi, która w tamtym czasie była powiązana ze swego rodzaju protoplastą XX-wiecznej SPC. Drugą datą jest rok 1525, kiedy zlikwidowano Patriarchat w Peci, a Cerkiew stała się autokefaliczna w sensie kanonicznym¹⁴. Mimo wieloletnich tradycji kościół nie zyskał uznania ani ze strony cerkwi serbskiej, ani żadnego innego kościoła kanonicznego. Wpływy CPC pokrywają się z terytorium Czarnogóry, a sama cerkiew dzieli się na pięć eparchii: przymorską z siedzibą w Herceg Novi, duklańską z siedzibą w Podgoricy, ostrogorską z siedzibą w Nikšiću, polimską z siedzibą w Berane oraz Archidiecezję Cetyńską, gdzie swoją siedzibę ma zwierzchnik CPC, którą jest tzw. Vladičanski dom. Co istotne, instytucja posiada poparcie większości Czarnogórców oraz diaspory czarnogórskiej mieszkającej za granicą. CPC została również uznana za autokefaliczną cerkiew przez niektóre niekanoniczne kościoły prawosławne, takie jak Ukraińska Cerkiew Prawosławną, Patriarchat Kijowski czy Alternatywny Synod Bułgarski.

Początki wzajemnych kontaktów między cerkwiami można zaobserwować od 1920 roku, kiedy

na mocy dekretu regenta Aleksandra Karađorđevića sześć odrębnych regionów kościelnych (w tym Czarnogórska Cerkiew Prawosławną) zostało połączonych i ustanowionych Serbską Cerkwią Prawosławną. Na czele kościoła serbskiego stanął wówczas Serbski Patriarcha Kościoła Prawosławnego Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców¹⁵. Ten kościół był tworem pozbawionym powiązań z Patriarchatem w Peci, dzierżącym inną tożsamość i wpisującym się w zasięg terytorialny Królestwa SHS. Natomiast istniejący już od stuleci kościół czarnogórski posiadał swój własny dorobek zarówno kulturowy, jak i formalno-prawny. Badacze zwracają uwagę na autokefaliczność cerkwi czarnogórskiej już od 1694 roku, kiedy Czarnogórcy po raz pierwszy samodzielnie wybrali lokalnego metropolitę, niezależnie od woli Patriarchatu w Peci¹⁶. Dodatkowo niezależność cerkwi oraz kontrolowanego przez nią terytorium gwarantowały rządy prawosławnych dziedzicznych biskupów z rodu Petrović-Njegoš, rozpoczęte w XVII wieku. Co więcej, po kolejnej likwidacji Patriarchatu w Peci w 1766 roku wykluczone było jakiegokolwiek zwierzchnictwo ze strony serbskiej cerkwi, która *de facto* została zlikwidowana. Wobec takiego stanu rzeczy czarnogórska cerkiew była oficjalnie niezależna pod względem terytorialnym. Jest to również rok, który uznaje się powszechnie za formalno-prawne ustanowienie CPC, w którym kościół ten po raz pierwszy ogłosił jednostronnie swoją autokefalię. Kolejnego potwierdzenia niezależności czarnogórskiej cerkwi można dopatrywać się w roku 1878. Wtedy na wspomnianym wyżej kongresie berlińskim nie tylko potwierdzono niepodległość Księstwa Czarnogóry, ale także status cerkwi czarnogórskiej, wówczas pod nazwą Metropolii Czarnogóry jako kościoła państwowego, przy jednoczesnym rozdziale jurysdykcji kościelnej od państwowej¹⁷. Potwierdzono to w Konstytucji Księstwa Czarnogóry z 1905 roku, gdzie artykuł 40 uwzględnił autokefalię CPC, którą z kolei potwierdzono w Statucie przyjętym przez cerkiew rok

14 A.B. Domachowska, *Proces budowania narodu czarnogórskiego w latach 1991–2018. Geneza i uwarunkowania*, Toruń 2019, s. 177.

15 Tamże.

16 Ž. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918: Studija sa zabirkom dokumenata o Pravoslavnoj crkvi u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori*, Nikšić 2008, s. 187–189.

17 A.B. Domachowska, *Proces...*, dz. cyt., s. 178.

wcześniej¹⁸. Na progu dwudziestolecia międzywojennego CPC była już podzielona na dwie eparchie: cetyńską i zahumsko-rašką¹⁹. Jednak 30 sierpnia 1920 roku SPC, po przyjęciu statutu unifikującego, włączyła większość ziem należących do Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej, co potwierdzono w przyjętym później statucie SPC z 1931 roku²⁰. Niemalże natychmiast po unifikacji obu cerkwi prawosławnych ponad 650 kościołów zostało przejętych przez państwo i przekazanych SPC, a na całym terytorium Czarnogóry zaczęła funkcjonować diecezja Metropolii Czarnogóry i Przymorza. Podczas II wojny światowej temat cerkwi nie był podejmowany, jednak już w 1945 roku księża prawosławni zwrócili się do władz komunistycznych o ponowne ustanowienie CPC²¹. Niezgodność pomiędzy hierarchiami kościelnymi a komunistami zaburzyła te plany, natomiast sprawa autokefalii cerkwi czarnogórskiej wróciła do dyskursu politycznego dopiero w latach 90. XX wieku.

Relacje pomiędzy cerkwiemi pod koniec XX wieku

Od samego początku główną motywacją wznowienia suwerennego kościoła czarnogórskiego było stworzenie niezależnej od Serbii instytucji, która czuwałaby nad językiem czarnogórskim, kulturą i tradycją Czarnogórców, a także nad historią państwowości i ziem podległych Cetyni sięgającą jeszcze wcześniej niż koniec XIX wieku. Okazję do zrealizowania tego planu wykorzystano w 1990 roku, w którym to doszło do zmian personalnych na dwóch, ważnych z uwagi na badany temat, stanowiskach, bowiem patriarcha SPC oraz metropolita Czarnogóry i Przymorza zakończyli wówczas swoje urzędowanie. Jako że ówczesnie dominująca partia czarnogórska podążała za polityką Serbii, a w konsekwencji wspierała SPC, inicjatywa by odbudo-

wać cerkiew czarnogórską zrodziła się oddolnie między świeckimi obywatelami. Na czele pierwszej grupy postulującej przywrócenie wpływów CPC stanął Sreten Zeković, czarnogórski historyk i filozof, którego poparły m.in. Macierz Czarnogórska, Socjaldemokratyczna Partia Czarnogóry oraz Czarnogórskie Towarzystwo Niezależnych Pisarzy²². Pierwszym efektem działań zgromadzonych wokół historyka ludzi było zorganizowanie przez CPC 6 stycznia 1991 roku, własnych obchodów wigilii prawosławnego Bożego Narodzenia. Tego dnia obywatele Cetyni zebrali się w centrum miasta na placu króla Nikoli I pod transparentami głoszącymi niepodległość Czarnogóry oraz pod jej flagami z różnych okresów historycznych. Na widok zgromadzonych nowy metropolita Czarnogóry i Przymorza, Amfilohije, przeklął ich a także wezwał wszystkich wiernych do zebrania się pod serbską flagą²³. Napięcia ponownie wystąpiły w lipcu 1991 roku, w dzień św. Piotra, kiedy to paramilitarna grupa „Tygrysów” sprzymierzona z SPC, za zgodą wyżej wspomnianego metropolity, wtargnęła z bronią do Monasteru Narodzenia Matki Bożej w Cetyni, gdzie zebrali się zwolennicy obu cerkwi. Następnie grupa ta spacyfikowała wiernych CPC. Po tym wydarzeniu Czarnogórcy zaczęli postrzegać SPC jako czysto serbską organizację nieprzyjazną Czarnogórcom, sympatyzującą z Serbami i faworyzującą ich. Kwestię odnowienia CPC po raz kolejny podjęto w 1993 roku, w dzień św. Łukasza. Przy wsparciu czarnogórskich organizacji pozarządowych, emigracji oraz niektórych partii politycznych zorganizowano synod, powołując się na niezależność Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej z czasów sprzed przyłączenia państwa do Królestwa SHS. W trakcie synodu, oprócz wyboru na metropolitę Antonijego Abramowicia z amerykańskiej diecezji, zdecydowano o skoordynowaniu działań służących odnowieniu autokefalicznej cerkwi, które połączono z dążeniem do pełnej niepodległości Czarnogóry.

18 Š. Rastoder, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori i ratovi u procesu raspada Jugoslavije 1991–1999*, „Crnogorski anali” 2016, nr 9, s. 5–18.

19 A.B. Domachowska, *Proces...*, dz. cyt., s. 177.

20 Tamże.

21 V. Perica, *Balkan Idols: Religion and nationalism in Yugoslav states*, Oxford 2002, s. 49.

22 A.B. Domachowska, *Proces...*, dz. cyt., s. 179.

23 Tamże.

Co więcej, na tym samym synodzie kościół po raz kolejny jednostronnie ogłosił swoją autokefalię.

W lipcu 1995 roku po raz pierwszy złożono wniosek o rejestrację CPC, jednak władze na niego nie odpowiedziały. Śmierć Abramovica w 1996 roku była dodatkowym ciosem dla całej inicjatywy. W styczniu roku kolejnego nowym zwierzchnikiem CPC został arcybiskup Mihailo. We wrześniu dwa lata później kolejny wniosek o rejestrację pozostał bez odpowiedzi, jednak odwołanie przedstawicieli cerkwi złożone do sądu II instancji 23 listopada 1999 roku sprawiło, że ostatecznie 17 stycznia 2000 roku CPC została oficjalnie zarejestrowana.

Konflikt między cerkwiami w XXI wieku

Zarejestrowanie Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej nie było równoznaczne z oficjalnym przyznaniem jej autokefalii. CPC w dalszym ciągu miała ograniczone możliwości i działała równolegle względem metropolii Czarnogóry i Przymorza. Dodatkowym utrudnieniem był brak pełnej niepodległości, chociaż w 2003 roku podjęto decyzję o przyznaniu jej większej autonomii, zmieniono nazwę państwa i zaplanowano referendum niepodległościowe na rok 2006. W międzyczasie doszło do kilku incydentów w relacjach pomiędzy kościołami, a najgłośniejszy z nich miał miejsce w czerwcu 2005 roku. Wówczas to na szczycie świętej góry Rumija postawiono, przy użyciu wojskowego helikoptera, małą blaszaną cerkiew (crn. *Limena crkva*) o powierzchni 7 m² i 3 m wysokości. Cała operacja odbyła się przy pomocy wojska Serbii i Czarnogóry oraz bez zgody władz czarnogórskich. Jako inicjatorka całego przedsięwzięcia, Serbska Cerkiew Prawosławna uzasadniała swoje działanie potrzebą wskrzeszenia dawnej cerkwi pw. Świętej Trójcy, która miała wznosić się na tym właśnie szczycie zanim została zburzona przez Turków w 1571 roku²⁴. To działanie spotkało się z krytyką ze strony CPC i zostało

odczytane jako prowokacja serbskiego środowiska, a 22 lipca 2005 roku Ministerstwo Spraw Publicznych Czarnogóry uznało ten akt za nielegalny²⁵.

W następnych latach powrócono do tematu własności kościelnych. Po uzyskaniu niepodległości przez Czarnogórę w 2006 roku CPC sporządziła listę ponad 650 kościołów i 61 monasterów należących do SPC. Później zwróciła się do czarnogórskich władz o pomoc w ich odzyskaniu, a także o wsparcie w rozbiórce kościołów postawionych nielegalnie, w tym wspomnianej wyżej *Limeny crkvy*. Mimo iż w 2009 roku zapowiedziano konkretne działania w tej sprawie wiele budynków wciąż stoi nienaruszonych. Tak samo było w przypadku blaszanej cerkwi na szczycie góry Rumija, która pozostaje źródłem niezgody w społeczeństwie czarnogórskim. Od ponad wieku szczyt był miejscem związanym z lokalną tradycją, łączącym ludzi różnych wyznań oraz celem pielgrzymek zarówno dla chrześcijan jak i dla muzułmanów. W styczniu 2007 roku po raz pierwszy oficjalnie zebrał się Święty Synod, który ustalił w przyjętym dekreście, że CPC posiada status autokefalii, jest jedynym narodowym kościołem Czarnogóry oraz że ma ona za zadanie nie tylko czuwać nad własną tradycją religijną, czarnogórską historią i kulturą, ale również krzewić i pielęgnować język czarnogórski. Dokonano też obowiązującego do dziś podziału na pięć diecezji. Jednostronna autokefalia nie uzyskała jednak zgody SPC, która potwierdziła, że podlega jej Metropolia Czarnogóry i Przymorza jest jedynym legalnym kościołem w państwie.

W 2011 roku ówczesny premier Milo Đukanović wprost określił, że obecność Metropolii Czarnogóry i Przymorza jako instytucji kościelnej uzależnionej od SPC jest niezgodna z promowanymi przez niego interesami narodowymi oraz że celem jego partii jest ustanowienie niezależnego kościoła prawosławnego w Czarnogórze²⁶. Wypowiedź ta nie pozostała bez echa, a Metropolia Czarnogóry i Przymorza odpowiedziała pozwem skierowanym

24 F. Šistek, *Diskurs o istoriji i nacionalnom identitetu u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon obnove nezavisnosti* (2006–2016), „Montenegrin Journal for Social Science” 2017, t. 1 (2), s. 115–134.

25 A.B. Domachowska, *Proces...*, dz. cyt., s. 225.

26 Tamże, s. 223.

przeciwko czarnogórskiemu rządowi do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu²⁷. Pozew dotyczył kwestii nieruchomości rzekomo odebranych metropolii przez instytucje państwowe. W roku 2015 Ministerstwo Praw Człowieka i Mniejszości Czarnogóry poddało pod debatę publiczną projekt ustawy o wolności wyznania. Jej najważniejszy zapis głosił, iż wszystkie obiekty religijne oraz ziemie należące do wspólnot religijnych przed 1 grudnia 1918 roku powinny zostać zwrócone państwu jako elementy jego dziedzictwa kulturalnego²⁸. Zorganizowano także konsultacje społeczne w kilku miejscowościach, w tym w stolicy państwa, Podgoricy. Propozycja ustawy spotkała się z pozytywnym odbiorem ze strony CPC oraz jej zwolenników, a jednocześnie z jasnym sprzeciwem wiernych oraz duchownych SPC, któremu wtórowały Wspólnota Islamska oraz Kościół Katolicki. Ich zdaniem wprowadzenie ustawy oddawałoby pod kontrolę państwa zbyt wiele miejsc kultu i budynków o przeznaczeniu religijnym, w tym również te, przy których powstawaniu instytucje państwowe Czarnogóry we współczesnej formie nie uczestniczyły. Wobec głosów sprzeciwu projekt ustawy porzucono. W tym samym roku pojawił się pomysł, by połączyć obie cerkwie w jedną. W tym działaniu upatrywano nadziei na złagodzenie sporów oraz na wzmocnienie tożsamości Czarnogórców, przy złączeniu wszystkich lokalnych wyznawców prawosławia. Mimo wszystko z obawy przed wzmocnieniem serbskiej części wiernych ten pomysł także porzucono.

Na początku 2018 roku utworzono specjalną petycję celem odzyskania przejętych w przeszłości

przez SPC budynków kościelnych. W dokumencie zwrócono szczególną uwagę na niszczenie świadectw kultury czarnogórskiej w przejmowanych budynkach i zastępowanie ich elementami związanymi z tożsamością serbską. Pojawienie się ustawy było doskonałym paliwem politycznym dla Đukanovicia, który w swojej polityce otwarcie dążył do zredukowania wpływów SPC na terytorium Czarnogóry. Po wygranych wyborach prezydenckich w swoim *exposé* stwierdził, że największą przeszkodą w budowaniu czarnogórskiego narodu jest kontrowersja związana z istnieniem dwóch cerkwi²⁹. Równoległe do tych słów odniósł się patriarcha serbski Irinej, który przybył do Czarnogóry krótko po objęciu urzędu przez Đukanovicia. Duchowny uważał wówczas, że sytuacja Serbów w Czarnogórze jest gorsza niż ich sytuacja z czasów, kiedy funkcjonowali w granicach Niepodległego Państwa Chorwackiego, podczas II wojny światowej, co świadczyło o zdecydowanym braku woli pojednania ze strony patriarchy³⁰. Prawdziwe podziały rozpoczęły się natomiast w samej CPC, ponieważ w tym samym roku od cerkwi czarnogórskiej, na skutek nieporozumienia w związku z działalnością metropolity, odłączyła się diecezja duklańska z Podgoricą³¹.

Powrót ustawy i apogeum kryzysu

W lipcu roku 2019 rząd czarnogórski oficjalnie przedstawił odnowiony projekt ustawy o wolności wyznania, która miała regulować sprawy wspólnot kościelnych znajdujących się na terytorium Czarno-

27 ECHR, *Document Collections*, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER"\],"CHAMBER"}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) [dostęp: 10.07.2025].

28 A.B. Domachowska, *Proces...*, dz. cyt., s. 226–227.

29 Predsjednik Crne Gore, *Inauguracioni govor Predsjednika Crne Gore Mila Đukanovića*, [online] <https://predsjednik.me/en/press/article/86-inauguracioni-govor-predsjednika-crne-gore-mila-djukanovica> [dostęp: 24.03.2026].

30 Niepodległe Państwo Chorwackie (chor. *Nezavisna Država Hrvatska*, NDH) było marionetkowym tworem, koordynowanym przez ustaszy, czyli skrajnych nacjonalistów chorwackich, utworzonym przez państwa Osi po inwazji tychże na Jugosławię, istniejącym od 10.04.1941 r. do 8.05.1945 r. Rządzący w tym państwie chorwaccy faszyci i ekstremiści zaprowadzili skoordynowany terror, głównie przeciwko prawosławnym Serbom. Z perspektywy dostępnych danych i źródeł, nie ma wątpliwości, że te działania władz NDH wpisują się w kategorie masowej eksterminacji, czy też ludobójstwa. Najważniejszym obiektem, przypominającym o tych tragicznych wydarzeniach, które wciąż są wykorzystane do uprawiania polityki historycznej zarówno przez Chorwację, jak i Czarnogórę jest obóz koncentracyjny w Jasenovacu. Szacuje się, że zginęło w nim do 0,5 mln ludzi, por. R. Yeomans, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*, Pittsburgh 2013, s. 18.

31 A.B. Domachowska, *Rozłam w Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej*, [online] <https://ies.lublin.pl/komentarze/rozlam-w-czarnogorskiej-cerkwi-prawoslawnej/> [dostęp: 10.07.2025].

góry oraz kwestię przynależności ich mienia. W akcie prawnym podkreślono, że każda wspólnota religijna musi ponownie udowodnić swoje prawa do danej własności sprzed 1 grudnia 1918 roku³². W przeciwnym razie własność miała zostać przekazana państwu. Oliwy do ognia dolewały słowa Milo Đukanovicia, który jawnie oskarżył SPC o brak szacunku wobec niepodległej Czarnogóry i wspieranie idei Wielkiej Serbii. Jednocześnie potwierdził on swoje dążenie do odnowienia autokefalii CPC³³. Uchwalona w nocy z 26 na 27 grudnia 2019 roku ustawa weszła w życie 8 stycznia 2020 roku jako aktualizacja ustawy z 1977 roku i natychmiast spotkała się ze sprzeciwem SPC oraz jej zwolenników. Doszło do masowych protestów w kilku najważniejszych miejscowościach, m.in. w Podgoricy, Budwie czy Kotorze, ale również na terytorium Serbii. Te ostatnie wiązały się z drastycznymi konsekwencjami, a całą sytuację wykorzystała serbska opozycja, która oskarżyła urzędującego w Belgradzie prezydenta Vučića o polityczne wykorzystywanie protestów w Czarnogórze w celu realizacji własnych interesów. Dodatkowo ponad 800 intelektualistów i polityków z całego regionu Bałkanów Zachodnich podpisało apel potępiający serbskie władze i ich działania, które, zdaniem sygnatariuszy odezwy, zagrażały stabilności w Czarnogórze oraz w całym regionie³⁴. Na odpowiedź władz czarnogórskich nie trzeba było długo czekać. Po ogłoszeniu stanu epidemii COVID-19 na całym terytorium państwa, aresztowano przedstawicieli duchowieństwa w miejscowościach takich jak Berane, Kotor, Petrovac i Nikšić. Z kolei w czerwcu zapoczątkowano burzenie obiektów cerkiewnych przynależnych SPC, które nie posiadały oficjalnych pozwoleń na budowę³⁵. Zapowiedziane przez metropolitę Amhofilje modlitewne masowe protesty

wiernych musiały zostać wstrzymane z powodu pandemii. Cała sytuacja wywołała oburzenie na arenie międzynarodowej. W Niemczech międzyparlamentarna Komisja Praw Człowieka Bundestagu wezwała do skrupulatnego przeanalizowania uchwalonej w grudniu 2019 roku kontrowersyjnej ustawy³⁶. Z kolei prezydent Đukanović kontynuował narrację przeciwną SPC, a podczas konferencji prasowej zorganizowanej 18 maja 2020 roku zapewnił, że jeżeli Komisja nie zgodzi się na odnowienie cerkwi w Czarnogórze, celem której byłoby zjednoczenie wszystkich wiernych, to zostanie utworzona etnicznie czysta cerkiew czarnogórska ze statusem autokefalii, bez względu na wolę SPC. Ostatecznie w 2021 roku uchylono ustawę, co zostało odebrane jako zwycięstwo Serbskiej Cerkwi Prawosławnej. Dodatkowym ciosem dla CPC było podpisanie przez nowy rząd Dritana Abazovicia umowy z SPC w kwietniu 2022 roku. Cała sytuacja, przy jawnym sprzeciwie Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej oraz Demokratycznej Partii Socjalistów (DPS) Đukanovicia, doprowadziła ostatecznie do złożenia w Skupštinie wniosku o wotum nieufności dla rządu, które zostało przegłosowane. Kryzys wokół kwestii cerkwi prawosławnych przyczynił się do obalenia dwóch rządów w 2022 roku, co skutkowało przegłosowaniem przez proserbską większość parlamentu ustawy ograniczającej uprawnienia prezydenta w procesie powoływania rządu i paraliż Sądu Konstytucyjnego Czarnogóry. Od stycznia 2020 roku aż do końca października 2023 roku Czarnogóra nie tylko zmagala się z wewnętrznymi słabościami i nieefektywnością rządu technicznego, ale także utraciła wiarygodność na arenie międzynarodowej pod względem egzekwowania zasad równości, wolności słowa i pluralizmu.

32 A.B. Domachowska, *Czarnogóra: protesty społeczne po przyjęciu ustawy o wolności wyznania*, [online] <https://ies.lublin.pl/komentarze/czarnogora-protesty-spoeczne-po-przyjeciu-ustawy-o-wolnosci-wyznania/> [dostęp: 3.04.2025].

33 Taż, *Projekt ustawy o wolności wyznania powodem napięć w relacjach serbsko-czarnogórskich*, <https://ies.lublin.pl/komentarze/projekt-ustawy-o-wolnosci-wyznania-powodem-napiec-w-relacjach-serbsko-czarnogorskich> [dostęp: 3.04.2025].

34 Taż, *Czarnogóra...*, dz. cyt.

35 A. Charyło, *Burzenie cerkiewnych obiektów w Czarnogórze*, Przegląd Prawosławny Orthodoxy, [online] <https://przegladprawoslawny.pl/2020/06/12/burzenie-cerkiewnych-obiektow-w-czarnogorze/> [dostęp: 3.04.2025].

36 Tenże, *Eskalacja konfliktu*, Przegląd Prawosławny Orthodoxy, [online] <https://przegladprawoslawny.pl/2020/07/01/eskalacja-konfliktu/> [dostęp: 3.04.2025].

Czasy najnowsze

W ostatnich latach CPC wciąż zmagala się z problemami wewnętrznymi. W kwietniu 2023 roku śledczy dotarli do rozmów pomiędzy metropolitą Mihailo a biskupem diecezji ostroško-nikšićkiej Borisem, które znacząco osłabiły wizerunek popów i zaufanie względem czarnogórskiej cerkwi ze strony jej wiernych i obywateli. Oprócz wzajemnych oskarżeń o nadużycia finansowe duchowni niejasno mówili o rosyjskich pieniądzach, rzekomej współpracy metropolity z Rosją i jego tajnych spotkaniach z byłym już prezydentem Milo Đukanoviciem, czy też podróży metropolity do Stanów Zjednoczonych, gdzie potajemnie zbierał pieniądze na rzecz CPC³⁷. Apogeum podziałów wewnętrznych nadeszło 3 września 2023 roku w Cetyni podczas tzw. Ogólnego Zgromadzenia [crn. *Opštcecrnogorski Zbor*], które zwołano spontanicznie na prośbę księży i wiernych CPC, ponieważ ich zdaniem, ze względu na podeszły wiek metropolity, kierownictwo w cerkwi przejęły nieuprawnione osoby cywilne³⁸. Podczas zgromadzenia podjęto decyzję o odsunięciu od władzy ówczesnego przywódcy duchowego Mihailo, jednocześnie nadając mu tytuł honorowego metropolity oraz o kanonizacji pierwszej głowy kościoła czarnogórskiego Antoniego Abramovicia. Został on ogłoszony św. Antonim i przypisano mu wieczysty tytuł metropolity Czarnogóry. Oprócz tych postanowień, na nowego metropolitę CPC wybrano przywołanego wyżej bp. Borisa. W zgromadzeniu udziału nie wzięli duchowni z oddzielonej diecezji duklańskiej, a ich przedstawiciele stwierdzili później, że zbor nie miał charakteru kościelnego i został zorganizowany wbrew obowiązującym w cerkwi procedurom³⁹. Tym słowom wtórował metropolita Mihailo, który dodawał, że zgromadzenie było nielegalnym „nieudanym wiecem politycznym”⁴⁰. Mimo tych tendencji odśrodkowych w cerkwi w 2024 roku nastąpiła pewna stabilizacja pozycji i sytuacji wewnętrznej

CPC. Przede wszystkim odnowiono relacje z Patriarchatem Ekumenicznym w Stambule, co dawało szansę na poprawę stosunków politycznych pomiędzy najważniejszym kościołem prawosławnym, a czarnogórską cerkwią. Pod koniec lipca 2024 roku zwołano Święty Synod Czarnogórskiego Kościoła Prawosławnego, na którym zapadły decyzje związane z kościołem w kraju i za granicą. Oprócz mianowania nowego biskupa pomocniczego w Rumunii, zatwierdzono utworzenie nowych parafii w Hiszpanii i Polsce⁴¹.

Podsumowanie

Spór pomiędzy cerkwiami prawosławnymi w Czarnogórze jest trudny, złożony i wciąż aktualny. Wyrażana przez obywateli niechęć do jednej i drugiej strony konfliktu wynika z obopólnych działań, których dopuściły się zarówno państwo, jak i oba kościoły prawosławne. Bezsprzecznie działania Królestwa SHS i Jugosławii oraz SPC doprowadziły do odebrania większości obiektów kultu od lat przynależnych Czarnogórcom oraz w dalszej perspektywie pozwoliły na zniszczenie zaimplementowanej tam kultury i tradycji czarnogórskiej, co dawało przestrzeń dla zwiększenia serbskich wpływów i sprawną budowę serbskiej tożsamości religijnej po powstaniu SPC w 1920 roku. Zwolennicy CPC podkreślają także, iż od XVIII do XIX wieku nie istniała ciągłość pomiędzy oryginalną Serbską Cerkwią Prawosławną, a jej nowożytną wersją. Równie kluczowe okazały się działania Serbów w późniejszych latach, którzy dzięki wieloletniemu blokowaniu inicjatywy odnowienia autokefalicznego CPC oraz poprzez migracje do Czarnogóry i podkreślanie swojej odrębności na przełomie tysiącleci, przygotowali grunt pod belgradzkie wpływy i pozwoliły SPC na przetrwanie i wzmocnienie w granicach Czarnogóry nawet po jej odłączeniu się od Serbii. Znaczący wpływ

37 A.B. Domachowska, *Rozłam...*, dz. cyt.

38 Tamże

39 Tamże.

40 Tamże.

41 Portal Analitika, *CPC izabrała episkopa za vikarijat u Rumuniji, Sinod odobrio formiranje crkvenih opština u Španiji i Poljskoj*, Društvo Kategorija, [online] <https://www.portalanalitika.me/clanak/cpc-izabra-la-episkopa-za-vikarijat-u-rumuniji-sinod-odobrio-formiranje-crkvenih-opstina-u-spaniji-i-poljskoj> [dostęp: 3.04.2025].

na przebieg i charakter relacji pomiędzy kościołami miały także słowa i działania Milo Đukanovicia urzędującego w roli premiera i później jako prezydenta. Do samego końca swojej politycznej kariery w 2023 roku kreował się on na obrońcę Czarnogórców oraz ich pełnej niezależności, przywołując sukcesy dyplomatyczne swojego obozu politycznego (członkostwo w NATO i proces akcesyjny do UE) i stale naciskając na stworzenie autokefalicznej cerkwi niezależnej od SPC. Jednak jego deklaracje zwalczania serbskiej cerkwi za wszelką cenę, jawne antagonizowanie w swoich wypowiedziach Serbów i Czarnogórców oraz jednoznacznie negatywne nastawienie względem serbskiej mniejszości wykraczały poza założenia pokojowej polityki wewnętrznej. Przede wszystkim naruszył on zapisy konstytucji, w których jasno określone są rozdział cerkwi od państwa oraz wolność wyznania, a aresztowania kapłanów i rozbiórki kościołów były już punktem szczytowym kryzysu, który nie przyniósł Đukanoviciowi pożądanego skutku. Jedynym odczuwalnym skutkiem były jeszcze większe podziały między zwolennikami obu cerkwi i skuteczne zredukowanie zaufania obywateli do urzędującej wówczas władzy.

Rozwój relacji pomiędzy cerkiewiami to aspekt polityki wewnętrznej, który nie pozostaje bez wpływu na społeczeństwo, dosyć konsekwentnie wyrażające swoje zdanie w tej kwestii. Ciekawych danych dostarczają badania przeprowadzone przez CEDEM. Podczas gdy, idąc za wynikami badań, w 2009 roku SPC było jedynym obok premiera aspektem budzącym największe zaufanie społeczne, o tyle ta tendencja powoli zaczęła się zmieniać, choć nieznacznie. W latach 2010–2014 ok. 1/3 osób uznawała, że jedyną cerkwią jaka powinna istnieć na terytorium Czarnogóry jest SPC⁴². Tyle samo osób uznało za stosowne, by obie cerkwie istniały obok siebie. Przez te cztery lata średnio 7% respondentów uważało, że CPC powinno być jedynym kościołem prawo-

sławnym na terytorium Czarnogóry. Do 2018 roku 50,5% obywateli uważało SPC za godną zaufania społeczno, podczas gdy CPC cieszyło się zaufaniem niespełna 19% społeczeństwa⁴³. Wyniki nasuwają wnioski, że większość społeczeństwa nie chce zmiany struktur kościelnych w państwie i nie czuje aż tak dużej presji ze strony serbskiej cerkwi. Wieleletnie przywiązanie do SPC wiąże się nie tylko z Serbami zamieszkującymi Czarnogórę, ale również z wieloma rodowitymi Czarnogórcami. Spora część Czarnogórców po prostu od lat jest związana z SPC i nie widzi potrzeby, aby ten stan rzeczy zmieniać, tym bardziej że dla wielu z nich współczesne CPC jest sztucznym tworem politycznym, a nie instytucją duchowną z dawnymi tradycjami.

Od początku XXI wieku pomiędzy cerkiewiami trwał stan napięcia, który w żadnym stopniu nie może być postrzegany jako pokojowy. Dopiero w ostatnich kilku latach można dostrzec pewne zręby normalizacji sytuacji. Natomiast skutki napięć wywołanych przez stosunki między kościołami mają swoje odzwierciedlenie zarówno w państwie, jak i w społeczeństwie. Dodatkowo postępujące procesy wewnętrzne w czarnogórskiej cerkwi szkodzą jej trwałości i wiarygodności oraz utrudniają rozszerzanie jej wpływów, zwłaszcza wobec wciąż silnie zakorzenionej i popieranej przez społeczeństwo SPC. Były metropolita czarnogórski Mihailo swego czasu stwierdził, że „gdyby kwestia CPC została rozwiązana zgodnie z europejskimi standardami to Czarnogóra już byłaby członkiem Unii Europejskiej”⁴⁴. Te słowa wraz z całą sytuacją nie napawają optymizmem, zwłaszcza biorąc pod uwagę rolę, jaką tradycyjna Czarnogórska Cerkiew odegrała dla istnienia tego państwa. Jej dorobek, kultura i tradycja połączone nierozdzielnie z historią etnicznych Czarnogórców oraz ich ojczystą mową były jednymi z czynników, który pchnął ich w stronę realizacji aspiracji niepodległościowych na przełomie tysiącleci.

42 A.B. Domachowska, *Proces...*, dz. cyt., s. 234 (cyt. za CEDEM 2014).

43 Tamże, s. 235 (cyt. za CEDEM 2014: 23).

44 RTCG, *Da je riješeno crkveno pitanje, CG bi već bila u EU*, <http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/226531/da-je-rijeseno-crkveno-pitanje-cg-bi-vec-bila-u-eu.html> [dostęp: 9.07.2025].

BIBLIOGRAFIA

Źródła pierwotne

Konstytucja Czarnogóry z 19.10.2007 r. [Ustav Crne Gore].

Monografie naukowe

Andrijašević Ž., *Crnogorska crkva 1852–1918: Studija sa zabirkom dokumenata o Pravoslavnoj crkvi u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori*, Nikšić 2008.

Domachowska A.B., *Proces budowania narodu czarnogórskiego w latach 1991–2018. Geneza i uwarunkowania*, Toruń 2019.

Erickson J.H., *The Challenge of Our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History*, Nowy York (St. Vladimir's Seminary Press) 1991.

Perica V., *Balkan Idols: Religion and nationalism in Yugoslav states*, Oxford 2002.

Yeomans R., *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*, Pittsburgh 2013.

Artykuły w czasopismach

Hebda W., Kształtowanie się państwa Czarnogóry, „Politeja” 2012, nr 19.

Rastoder Š., *Vjerske zajednice u Crnoj Gori i ratovi u procesu raspada Jugoslavije 1991–1999*, „Crnogorski anali” 2016, nr 9.

Šistek F., *Diskurs o istoriji i nacionalnom identitetu u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon obnove nezavisnosti (2006–2016)*, „Montenegrin Journal for Social Science” 2017, t. 1 (2).

Vučković Z., *Nieudana próba budowy wspólnego państwa – Serbii i Czarnogóry*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2017, t. 26.

Artykuły z witryn internetowych

CdM, *Pogledajte kako je izgledala izgradnja spomenika stradalima u Božićnom ustanku*, [online] <https://www.cdm.me/drustvo/pogledajte-kako-je-izgledala-izgradnja-spomenika-stradalima-u-bozicnom-ustanku/> [dostęp: 10.07.2025].

Charyło A., *Burzenie cerkiewnych obiektów w Czarnogórze*, Przegląd Prawosławny Orthodoxy, [online] <https://przegladprawoslawny.pl/2020/06/12/burzenie-cerkiewnych-obiektow-w-czarnogorze/> [dostęp: 3.04.2025].

Charyło A., *Eskalacja konfliktu*, Przegląd Prawosławny Orthodoxy, [online] <https://przegladprawoslawny.pl/2020/07/01/eskalacja-konfliktu/> [dostęp: 3.04.2025].

Domachowska A.B., *Czarnogóra: protesty społeczne po przyjęciu ustawy o wolności wyznania*, [online] <https://ies.lublin.pl/komentarze/czarnogora-protesty-spoeczne-po-przyjeciu-ustawy-o-wolnosci-wyznania/> [dostęp: 3.04.2025].

Domachowska A.B., *Projekt ustawy o wolności wyznania powodem napięć w relacjach serbsko-czarnogórskich*, [online] <https://ies.lublin.pl/>

komentarze/projekt-ustawy-o-wolnosci-wyznania-powodem-napiec-
-w-relacjach-serbsko-czarnogorskich [dostęp: 3.04.2025].

Domachowska AB., *Rozłam w Czarnogóorskiej Cerkwi Prawosławnej*, Instytut Europy Środkowej, [online] <https://ies.lublin.pl/komentarze/rozlam-w-czarnogorskiej-cerkwi-prawoslawnnej/> [dostęp: 10.07.2025].

Domachowska A.B., *Wyniki spisu powszechnego w Czarnogórze: reakcje polityczne*, Instytut Europy Środkowej, [online] <https://ies.lublin.pl/komentarze/wyniki-spisu-powszechnego-w-czarnogorze-reakcje-polityczne/> [dostęp: 10.07.2025].

Portal Analitika, *CPC izabrała episkopa za vikarijat u Rumuniji, Sinod odobrio formiranje crkvenih opština u Španiji i Poljskoj*, Društvo Kategorija, [online] <https://www.portalanalitika.me/clanak/cpc-izabra-la-episkopa-za-vikarijat-u-rumuniji-sinod-odobrio-formiranje-crkvenih-opstina-u-spaniji-i-poljskoj> [dostęp: 3.04.2025].

Predsjednik Crne Gore, *Inauguracioni govor Predsjednika Crne Gore Mila Đukanovića*, [online] <https://predsjednik.me/en/press/article/86-inauguracioni-govor-predsjednika-crne-gore-mila-djukanovica> [dostęp: 9.07.2025].

RTCG, *Da je riješeno crkveno pitanje, CG bi već bila u EU*, [online] <http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/226531/da-je-rijeseno-crkveno-pitanje-cg-bi-vec-bila-u-eu.html> [dostęp: 9.07.2025].

Wankiewicz P., *Chorwackie warunki akcesji Czarnogóry do UE*, Ośrodek Studiów Wschodnich, [online] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2024-12-13/chorwackie-warunki-akcesji-czarnogory-do-ue> [dostęp: 10.07.2025].

Analizy

ECHR, *Document Collections*, <https://hudoc.echr.coe.int/en-g#%7B%5B%7B%22documentcollectionid2%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D%7D> [dostęp: 10.07.2025].

Statistical office of Montenegro, *Census 2011 – Data Population Data*, <https://www.monstat.org/eng/page.php?id=392&pageid=57> [dostęp: 10.07.2025].

Statistical office of Montenegro, *Montenegrin Population Census 1981*, https://monstat.org/eng/prikazi_metapodatke.php?id=1001&pageid=1001&name=Population%20census [dostęp: 10.07.2025].

Statistical office of Montenegro, *Population Census 2003*, <https://www.monstat.org/eng/page.php?id=184&pageid=184> [dostęp: 10.07.2025].

Głusi i ich język w Imperium Osmańskim i Republice Turcji

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia sytuację Głuchych¹ żyjących na ziemiach dzisiejszej Republiki Turcji w kontekście historycznym, społecznym i edukacyjnym. Poruszono w nim historię społeczności Głuchych zamieszkujących Anatolię, rozwój systemu edukacji głuchych dzieci na przestrzeni lat, istniejące regulacje prawne w odniesieniu do tureckiego języka migowego, a także sposób postrzegania języka migowego w Turcji. Praca ma służyć zwróceniu uwagi na odrębność języków migowych oraz na potrzebę uznania ich za pełnoprawne języki naturalne, a także podkreśleniu znaczenia równego dostępu do edukacji i informacji dla osób głuchych.

SŁOWA KLUCZOWE: Turcja, turecki język migowy, historia Głuchych, prawa osób głuchych

ABSTRACT

The article presents the situation of Deaf people living in the territories of today's Republic of Turkey in historical, social, and educational contexts. It discusses the history of the Deaf community inhabiting Anatolia, the development of the education system for Deaf children over the years, existing legal regulations regarding Turkish Sign Language, and the perception of sign language in Turkey. The paper aims to draw attention to the distinct nature of sign languages and the need to recognize them as outright natural languages, as well as to emphasize the importance of equal access to education and information for Deaf individuals.

KEY WORDS: Turkey, Turkish Sign Language, history of the Deaf community, rights of Deaf people

Wstęp

Języki migowe stanowią niezwykle istotny, lecz często niedostatecznie zbadany element komunikacji społecznej, zwłaszcza w kontekście różnych kultur. Zbudowane są na podstawie złożonego systemu znaków umownych, połączonych z odpowiednią mimiką czy gestami, i jako języki naturalne służą

Głuchym do porozumiewania się. Spośród nich na szczególną uwagę zasługuje turecki język migowy (*Türk İşaret Dili*, w skrócie TİD), gdyż jego struktura gramatyczna, historia oraz sytuacja społeczna Głuchych w Turcji nie były dotychczas szeroko analizowane w literaturze naukowej.

Pierwszą pracą poświęconą tureckiemu językowi migowemu był słownik wydany w 1995 roku

1 Rzeczownik „Głuchy” pisany dużą literą odnosi się do osoby identyfikującej się ze społecznością i kulturą Głuchych, która posługuje się językiem migowym. Natomiast przymiotnik „głuchy” zapisywany małą literą oznacza osobę niesłyszącą lub mającą wadę słuchu.

przez tureckie Ministerstwo Edukacji pt. *Yetişkinler İçin İşaret Dili Kılavuzu* [Przewodnik po języku migowym dla dorosłych]. Od roku 2000 zaczęły powstawać również prace naukowe, prowadzone przez pierwszych badaczy TİD-u: Aslı Özyürek², Engina Arık³, Deniz İlkbaşıran⁴, Hasana Dikyüva⁵ oraz Ulrikę Zeshan⁶. Obecnie tematem zajmują się głównie naukowcy zagraniczni oraz pracujący na Uniwersytecie w Ankarze, Uniwersytecie Bosforskim, Uniwersytecie Gazi oraz Uniwersytecie Hacettepe. Ponieważ badania nad tureckim językiem migowym zostały zapoczątkowane około 30 lat temu, w świecie naukowym widoczny jest niedosyt prac poświęconych szczegółowej analizie TİD-u, jego gramatyki i terminologii. Natomiast w języku polskim nie mamy opracowań tego typu w ogóle.

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie polskiemu czytelnikowi historii tureckiego języka migowego i sytuacji osób głuchych w Turcji. Jednocześnie tekst ma na celu uwrażliwienie czytelnika na odrębność języków migowych, konieczność traktowania ich jako pełnoprawnych języków naturalnych, a także podkreślenie znaczenia zapewnienia osobom głuchym równego dostępu do edukacji i informacji.

Historia języków migowych i głuchych społeczności na ziemiach Anatolii

Szacuje się, że na świecie może istnieć nawet 300 różnych języków migowych⁷. Na przestrzeni setek lat powstawały one w różnych krajach we wszystkich środowiskach Głuchych i niezależnie od siebie. Pewnym jest, że na ziemiach dzisiejszej Republiki Turcji języki migowe były obecne od zawsze. Najstarsze dane traktujące o grupach Głuchych

zamieszkujących Anatolię pochodzą już sprzed 2000–1200 lat p.n.e. ze starożytnej cywilizacji Hetytów, w której potrafiący posługiwać się językiem migowym głusi kobiety i mężczyźni zatrudniani byli do przeprowadzania ceremonii religijnych. Zachowały się nawet zapiski mówiące o „mieście, w którym głusi ludzie mówią”, leżącym niedaleko dzisiejszej Amasji. Niestety nie precyzują one, do czego to określenie miałoby się odnosić. Być może większość społeczności zamieszkującej miasto stanowili Głusi i używany przez nich język migowy był częstym widokiem na ulicach, a może po prostu Głusi cieszyli się w nim specjalnymi przywilejami z racji pełnienia swoich obowiązków religijnych. Z pewnością przez następne trzy i pół tysiąca lat wraz z wędrówką ludów do Anatolii docierały również inne społeczności Głuchych posługujące się swoimi językami migowymi⁸.

Sami Turcy w tych rejonach pojawili się na początku XI wieku. Za symboliczną datę ich przybycia uznaje się 1071 rok, kiedy to starli się z Bizantyjczykami w bitwie pod Manzikertem. Z czasem utworzyli stabilne i silne państwo zajmujące spore obszary i stale zyskujące nowe ziemie. Aby móc zarządzać takimi terenami, sułtański pałac zaczął po części stanowić ważne centrum edukacji i rozwoju kształcące przyszłych urzędników, ale również muzyków i członków specjalnej służby. Wśród nich szczególnie miejsce zajmowali znający język migowy niewolnicy. Pałac osmański stanowi jeden z najwcześniejszych i najlepiej udokumentowanych przykładów instytucjonalnego wykorzystania języka migowego. Od XV do XVIII wieku umiejętność migania uznawana była za dodatkowy atut i dawała możliwość awansu na dworze. W pałacu istniała nawet szkoła tego języka, ówczesnie zwanego „językiem ciszy”. Uczyli się go zarówno służący, jak i członkowie

2 Zob. A. Özyürek, *Çocukların işaret dili*, „Radikal 2” 2004.

3 Zob. E. Arık, *Spatial representations in Turkish and Sign Language of Turkey (TİD)*, Praca magisterska, Uniwersytet Amsterdamski, 2003, kps.

4 Zob. D. İlkbaşıran, *Communicative practices of deaf people in Turkey and the sociolinguistics of Turkish Sign Language*, w: *Current directions in Turkish sign language research*, red. E. Arık, Newcastle upon Tyne 2013, s. 19–53.

5 Zob. H. Dikyüva, *Aspectual non-manual expressions in Turkish Sign Language (TİD)*, Praca magisterska, Uniwersytet Centralnego Lancashire w Preston, 2011, kps.

6 Zob. U. Zeshan, *Sign Language in Turkey: The story of a hidden language*, „Turkic Languages” 2002, nr 6, s. 229–274.

7 R. Rastgoo, K. Kiani, S. Escalera, *Sign language recognition: a deep survey*, „Expert Systems with Applications” 2021, vol. 164, s. 2.

8 Y.K. Kemaloğlu, P.Y. Kemaloğlu, *The history of sign language and deaf education in Turkey*, „Kulak Burun Bogaz Ihtis Dergisi” 2012, vol. 22 (2), s. 68.

rodziny sułtana. Ludzi posługujących się językiem migowym nazywano *dilsiz* [bez języka]⁹ i nie wszyscy oni byli głusi, niektórym celowo amputowano język jako gwarancję poufności na dworze. *Dilsiz* pełnili ważne obowiązki – byli sekretnymi sługami sułtana, strażnikami, katami i kurierami. Potrafili czytać z ruchu warg i mieli za zadanie raportować sułtanowi, o czym rozmawiali między sobą osoby będące w jego otoczeniu¹⁰. Obecność *dilsiz* na dworze sułtana została potwierdzona przez Wojciecha Bobowskiego¹¹ w jego dzienniku pod tytułem *Serai Enderum*. Znajduje się tam informacja, iż na ich język składały się specjalne gesty dłoni, ruchy palców, a nawet oczu. Ponadto tłumacz wspomina, że słudzy przydzieleni do osobnych komnat mieli zakaz rozmawiania ze sobą, chyba że przy użyciu języka migowego, który to język wszyscy w pewnym stopniu musieli opanować. Słudzy przydzieleni do komnat sułtana znali język migowy najlepiej i używali go czasami, komunikując się z samym władcą¹².

W tym samym okresie, gdy w pałacach osmańskich wciąż pracowali *dilsiz*, w Europie zaczęto stosować oralizm. Była to teoria zakładająca, że Głuchy może zostać poddany rehabilitacji i w konsekwencji być nauczonym mowy na siłę. W 1880 roku na międzynarodowym kongresie dotyczącym edukacji Głuchych, który miał miejsce w Mediolanie, postanowiono zakazać używania języka migowego przez głuche dzieci we wszystkich szkołach specjalnych w Europie. Panowało wówczas przekonanie, iż możliwość posługiwania się językiem migowym utrudnia głuchym uczniom opanowanie języka fonicznego¹³. Nowy sposób edukacji przewidywał prowadzenie lekcji tylko poprzez mówienie, co w przypadku dzieci całkowicie głuchych zazwyczaj skutkowało pozbawieniem ich możliwości nauki¹⁴.

Współczesny turecki język migowy prawdopodobnie nie jest kontynuacją języka używanego w pałacu. Jeszcze w czasach Imperium Osmańskiego¹⁵ pierwszą szkołę dla Głuchych założono w latach 1889–1891 w Stambule. Doszło do tego za panowania sułtana Abdulhamida II, dzięki austriackiemu kupcowi Grati Efendiemu. Pierwszym głuchym nauczycielem w szkole został Pekmezian, który ukończył szkołę dla Głuchych w Paryżu. Jeszcze przed I wojną światową w Imperium działały dodatkowo cztery podobne szkoły, które mieściły się: w Izmirze, Salonikach i Merzifon oraz na wyspie Korfu. Nauczano w nich, używając języka migowego, a wykładowcami nierzadko byli Głusi nauczyciele. Szkoła w Salonikach została oddana do użytku w 1909 roku, dzięki funduszom głuchego Francuza Edgarta Ferragi, ale edukacją nowych uczniów zajął się dopiero dwa lata później absolwent stambulskiej szkoły dla Głuchych Fuat Bey. Po roku pracy wyjechał on jednak do Izmiru i pomagał w rozwoju tamtejszej placówki dla Głuchych. Szkołę w Izmirze otwarto w 1910 roku. Jej fundatorem był Karamona – były uczeń francuskiej szkoły dla Głuchych. Po przybyciu Fuata Beye szkoła szczyła się popularnością i wysoką liczbą przyjmowanych uczniów. Najprawdopodobniej alfabet palcowy¹⁶ wykorzystywany w szkołach w Stambule i w Izmirze oparty był na alfabecie francuskiego języka migowego. Może być to uzasadnione tym, że zaangażowanymi w rozwój tureckiej edukacji specjalnej Głuchych byli w głównej mierze głusi uczniowie szkół francuskich. Alfabet wymagał tylko lekkiego zmodyfikowania dla arabskich liter i niektórych tureckich samogłosek. Niestety po 1925 roku możliwość posługiwania się językiem migowym w szkołach zaczęła być ograniczana. Władze odebrały Fuatowi Beyowi izmirską

9 Tur. *dilsiz* dosłownie znaczy „bez języka”, zarówno w polskim, jak i tureckim tłumaczeniu może określać osobę niemówiącą żadnym językiem, ale również kogoś nieposiadającego języka jako organu.

10 Por. A. Ezgi Dikici, *Saltanat Sembolü Olarak, Farklı Bedenler: Osmanlı Sarayında Cüceler ve Dilsizler*, „Toplumsal Tarih” 2014, vol. 248, s. 16–25.

11 Wojciech Bobowski – żyjący w XVII wieku polski tłumacz dyplomatyczny w służbie sułtana. W Turcji znany jako autor pierwszych zapisów nutowych utworów muzyki osmańsko-tureckiej pod imieniem Ali Ufki.

12 A. Pawlina, *Bobovius – Ali Ufki. Życie Wojciecha Bobowskiego między faktami a legendą. W świetle wspomnień zawartych między wierszami Sarai Enderum (1665) oraz polskich źródeł archiwalnych*, Kraków 2023, s. 77, 173.

13 J. Perlin, B. Szczepankowski, *Polski język migowy – opis lingwistyczny*, Warszawa 1992, s. 16.

14 M. Świdziński, *O trzech aspektach naturalności języków migowych*, „Poradnik Językowy” 2018, nr 3, s. 8.

15 Imperium Osmańskie upadło w 1922 roku wraz ze zniesieniem sułtanatu.

16 Alfabet palcowy – inaczej daktylografia, to zbiór znaków oznaczających poszczególne litery alfabetu języka fonicznego.

szkołę dla Głuchych i przekształciły ją w Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej z Necatim Kemalem Kipem jako ministrem na czele. Kip rozpoczął wtedy rozpowszechnianie użycia niemieckich metod nauki języka fonetycznego za pomocą gestów i całkowicie zabronił posługiwania się językiem migowym. W 1941 roku do edukacji Głuchych postanowiło przyłączyć się również Ministerstwo Edukacji Narodowej i otworzyć w Stambule pierwszą w republice¹⁷ szkołę dla Głuchych. Mieściła się ona w budynku *Türkiye Sağır ve Dilsizler Tescil Derneği* [Tureckiego Stowarzyszenia Solidarności Głuchych i Niemych], a odpowiedzialność za nią przejął głuchy nauczyciel Süleyman Gök. W 1951 roku licząca 92 uczniów szkoła została przeniesiona do byłego budynku zakonu wirujących derwiszy. W tym samym czasie otworzono kolejne szkoły w Izmirze, Ankarze i Diyarbakır¹⁸.

Po reformach Atatürka¹⁹ i europeizacji Turcji w 1953 roku wszystkim szkołom dla Głuchych narzucono wprowadzenie oralizmu z jednoczesnym zakazem posługiwania się językiem migowym wzorem Europy. Skutkiem tej decyzji była utrata przez wiele osób możliwości edukacji. Mimo istniejących zakazów wśród tureckich uczniów język migowy był wciąż nieoficjalnie używany²⁰.

Obecny stan języka migowego i Głuchych w Republice Turcji

Od końca ubiegłego wieku pogląd na oralizm w Turcji i sposób nauczania Głuchych zaczęły ulegać zmia-

nie. W 1995 roku Ministerstwo Edukacji Narodowej wydało podręcznik dla dorosłych do nauki tureckiego języka migowego pt. *Yetişkinler İçin İşaret Dili Kılavuzu* [Przewodnik po języku migowym dla dorosłych], a w 2005 roku uchwalono ustawę o osobach niepełnosprawnych²¹. Jej celem było zapewnienie wszelkich praw i pełnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu społecznym na równych warunkach z innymi obywatelami kraju. W rozdziale 1 artykułu 15 ustawy znalazł się zapis szczególnie ważny dla społeczności Głuchych: „İşitme engellilerin eğitim ve iletişimlerinin sağlanması amacıyla Türk işaret dili sistemi oluşturulur”²² [W celu zapewnienia edukacji i komunikacji osobom z problemami słuchu zdecydowano o utworzeniu systemu tureckiego języka migowego]. Zapis oznaczał więc, że TİD uznano za oficjalny język Głuchych, dzięki czemu został dopuszczony do użytku przez szkoły specjalne, a sam turecki język migowy stał się przedmiotem badań naukowych.

14 kwietnia 2006 roku w Turcji uchwalono rozporządzenie o określeniu metod i podstaw utworzenia i wdrożenia systemu tureckiego języka migowego²³. Wskazało ono na Instytut Języka Tureckiego, Ministerstwo Edukacji Narodowej oraz Ministerstwo Rodziny i Opieki Społecznej jako podmioty odpowiedzialne za utworzenie, wdrożenie i rozwój TİD-u. Jeszcze tego samego roku w życie weszło rozporządzenie regulujące pracę nauczycieli i tłumaczy tureckiego języka migowego²⁴. Nadało ono tłumaczom TİD-u status oficjalnego zawodu, a także poskutkowało utworzeniem kursów podstawowych oraz kształcących nauczycieli i tłumaczy tureckiego

17 Republika Turcji została proklamowana 29 października 1923 roku, dlatego szkoła ministerstwa również może nosić miano pierwszej szkoły dla Głuchych.

18 Y.K. Kemaloğlu, P.Y. Kemaloğlu, dz. cyt. s. 70–71.

19 Mustafa Kemal Atatürk – żyjący w latach 1881–1938 turecki generał i mąż stanu; pierwszy prezydent Republiki Turcji. Dokonał szeregu zmian i reform, które miały przekształcić Turcję w świeckie państwo.

20 H. Dikyüva, B. Makaroğlu, E. Arık, *Türk İşaret Dili dilbilgisi kitabı*, Ankara 2015, s. 83–84.

21 Ustawa z 1.07.2005 r. Engelliler Hakkında Kanun, (5378 sayılı), [online] <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5-5378.pdf> [dostęp: 7.11.2024].

22 Tamże, s. 6.

23 Rozporządzenie z 14.04.2006 r. Türk İşaret Dili Sisteminin Oluşturulması ve Uygulanmasına Yönelik Usul ve Esasların Belirlenmesine İlişkin Yönetmelik, (26139 sayılı), [online] <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=7&MevzuatNo=10123&MevzuatTertip=5> [dostęp: 7.11.2025].

24 Rozporządzenie z 19.08.2006 r. İşaret Dili Tercümanlığı Hizmeti Verecek Personelin Yetiştirilmesi İle Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik, (26264 sayılı), [online] <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuat-No=10601&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5> [dostęp: 7.11.2025].

języka migowego, które kończyły się egzaminem z certyfikatem. Same kursy podzielono na dwa odrębne szkolenia, stanowiące kolejne poziomy nauki tureckiego języka migowego.

Pierwszy kurs dostępny jest dla wszystkich na poziomie podstawowym (w wymiarze 120 godzin), a drugi to szkolenie dla nauczycieli i tłumaczy TİD-u (w wymiarze 200 godzin)²⁵. Na koniec kursu przeprowadzany jest egzamin. Składa się on z części teoretycznej i praktycznej. Za próg zdawalności przyjęto 70% poprawnych odpowiedzi. Egzamin kończy się oceną – ocena bardzo dobry (5) otrzymywana jest powyżej 85 pkt, ocena dobry w przedziale 70–84 pkt. Poniżej 70 pkt egzamin uznawany jest za niezaliczony.

Poza Ministerstwem Edukacji Narodowej od 2019 roku egzaminy określające poziom znajomości tureckiego języka migowego prowadzi również Centrum Badań Języka Tureckiego i Obcego TÖMER pod nazwą TİDYeS (*Türk İşaret Dili Yeterlilik Sınavı*) [Egzamin znajomości tureckiego języka migowego]. Na egzaminie tym znajomość TİD-u oceniana jest na poziomach A1, A2, B1, B2, C1, C2 w zależności od zdobytych punktów²⁶.

Według oficjalnej strony Ministerstwa Rodziny i Opieki Społecznej do 24 lutego 2021 roku egzamin TİDYeS odbył się dwukrotnie i wzięło w nim udział łącznie 296 osób, z czego jedynie 50 osób uzyskało wynik powyżej 75 punktów wskazujący na poziom języka B2 lub wyższy²⁷. Na 20 października 2024 roku statystyki te wzrosły do sumy 1266 przystępujących do egzaminu i 210 osób z wynikiem ponad 70 punktów lub więcej²⁸.

Wzrost zainteresowania tureckim językiem migowym widoczny jest też w środowisku uniwersyteckim i szkolnym. W roku akademickim 2013/2014 wszystkie uniwersytety w Turcji miały w swojej ofercie język migowy jako przedmiot fakultatywny. W następnym roku był on już obowiązkowy na wydziałach kształcących przyszłych nauczycieli osób głuchych. Dodatkowo turecka Rada Szkolnictwa Wyższego powołała w ramach Uniwersytetu w Ankarze Wydział Tureckiego Języka Migowego i Studiów dla Głuchych. Dzięki temu powstały studia magisterskie i doktoranckie z tureckim językiem migowym bez konieczności pisania pracy dyplomowej, które pierwszych studentów przyjęły w roku akademickim 2018/2019. Podobne studia, jednak tylko na poziomie magisterskim, otwarto również na Uniwersytecie Hacettepe w Ankarze²⁹.

Od 2022 roku w szkołach podstawowych dla dzieci głuchych w klasach 1–3 prowadzone są zajęcia języka migowego w wymiarze dwóch godzin tygodniowo z użyciem cyfrowej platformy edukacyjnej dla dzieci z wadą słuchu³⁰. Platforma ta składa się z wielu interaktywnych książek, materiałów, filmów i podręczników służących do nauki języka migowego. Natomiast dla dzieci w wieku do sześciu lat przygotowano specjalną książkę *İlk İşaret Dili Kitabım: Türk İşaret Dili*³¹ [Moja pierwsza książka języka migowego: turecki język migowy], która każdej literze alfabetu przyporządkowuje po trzy znaki migowe zaczynające się na tę literę przedstawione obrazkami.

Rozporządzenie z 2006 roku przewidywało również prace nad stworzeniem słownika tureckiego

25 Pełny program kursu ze szczegółową punktacją na egzaminie, [online] https://ookgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_11/29170707_YYARET_DYLY_OYRETYCY_VE_TERECUMAN.pdf [dostęp: 5.03.2024].

26 Podział poziomu znajomości języka w zależności od zdobytych punktów, [online] <http://tidyes.ankara.edu.tr/sss/> [dostęp: 5.03.2025].

27 Dane z 2021 roku, [online]: <https://www.aile.gov.tr/eyhgm/haberler/turk-isaret-dili-yeterlilik-sinavi-tidyey-yapildi-1/> [dostęp: 5.03.2024].

28 Dane z 2024 roku, [online]: <https://tidyes.ankara.edu.tr/istatistik/> [dostęp: 20.10.2024].

29 Ç. Uysal, H. Atlar, *Türk İşaret Dili ve Eğitim Yansımaları*, w: *Selçuk 6. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, Konya 2022, s. 19.

30 *İşitme Engelli Çocuklar İçin Dijital Eğitim Platformu* [Cyfrowa platforma edukacyjna dla dzieci z wadą słuchu], [online] <https://orgm.meb.gov.tr/icdep> [dostęp: 5.03.2024].

31 M. Göl-Güven, *İlk İşaret Dili Kitabım: Türk İşaret Dili (TİD)* [Moja pierwsza książka języka migowego: turecki język migowy], [online] https://www.researchgate.net/publication/271384204_Ilk_Isaret_Dili_Kitabim_Turk_Isaret_Dili_TID [dostęp: 5.03.2024].

języka migowego, jednak zostały one zrealizowane dopiero w 2012 roku³². Słownik wydał Instytut Języka Tureckiego. Zawierał 1986 haseł z dokładnym opisem ułożenia w przestrzeni rąk i ich kształtu podczas migania. W 2015 roku powstał obszerniejszy słownik liczący 2672 hasła wydany przez Ministerstwo Edukacji Narodowej³³. Obie pozycje są dostępne bezpłatnie w formacie PDF na stronie internetowej ministerstwa. W 2017 roku Ministerstwo Edukacji Narodowej we współpracy z Ministerstwem Rodziny i Opieki Społecznej przygotowało internetowy słownik TİD-u³⁴. Oprócz samych haseł zawiera również filmy ilustrujące prawidłowy sposób migania danego znaku, jego użycie, a także przykładowe zdania.

Niestety wymienione w niniejszym tekście ustawy i rozporządzenia rzadko znajdują odzwierciedlenie w codziennym życiu i edukacji Głuchych. Przykładowo w latach 2016–2017 do programu studiów pedagogiki specjalnej głuchych uczniów włączono kurs TİD, jednak przewidziany został on tylko na jeden semestr w wymiarze dwóch godzin w tygodniu³⁵. Nie ulega wątpliwości, że czas ten nie może przygotować przyszłego nauczyciela do pracy z głuchymi dziećmi. W Turcji wciąż brakuje nauczycieli potrafiących płynnie posługiwać się językiem migowym, większość z nich poznaje ten język dopiero podczas pracy w szkole od swoich głuchych podopiecznych. Oprócz problemów w komunikacji głuchych uczniów z nauczycielami zwraca się również uwagę na brak jakiegokolwiek edukacji nauczycieli w posługiwaniu się TİD-em, niedostosowanie

metod nauczania wobec Głuchych oraz brak odpowiednich podręczników dla Głuchych do nauki wszelkich przedmiotów. Głusi uczniowie często wskazują na zakłamania w skali ocen stosowanych w szkołach dla Głuchych, czy na jakość i poziom podstawowych kursów TİD-u. Istotną przeszkodą są też znaczne trudności Głuchych w nauczaniu się języka tureckiego fonicznego. Głusi, dla których pierwszym językiem jest turecki język migowy, a którzy otrzymali aparaty słuchowe w późniejszych latach swojego życia, nie są w stanie z łatwością nauczyć się pisać i czytać w języku tureckim, będącym dla nich językiem obcym. Prowadzenie lekcji w języku tureckim jak to ma często miejsce, powoduje więc, że Głusi pozostają w tyle za swoimi rówieśnikami, pozbawieni możliwości jednakowej edukacji i rozwoju. Natomiast fakt bycia głuchym nie zawsze oznacza posiadania od urodzenia umiejętności migania. Bardzo często głuche dzieci słyszających rodziców nie wynoszą z domu znajomości języka migowego. Jedyną możliwością, by go poznać, jest nauka TİD-u w szkole, której obecnie niestety niski poziom skazuje Głuchych na całkowitą izolację w społeczeństwie³⁶.

Skutkiem tego jest fakt, że Głusi stanowią znikomą część wszystkich studentów w Turcji. W lipcu 2023 roku tureckie Ministerstwo Rodziny i Opieki Społecznej przedstawiło statystyki dotyczące osób niepełnosprawnych i starszych³⁷. Wynika z nich, że na 31 grudnia 2022 roku Turcję zamieszkiwało 85 279 553 obywateli, w tym 836 000 Głuchych stanowiących 1,1% populacji³⁸. Natomiast na 7 940 133

32 *Türk İşaret Dili Sözlüğü* [Słownik tureckiego języka migowego], red. H. Sarı, M.S. Kaçalin, A. Çiftçi i in., [online] <https://sozluk.gov.tr/> [dostęp: 5.03.2024].

33 *Türk İşaret Dili Sözlüğü* [Słownik języka migowego tureckiego], red. C. Güngör, T. Bağrıaçık i in., [online], <https://orgm.meb.gov.tr/icdep/content/upload/catalogs/turk-isaret-dili-sozlugu-20211219170540.pdf> [dostęp: 7.11.2025].

34 *Güncel Türk İşaret Dili Sözlüğü* [Aktualny słownik języka migowego tureckiego], red. B. Makaroğlu, H. Dikyuva, [online] <https://tidsozluk.aile.gov.tr/> [dostęp: 5.02.2025]. Słownik dostępny bezpłatnie, ale tylko na terenie Republiki Turcji otwiera się prawidłowo.

35 Ç. Uysal, H. Atlar, dz. cyt., s. 23.

36 Por. Plus90, *Türkiye’de sağır olmak*, YouTube, 11.06.2021 r. https://www.youtube.com/watch?v=WexYYtB6APs&ab_channel=%2B90 [dostęp: 12.02.2024]; H.H. Selvi, S.B. Yıldırım, *Türkiye’de İşaret Dili Eğitime Yönelik Güncel Sorunlar*, „Turkish Journal of Special Education Research and Practice” 2023, vol. 5, s. 40–57.

37 T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı [Ministerstwo Rodziny i Opieki Społecznej], *Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni* [Biuletyn statystyczny dotyczący osób niepełnosprawnych i starszych], Ankara 2023, [online] https://aile.gov.tr/media/140662/eyhgm_istatistik_bulteni_temmuz_23.pdf [dostęp: 26.04.2024].

38 Należy zaznaczyć, iż w tym raporcie osoby całkowicie głuche są uwzględnione w jednej grupie z osobami używającymi aparatów słuchowych, a dane dotyczą osób od piętnastego roku życia.

studentów uczących się w Turcji, tylko 3760 z nich to osoby głuche, co stanowi zaledwie 0,05% wszystkich studentów. Wśród samych Głuchych na studia decyduje się więc tylko 0,45% tej grupy.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza licznych artykułów i ustaw wskazuje, iż sytuacja osób głuchych w Turcji jest nadal trudna, pomimo istnienia regulacji prawnych mających na celu ochronę ich praw i ułatwienie im funkcjonowania w życiu codziennym. Wiele ustaw dotyczących wsparcia osób głuchych nie jest w pełni

przestrzeganych, co prowadzi do marginalizacji tej grupy społecznej. Kluczowym problemem jest też brak wystarczającej liczby szkół z odpowiednio przygotowaną kadrą nauczycieli do pracy z Głuchymi, co negatywnie wpływa na jakość edukacji i rozwój głuchej młodzieży. Umiejętność migania w tego typu placówkach powinna być konsekwentniej egzekwowana od zatrudniających się nauczycieli. Konieczne jest zwiększenie liczby samych szkoleń dla specjalistów pracujących z osobami głuchymi. Wskazane byłyby także badania terenowe w Turcji z udziałem osób głuchych i bliższa analiza funkcjonowania tureckich placówek nauczania Głuchych i niedosłyszących.

BIBLIOGRAFIA

- Arik E., *Spatial representations in Turkish and Sign Language of Turkey (TİD)*, Praca magisterska, Uniwersytet Amsterdamski, 2003, kps.
- Dikyuva H., *Aspectual non-manual expressions in Turkish Sign Language (TİD)*, Praca magisterska, Uniwersytet Centralnego Lancashire w Preston, 2011, kps.
- Dikyuva H., Makaroğlu B., Arik E., *Türk İşaret Dili dilbilgisi kitabı*, Ankara 2015.
- Ezgi Dikici A., *Saltanat Sembolü Olarak 'Farklı' Bedenler: Osmanlı Sarayında Cüceler ve Dilsizler*, „Toplumsal Tarih” 2014, vol. 248.
- İlkbaşıaran D., *Communicative practices of deaf people in Turkey and the sociolinguistics of Turkish Sign Language*, „Current directions in Turkish sign language research”, ed. E. Arik, Newcastle upon Tyne 2013.
- Kemaloğlu Y.K., Kemaloğlu P.Y., *The history of sign language and deaf education in Turkey*, „Kulak Burun Bogaz İhtis Dergisi” 2012, vol. 22 (2), DOI: [10.5606/kbbihtisas.2012.013](https://doi.org/10.5606/kbbihtisas.2012.013).
- Özyürek A., *Çocukların işaret dili*, „Radikal 2” 2004.
- Pawlina A., Bobovius – Ali Ufki. *Życie Wojciecha Bobowskiego między faktami a legendą. W świetle wspomnień zawartych między wierszami Sarai Enderum (1665) oraz polskich źródeł archiwalnych*, Kraków 2023.
- Perlin J., Szczepankowski B., *Polski język migowy – opis lingwistyczny*, Warszawa 1992.
- Rastgoo R., Kiani K., Escalera S., *Sign language recognition: a deep survey*, „Expert Systems with Applications” 2021, nr 164, <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2020.113794>.
- Selvi H.H., Yıldırım S.B., *Türkiye’de İşaret Dili Eğitime Yönelik Güncel Sorunlar*, „Turkish Journal of Special Education Research and Practice” 2023, vol. 5, DOI: <https://doi.org/10.37233/TRSPED.2023.0137>.
- Świdziński M., *O trzech aspektach naturalności języków migowych*, „Poradnik Językowy” 2018, nr 3.
- Uysal Ç., Atlar H., *Türk İşaret Dili ve Eğitime Yansımaları*, w: Selçuk 6. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, Konya 2022, [online] https://www.selcukkongresi.org/_files/ugd/797a84_c863c8a3318f453a8368ca-3ba39d7ebd.pdf.
- Zeshan U., *Sign Language in Turkey: The story of a hidden language*, „Turkic Languages” 2002, nr 6.

Akty normatywne

- Ustawa z 1.07.2005 r. *Engelliler Hakkında Kanun*, (5378 sayılı), [online] <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5378.pdf> [dostęp: 7.11.2024].
- Rozporządzenie z 14.04.2006 r., *Türk İşaret Dili Sisteminin Oluşturulması ve Uygulanmasına Yönelik Usul ve Esasların Belirlenmesine İlişkin Yönetmelik*, (26139 sayılı), [online] <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=7&MevzuatNo=10123&MevzuatTertip=5> [dostęp: 7.11.2025].

Rozporządzenie z 19.08.2006 r., İşaret Dili Tercümanlığı Hizmeti Verecek Personelin Yetiştirilmesi İle Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik, (26264 sayılı), [online] <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=10601&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5> [dostęp: 7.11.2025].

Źródła internetowe

- Ankara Üniversitesi TÖMER, *İstatistik*, [online]: <https://tidyes.ankara.edu.tr/istatistik/> [dostęp: 20.10.2024].
- Ankara Üniversitesi TÖMER, *TİDYeS'in İşaret Dilleri İçin Avrupa Ortak Çerçeve Seviyelerine eşdeğerliliği nedir?*, [online] <http://tidyes.ankara.edu.tr/sss/> [dostęp: 5.03.2025].
- Göl-Güven M., *İlk İşaret Dili Kitabım: Türk İşaret Dili (TİD)*, [online] https://www.researchgate.net/publication/271384204_Ilk_Isaret_Dili_Kitabim_Turk_Isaret_Dili_TID [dostęp: 5.03.2024].
- Güngör C., Bağrıaçık T. i in., *Türk İşaret Dili Sözlüğü*, [online] <https://orgm.meb.gov.tr/icdep/content/upload/catalogs/turk-isaret-dili-sozlugu-20211219170540.pdf> [dostęp: 7.11.2025].
- Makaroğlu B., Dikyuva H., Güncel Türk İşaret Dili Sözlüğü [Aktualny słownik języka migowego tureckiego], [online] <https://tidsozluk.aile.gov.tr/> [dostęp: 5.02.2025].
- Milli Eğitim Bakanlığı, *İşitme Engelli Çocuklar İçin Dijital Eğitim Platformu*, [online] <https://orgm.meb.gov.tr/icdep> [dostęp: 5.03.2024].
- Plus90, *Türkiye'de sağır olmak*, YouTube, 11.06.2021, https://www.youtube.com/watch?v=WexYYtB6APs&ab_channel=%2B90 [dostęp: 12.02.2024].
- Program kursu szkoleniowego dla nauczycieli i tłumaczy języka migowego z 8.04.2011 r., (1022 sayılı), [online] https://ookgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_11/29170707_YYARET_DYLY_OYRETYCY_VE_TERCUMAN.pdf [dostęp: 5.03.2024].
- Sarı H., Kaçalın M. S., Çiftçi A. i in., *Türk İşaret Dili Sözlüğü* [Słownik tureckiego języka migowego] [online] <https://sozluk.gov.tr/> [dostęp: 5.03.2024].
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı [Ministerstwo Rodziny i Opieki Społecznej], *Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni* [Biuletyn statystyczny dotyczący osób niepełnosprawnych i starszych], Ankara 2023, [online] https://aile.gov.tr/media/140662/eyhgm_istatistik_bulteni_temmuz_23.pdf [dostęp: 26.04.2024].
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, *Türk İşaret Dili Yeterlilik Sınavı (TİD-YES) Yapıldı*, [online]: <https://www.aile.gov.tr/eyhgm/haberler/turk-isaret-dili-yeterlilik-sinavi-tidyes-yapildi-1/> [dostęp: 5.03.2024].
- Türk Dil Kurumu, *Türk İşaret Dili Sözlüğü*, [online] <https://sozluk.gov.tr/> [dostęp: 5.03.2024].

Lista recenzentów

DR MAŁGORZATA BENEDYK-MACHACZKA

Uniwersytet Jagielloński,
Wydział Biochemii, Biofizyki i Biotechnologii

DR HAB. PROF. UCZ. JULIAN CHMIEL

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydział Biologii

DR HAB. MAREK CZAPELSKI

Uniwersytet Warszawski,
Wydział Nauk o Kulturze i Sztuce

DR DOMINIKA CZERNIAK

Uniwersytet Wrocławski,
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii

PROF. DR HAB. ADAM FITAS

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II,
Wydział Nauk Humanistycznych

DR MARCIN GAJEK

Uniwersytet Warszawski,
Instytut Ameryk i Europy

PROF. DR HAB. GRAŻYNA GZELLA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu,
Wydział Filozofii i Nauk Społecznych

DR WIKTOR HEBDA

Uniwersytet Jagielloński,
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych

DR ARTUR HELLICH

Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki

DR HAB. PROF. UCZ. JUSTYNA HUMIECKA- -JAKUBOWSKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydział Nauk o Sztuce

DR KATARZYNA JANIK-SUPERSON

Uniwersytet Łódzki,
Wydział Biologii i Ochrony Środowiska

DR MARTA JASIŃSKA

Uniwersytet Szczeciński,
Wydział Prawa i Administracji

DR AGNIESZKA KACZMARCZYK-ZIEMBA

Uniwersytet Gdański,
Wydział Biologii

DR KAROL KACZOROWSKI

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie,
Kolegium Gospodarki i Administracji Publicznej

DR JULIA KALEŃSKA-RODZAJ

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie,
Instytut Psychologii

DR JAROSŁAW KINAL

Uniwersytet Rzeszowski,
Wydział Humanistyczny

DR MONIKA KORNASZEWSKA-POLAK

Uniwersytet Śląski w Katowicach,
Wydział Teologiczny

PROF. DR HAB. MAŁGORZATA KOTULA-BALAK

Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie,
Wydział Medycyny Weterynaryjnej

DR MAGDALENA KRZYŻANOWSKA

Uniwersytet Warszawski,
Wydział Polonistyki

DR HAB. INŻ. BŁAŻEJ KUDŁAK

Politechnika Gdańska,
Wydział Chemiczny

PROF. DR HAB. JADWIGA LINDE-USIEKNIIEWICZ

Uniwersytet Warszawski,
Wydział Polonistyki

DR KAROLINA LUDWIKOWSKA-ŚWIEBODA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie,
Wydział Pedagogiki i Psychologii

PROF. DR HAB. MAŁGORZATA MASTERNAK-KUBIAK

Uniwersytet Wrocławski,
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii

PROF. DR HAB. TOMASZ MIELCZAREK

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach,
Wydział Humanistyczny

PROF. DR HAB. ANTONI MIRONOWICZ

Uniwersytet w Białymstoku,
Katedra Teologii Prawosławnej

DR HAB. PROF. UCZ. SIEMOWIT MUSZYŃSKI

Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie,
Wydział Biologii Środowiskowej

DR PROF. UCZ. BOGUMIŁ NALEZIŃSKI

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie,
Instytut Prawa, Ekonomii i Administracji

DR HAB. URSZULA M. PILCH

Uniwersytet Jagielloński,
Wydział Polonistyki

DR AGNIESZKA PISARSKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie,
Wydział Pedagogiki i Psychologii

DR MARTYNA PŁUDOWSKA

Katolicki Uniwersytet Jana Pawła II w Lublinie,
Wydział Nauk Społecznych i Technicznych

DR HAB. PROF. UCZ. PIOTR RADZIEWICZ

Politechnika Warszawska,
Wydział Administracji i Nauk Społecznych

DR HAB. AGNIESZKA REWICZ

Uniwersytet Łódzki,
Wydział Biologii i Ochrony Środowiska

DR HAB. ARTUR RODZIEWICZ

Uniwersytet Warszawski,
Wydział Kultur Azji i Afryki

DR ADRIANNA SOBECKA-WĄCZEK

Uniwersytet Opolski,
Wydział Prawa i Administracji

PROF. DR HAB. PIOTR SZLANTA

Uniwersytet Warszawski,
Wydział Historii

PROF. UCZ. DR HAB. LUCYNA SZOT

Uniwersytet Wrocławski,
Wydział Nauk Społecznych

DR KATARZYNA SZWACZKO

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie,
Wydział Chemii

PROF. UCZ. DR HAB. MARZENA SZWED

Uniwersytet Łódzki,
Wydział Biologii i Ochrony Środowiska

DR JAROSŁAW TRYBUŚ

Zamek Królewski w Warszawie

PROF. DR HAB. TOMASZ TULEJSKI

Uniwersytet Łódzki,
Wydział Prawa i Administracji

DR ANNA TYCHMANOWICZ

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie,
Wydział Pedagogiki i Psychologii

DR ANNA WITKOWSKA

Instytut Polityki Energetycznej im. Ignacego Łukasiewicza

PROF. DR HAB. GRAŻYNA WRONA

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie,
Instytut Nauk o Informacji

DR DANIELA WYBRAŃCZYK

Uniwersytet SWPS,
Wydział Prawa w Warszawie

Lista autorów

PAWEŁ CZARKOWSKI

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filozoficzny

<https://orcid.org/0009-0001-2476-6495>

BARTOSZ JONIAK

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Prawa i Administracji

<https://orcid.org/0000-0002-2336-665X>

JULIA JURECZKA

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Polonistyki

<https://orcid.org/0009-0003-9602-8066>

ALEKSANDRA KORZEC

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych

<https://orcid.org/0009-0006-3788-9263>

ALEKSANDRA KULIG

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Biochemii, Biofizyki i Biotechnologii

<https://orcid.org/0009-0002-6076-4638>

OLGA ŁUCEK

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych

<https://orcid.org/0009-0003-2455-0920>

MIKOŁAJ NAPIERAŁSKI

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Prawa i Administracji

<https://orcid.org/0000-0002-5879-1883>

ANITA PAJĄK

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filozoficzny

<https://orcid.org/0009-0007-9410-2495>

KACPER PĘCZKIEWICZ

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Prawa i Administracji

<https://orcid.org/0009-0004-6589-4129>

WIKTORIA POJASEK

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Prawa i Administracji

<https://orcid.org/0009-0009-9975-952X>

DAWID RADZISZEWSKI

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Prawa i Administracji

<https://orcid.org/0000-0003-1579-9153>

ALEKSANDRA ROSIEK

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Biochemii, Biofizyki i Biotechnologii

<https://orcid.org/0009-0003-8300-0419>

GABRIELA SATORA

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Chemii

<https://orcid.org/0009-0005-1369-6064>

KAMIL A. SOBIESZEK

Uniwersytet Jagielloński Collegium Medicum, Wydział Lekarski

<https://orcid.org/0009-0007-4426-2554>

MARIA STOLA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Prawa i Administracji

<https://orcid.org/0009-0007-0654-581X>

KAROLINA TUREK

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filologiczny

<https://orcid.org/0009-0004-1311-7846>

IGA ZAMROČZYŃSKA

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filozoficzny

<https://orcid.org/0009-0009-7384-1533>

Tekst podstawowy złożono krojem Gelasio autorstwa Ebena Sorkina:
<https://github.com/SorkinType/Gelasio>

Tekst nagłówków złożono krojem Lato autorstwa Łukasza Dziedzica:
<https://www.latofonts.com/>

Oba kroje wykorzystano zgodnie z licencją SIL Open Font License.

RADA KÓŁ NAUKOWYCH
UNIwersytetu Jagiellońskiego

